

**Донецький національний університет
імені Василя Стуса**

**ДОНЕЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ
ЧАСОПИС**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 2024

№ 2(2), 2024

**Вінниця
2025**

Vasyl' Stus Donetsk National University

**DONETSK HISTORICAL
JOURNAL**

ACADEMIC JOURNAL

Founded – 2024

Issue 2(2), 2024

**Vinnytsia
2025**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 8 від 29.11.2024)*

Редакційна колегія:

Довжук Ігор, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри соціальних комунікацій, документознавства та інформаційної діяльності Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Лаврут Ольга, д-р іст. наук, доц., проф. кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

Литвиненко Роман, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Мєлєкєсцев Кирило, канд. іст. наук, ст. викл. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (*відповідальний секретар*);

Отземко Олена, канд. іст. наук, доц., доц. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Пятницькова Ірина, канд. іст. наук, доц., доц. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Сирник Ярослав, доктор габілітований, професор Вроцлавського університету;

Степанчук Юрій, д-р іст. наук, доц., проф. кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Темірова Надія, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (*головний редактор*);

Шандра Ірина, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри музейно-туристичної діяльності Харківської державної академії культури (Україна), професор кафедри економічної та соціальної історії Варшавської школи економіки (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie).

Д 672 Донецький історичний часопис: науковий журнал / за ред. Н. Темірової. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 2024. № 2(2). 192 с.

Згідно з Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2521 від 08.08.2024 науковий журнал зареєстрований як друковане медіа і внесений до Реєстру суб'єктів у сфері медіа з ідентифікатором R30-05421.

Адреса редакції:

Факультет історії та міжнародних відносин,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,

вул. 600-річчя, 21, Вінниця, 21021

E-mail: donchasopys@gmail.com

Електронна версія: <https://jdonhm.donnu.edu.ua/index>

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса, 2024

*Recommended for publication by the Academic Council
of Vasyl' Stus Donetsk National University
(protocol № 8, November 29, 2024)*

Editorial board:

Dovzhuk Ihor, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Professor, Prof. at the Department of Social Communications, Document Studies and Information Activities of the Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav;

Lavrut Olha, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Docent, Prof. at the Department of Social, Humanitarian and Media Education of the Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education;

Lytvynenko Roman, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Professor, Prof. at the Department of World History and Archeology of Vasyl' Stus Donetsk National University;

Mieliekiestsev Kyrylo, Candidate of Sciences in Historical Sciences, Senior Lecturer at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department of Vasyl' Stus Donetsk National University (*Editorial Secretary*);

Otzemko Olena, Candidate of Sciences in Historical Sciences, Docent, Assoc. Prof. at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department of Vasyl' Stus Donetsk National University;

Piatnytskova Iryna, Candidate of Sciences in Historical Sciences, Docent, Assoc. Prof. at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department of Vasyl' Stus Donetsk National University;

Syrnyk Yaroslav, Doktor habilitowany, Professor of the University of Wroclaw;

Stepanchuk Yurii, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Docent, Prof. at the History of Ukraine Department of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University;

Temirova Nadiia, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Professor, Prof. at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department of Vasyl' Stus Donetsk National University (*Editor-in-Chief*);

Shandra Iryna, Doctor of Sciences in Historical Sciences, Professor, Prof. at the Department of Museum and Tourist Activity of the Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine), Prof. at the Department of Economic and Social History of the Warsaw School of Economics (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie).

Д 672 Donetsk Historical Review / Temirova N. (Ed.-in-Chief). Vinnytsia: Vasyl' Stus DonNU. Issue 2(2), 2024. 192 p.

By the Decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting No. 2521 dated August 8, 2024 this academic journal is registered as print media in the State Register of Subjects in the Field of Printed Media, with the media identifier R30-05421.

Publisher Contacts:

Faculty of History and International Relations,
Vasyl' Stus Donetsk National University,
600-richchia str., 21,
Vinnytsia, 21021

E-mail: donchasopys@gmail.com

Digital version: <https://jdonhm.donnu.edu.ua/index> © Vasyl' Stus Donetsk National University, 2024

ЗМІСТ

Студії з ранньомодерної та модерної історії

<i>Литвиненко Роман.</i> СХІДНОУКРАЇНСЬКІ ТЕРЕНИ У 16–18 СТОРІЧЧЯХ: БОРОТЬБА НАРАТИВІВ ТА ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ	9
<i>Гайдук Сергій.</i> ЗАСЕЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ПІВНІЧНОГО НАДАЗОВ'Я У 40-Х РОКАХ 19 ст.	21
<i>Пятницькова Ірина.</i> РИСИ ТРАДИЦІЙНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ У СВІТОГЛЯДІ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ДОНЕЧЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19 – ПОЧАТКУ 20 ст.	40

Студії з історії 20 століття

<i>Скальський Віталій.</i> УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР. ТА ДОНБАС (СХЕМАТИЧНА ВЕРСІЯ ІСТОРІЇ ДЛЯ ВІКІПЕДИСТІВ)	50
<i>Бут Олександр.</i> УРОКИ НЕПУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1930-Х РР. ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ ПІСЛЯ ПОДОЛАННЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ	58
<i>Бривко Микола.</i> БИКІВНЯНСЬКИЙ ВИМІР ДОНЕЧЧИНИ	70
<i>Семешин Едуард.</i> ВІДОМОСТІ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ ТА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧИТЕЛІВ НА ДОНБАСІ В ОСОБОВИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	82
<i>Байкєніч Дмитро.</i> КАНІБАЛІЗМ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ	101
<i>Горб Євген.</i> ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР КОЛАБОРАЦІЇ. ПЕТРО БОРДИЧЕВСЬКИЙ ТА «ОСТАТОЧНЕ ВИРІШЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ» У МАРІУПОЛІ	116
<i>Зубко Ольга.</i> ГАЙДАК МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1898–1971): ВІД ТЕМРЮКА (МАЛОЯНИСОЛЮ) ДО МІННЕАПОЛІСУ ЧЕРЕЗ МІЖВОЄННІ ПОДЄБРАДИ ТА ПРАГУ	124

Студії з історії 21 століття

<i>Мєлєкєсцев Кирило.</i> АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ БОЙКІВСЬКОЇ ГРОМАДИ, ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЬ В УМОВАХ КОНВЕНЦІЙНОГО ТА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ	137
---	-----

<i>Романько Валерій, Романько Олексій. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ДОНЕЧЧИНІ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022–2024 РР.).....</i>	<i>148</i>
<i>Романцов Володимир, Романцова Наталя. МАРІУПОЛЬ: КВІТЕНЬ 2014 Р. ПОЧАТОК АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ</i>	<i>160</i>
<i>Лаврут Ольга. ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДОНЕЧЧИНИ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ТАК ЗВАНОЇ «ДНР»</i>	<i>175</i>

CONTENTS

Early Modern and Modern History Studies

<i>Lytvynenko Roman</i> . EASTERN UKRAINIAN TERRITORIES IN THE 16–18 CENTURIES: THE STRUGGLE OF NARRATIVES AND HISTORICAL REALITY	9
<i>Hayduk Serhiy</i> . THE SETTLEMENT OF NORTHERN NADAZOVIA IN THE 1840S	21
<i>Piatnytskova Iryna</i> . THE TRAITS OF TRADITIONAL MENTALITY IN THE WORLDVIEW OF THE INDUSTRIAL WORKERS OF DONECHCHYNA IN THE SECOND HALF OF THE 19 th – EARLY 20 th CENTURY	40

The 20th Century History Studies

<i>Skalsky Vitaliy</i> . THE 1917–1921 UKRAINIAN REVOLUTION AND DONBAS (A SCHEMATIC VERSION OF HISTORY FOR WIKIPEDIANS)	50
<i>But Oleksandr</i> . LESSONS OF THE NEW ECONOMIC POLICY AND THE 1930S' SOCIAL-ECONOMIC TRANSFORMATIONS FOR THE REVIVAL OF DONETS BASIN AFTER OVERCOMING RUSSIAN AGGRESSION	58
<i>Bryvko Mykola</i> . THE BYKIVNIA DIMENSION OF DONECHCHYNA.....	70
<i>Semeshin Eduard</i> . ON THE PEDAGOGICAL AND SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES OF THE TEACHERS OF DONBAS AS RECORDED IN CIVIL AND CRIMINAL CASES OF THE STATE ARCHIVES OF THE SUMY REGION.....	82
<i>Baikienich Dmytro</i> . CANNIBALISM IN THE DONETSK REGION DURING THE HOLODOMOR	101
<i>Horb Yevhen</i> . THE PERSONAL DIMENSION OF COLLABORATION. PETRO BORDYCHEVSKYI AND THE «FINAL SOLUTION TO THE JEWISH QUESTION» IN MARIUPOL.....	116
<i>Zubko Olga</i> . HAYDAK MYKOLA GRYHOROVYCH (1898–1971): FROM TEMRYUK (MALOYANISOL) TO MINNEAPOLIS THROUGH THE INTERWAR PODEBRADS AND PRAGUE.....	124

Early 21st Century History Studies

<i>Mieliekiestsev Kyrylo. THE BOIKIVSKE COMMUNITY ARCHITECTURE LANDMARKS THAT SURVIVED CONVENTIONAL AND INFORMATION WARFARE</i>	<i>137</i>
<i>Romanko Valerii, Romanko Oleksii. THE PECULIARITIES OF THE ADVANCEMENT OF THE LOCAL HISTORY MOVEMENT IN DONECHCHYNA DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2022–2024).....</i>	<i>148</i>
<i>Romantsov Volodymyr, Romantsova Natalya. MARIUPOL: APRIL 2014. THE BEGINNING OF THE ANTI-TERRORIST OPERATION</i>	<i>160</i>
<i>Lavrut Olha. THE STUDY OF HISTORY OF DONECHCHYNA OF THE FIRST POST-WW2 DECADES IN THE TERRITORIES OF THE SO-CALLED «DNR».....</i>	<i>175</i>

СТУДІЇ З РАННЬОМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930(477.52/.6)''15/17''

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.1

СХІДНОУКРАЇНСЬКІ ТЕРЕНИ У 16–18 СТОРІЧЧЯХ: БОРОТЬБА НАРАТИВІВ ТА ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ

Роман Литвиненко

Донецький національний університет імені Василя Стуса

r.litvinenko@donnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2034-4305>

Researcher ID: GWM-8979-2022

Roman Lytvynenko

Vasyl' Stus Donetsk National University

r.litvinenko@donnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2034-4305>

Researcher ID: GWM-8979-2022



Проблема слов'янського заселення і освоєння прикордонних між нинішньою Україною та росією теренів є надзвичайно політизованою і навіть дратівливою. У межах її обговорення сформувався комплекс діаметрально протилежних наративів, якими оперують дискусанти. Прикро констатувати, але українська наукова історіографія щодо означеної проблеми суттєво поступається масиву російських напрацювань, які системно нагромаджувались від імперських часів, протягом радянського періоду і продовжують активно поповнюватись останніми десятиріччями. У межах даного напрямку сформувалися наукові центри і школи у прикордонних російських університетах – Ростовському, Воронежському й Білгородському. Проте східноукраїнські університети Донецька, Луганська та Харкова, за рідкісними винятками, не можуть похвалитися таким системним підходом і напрацюваннями у дослідженні московсько-українського порубіжжя, який не встиг сформуватися, та й не формувався, навіть за часів української незалежності.

Основний зміст і хронологія етапів залюднення та освоєння Доно-Донецько-Азовських теренів видається такою. В освоєнні об'єктивно нічийних на 16 ст. земель, буферних між Кримським ханством, Великим князівством Литовським (згодом Річчю Посполитою) і московським царством, жодна зі сторін не має помітного хронологічного пріоритету. Освоєння Поля українцями й московитами розпочалось одночасно у другій половині 16 ст. Суттєва різниця між цими зустрічними колонізаційними потоками полягала в тому, що з українського боку це була т. зв. народна колонізація, а з московського – державна колонізація. Радянська історіографія традиційно подавала процес освоєння Поля, як спільні зусилля братніх російського та українського народів у боротьбі з турками і татарами. Останнім часом цей стереотип було переглянуто науковцями: споконвічна дружба двох слов'янських народів перетворилась у жорстку конкуренцію і навіть протистояння двох сусідніх народів, у якому

українська сторона аж ніяк не поступалася московській, щонайменше до середини 17 ст. Після періоду певної рівноваги між двома колонізаційними потоками, приблизно з другої третини – середини 17 ст., потуга державної московської колонізації почала брати гору над народною українською колонізацією. Ця тенденція набирала обертів у другій половині 17 ст., протягом якої виникла і увійшла до складу Московського царства Слобожанщина і почався процес включення до неї Лівобережного Подінців'я. Саме з цього періоду можна говорити не лише про освоєння регіону, а також про його реальне заселення.

У 18 ст. московські, а згодом російські, кордони поступово просувалися далі на південь, внаслідок чого до складу російської імперії було включено Правобережне Подінців'я (Слов'яносербія), а потім і Північне Приазов'я (Земля Війська Донського та Землі Війська Запорозького). У процесі поетапного просування кордонів московії-росії на південь український колонізаційний потік, не зникаючи, а навіть збільшуючись, поступово включався в її державний контекст.

Головний чинник, який завжди зумовлював і визначав результати досліджень розглядуваної проблематики, пов'язаний з історичними джерелами. Річ у тім, що базовим джерелом у досліджуваній проблематиці були і залишаються московсько-російські документи, тоді як польські та османські джерела є значно обмеженішими і фрагментарними. Водночас російські джерела сьогодні перебувають у недоступних українським науковцям архівах. За умов народного характеру української колонізації, відсутності повноцінної української державності цього періоду, втрат архіву Старої Січі українських джерел явно бракує. Втім ця обставина має бути не підставою для сидіння склавши руки, а стимулом для активного і глибокого опрацювання всіх доступних джерел, чого досі ніхто не зробив.

Ключові слова: Східна Україна, ранньомодерний період, заселення, історія, історіографія.



The problem of Slavic settlement and development of the border areas between present-day Ukraine and Russia is extremely politicized and even irritating. In the course of the discussion, a complex of diametrically opposed narratives was formed, which the discussants operate with. It is unfortunate to state that Ukrainian scientific historiography on this issue is significantly inferior to the mass of Russian works that have been systematically accumulated since imperial times, during the Soviet period, and continue to be actively replenished in recent decades. Within this direction, research centers and schools were formed at border Russian universities – Rostov, Voronezh and Belgorod. However, the Eastern Ukrainian universities of Donetsk, Luhansk, and Kharkiv, with rare exceptions, cannot boast of a similar systematic approach and achievements in the study of the Muscovy-Ukrainian borderland, which did not have time to form, and was not formed even during the time of Ukrainian independence.

The main content and chronology of the stages of population and development of the Don-Donetsk-Azov region appears as follows.

The development of the Pole by Ukrainians and Muscovites began simultaneously in the second half of the 16th century. The essential difference between these opposing colonization flows was that on the Ukrainian side it was the so-called people's colonization, and from Moscow – state colonization. Soviet historiography traditionally presented the process of the development of Poland as a joint effort of the fraternal Russian and Ukrainian peoples in the fight against the Turks and Tatars. Lately this stereotype has been revised by

scientists: the original friendship of the two Slavic peoples has turned into fierce competition and even confrontation between the two neighboring peoples, in which the Ukrainian side was in no way inferior to the moscow side, at least until the middle of the 17th century. After a period of a certain balance between the two colonization flows, from about the second third to the middle of the 17th century. the power of moscow state colonization began to gain the upper hand over Ukrainian people colonization. This trend gained momentum in the second half of the 17th century, during which Slobozhanshchyna arose and became a part of the Muscovite kingdom, and the process of including the Left Bank region of the Seversky Donets began. It is from this period that we can talk not only about the development of the region, but also about its actual settlement.

In the 18th century the borders of muscovy, and later russia, gradually moved further south, as a result of which the Right Bank region of the Seversky Donets (Slov 'yanoserbiya), and then the Northern Azov region (Land of the Don Army and Lands of the Zaporozhian Army), were included in the russian empire. In the process of gradual advancement of muscovy-russia borders to the south, the Ukrainian colonization flow, not disappearing, but even increasing, was gradually included in its state context.

The main factor that has always conditioned and determined the results of research on the issues under consideration is related to historical sources. The fact is that muscovy-russian documents were and remain the basic source in the researched issues, while Polish and Ottoman sources are much more limited and fragmentary. On the other hand, under the conditions of the folk character of Ukrainian colonization, the lack of full-fledged Ukrainian statehood during this period, the loss of the Stara Sich archive, there is a clear lack of Ukrainian sources. However, this circumstance should not be a reason to sit idly by, but an incentive for active and deep study of all available sources, which no one has done so far.

Keywords: Eastern Ukraine, early modern period, colonization, history, historiography.

Заселення і освоєння слов'янською людністю прикордонних між нинішньою Україною та росією теренів – це надзвичайно політизована і навіть дратівлива тема. Особливо для ненаукового середовища, хоча й наукове цим подекуди грішить. У її межах оформився комплекс наративів, часто діаметрально протилежних, якими оперують представники сторін. Не занурюючись у деталі, зазначимо, що каменем спотикання зазвичай виступають аспекти пріоритетів: хто перший з'явився на цих землях, хто перший почав їх освоювати й залюднювати.

Ознайомлення з історіографією приводить до прикрого висновку, що означена проблематика незрівнянно слабше досліджена в українській історичній науці, порівняно з російською, де тема прикордонних теренів безперервно розроблялась від імперських часів, протягом радянського часу і активно продовжує досліджуватись у пострадянський, новітній період. Насамперед, і це природно, активність проявляють вчені з прикордонних Ростовського, Воронежського і Білгородського університетів, де протягом десятиліть склалися наукові школи з цього напрямку, наприклад, школи ростовського професора О. Пронштейна або воронезького професора В. Загоровського.

В українській радянській і пострадянській історичній науці ця тема не досліджувалася системно, до неї лише епізодично звертались автори. Мало не ви-

нятком виступають дослідження професора Донецького університету В. Пірка та деяких представників його школи. Багаторічні наукові студії В. Пірка в кінцевому підсумку були втілені у його докторській дисертації¹. Але оскільки дисертація охоплювала всю Південну Україну та була присвячена значно ширшому колу питань, включно з господарсько-економічним розвитком, адміністративними змінами, то процеси заселення Східної України в ній окреслено широкими мазками.

Можна навести приклад тематично і хронологічно вузької кандидатської дисертації І. Бровченко, присвяченої заселенню й господарському освоєнню Середнього Подонеччя у другій половині 17–18 ст.². Це перше подібне дослідження для донецько-луганського регіону заслуговує на схвалення самим фактом своєї появи. Втім його результати більше розчаровують, ніж тішать: поверхове опрацювання і недостатньо критичне ставлення до джерел, брак системності в роботі, чисельні фактологічні помилки призвели до створення доволі поверхової картини залюднення регіону та мало обґрунтованої, а місцями й помилкової хронологічної схеми заснування населених пунктів. Конче потрібні для такого дослідження хронологічні мапи в роботі геть відсутні.

Не закриває питання і корисна в сенсі поширення українських наративів монографія відомого українського науковця Т. Чухліба про військово-господарське освоєння українцями теренів сучасної Донеччини й Луганщини у 16–18 ст.³. Втім вона є не дослідженням, а науково-популярним нарисом, побудованим здебільшого на компільованому з різних видань фактажі без посилань на останні (звичайний недолік популярного жанру). Попри реальні позитиви, книга не позбавлена й фактологічних помилок, упередженого тлумачення деяких фактів і необґрунтованих висновків щодо безумовного пріоритету й домінування української людності в освоєнні та заселенні східних прикордонних земель.

Питання заселення краю у 18 ст. розроблено краще, адже до них українські автори долучалися значно частіше. Автор навіть ризикнув би сказати, що луганські колеги тут зробили дещо більше за донецьких⁴. Оцінка здобутку українських

¹ Пірко, В. О. (1996). *Освоєння півдня України в XVI–XVIII століттях*: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Донецьк.

² Бровченко, І. Ю. (2003). *Заселення й господарське освоєння Середнього Подонеччя в другій половині XVII–XVIII ст.*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ.

³ Чухліб, Т. В. (2014). *Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ.

⁴ Ефремов, А. С., Курило, В. С., Бровченко, І. Ю., Климов, А. А., Красильников, К. И., Семистяга, В. Ф., Подов, В. И. (2003). *История Луганского края*: учебное пособие. Луганск: Альма-матер; Каленюк, С. П., Ломако, М. М. (2010). *Роти полку Дем'яна Донського. Мандрівка Лисичанським краєм у пошуках першопоселенців*. Лисичанськ: ПП «Тріптекспрес»; Подов, В. И. (1998). *Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 в. Документы*. Луганск: GLOBUS; Подов, В. И. (2004). *История Донбасса*: в 3 т. Т. I: Донбасс в XVII–

авторів у вивченні процесів слов'янського заселення східноукраїнських теренів дає змогу констатувати виразну географічну нерівнозначність у висвітленні цієї проблематики: традиційно дослідники приділяли більшу увагу басейну Сіверського Дінця і Доно-Донецькому межиріччю, тоді як Приазов'я, особливо та його частина, що згодом увійшла до складу земель Війська Донського, було не просто обійдене увагою українських науковців, а просто віддане на відкуп російським історикам. Ця традиція, закладена ще в імперські часи, за радянської доби лише закріпилася¹. Прикро констатувати, що за понад три десятиріччя української незалежності ситуація майже не змінилась. Далі того, що в новітніх українських виданнях подаються добре відомі наративи (але не документовані факти) про первинне освоєння східноукраїнських земель запорожцями, перепубліковуються мапи з позначенням етнічних українських земель до пониззя Дону й навіть до Кубані, зазвичай не йде. З огляду на те, що Північне Приазов'я в його донецькій, південно-луганській та ростовській частинах (колишня Міуська або Таганрозька округа Землі / Облесті Війська Донського) від 18 до початку 20 ст. були теренами з домінуючим українським етнічним компонентом (від майже 100 % на початку до 60–70 % наприкінці окресленого періоду)², ми просто зобов'язані зламати усталені стереотипи й системно взятись за комплексне дослідження цих східноукраїнських теренів.

Є показовим і те, що нечисленні праці українських науковців доволі слабо цитуються російськими авторами. Вочевидь, тут дається взнаки й проблема опанування ними україномовних текстів. Тому в історіографічних нарисах зазвичай фігурують лише російськомовні твори, насамперед Д. Багалія і М. Грушевського, опубліковані ще у 80–90-х рр. 19 ст. і на початку 20 ст., які вони час від часу доволі активно критикують. Утім ця обставина не знімає того беззаперечного факту, що прикордонні українські університети (Харківський, два Луганські, Донецький), а також обласні історико-краєзнавчі музеї, не виступають тими осередками, де б системно, а не епізодично, розроблялися проблеми залюднення та освоєння східноукраїнських теренів. Не виправили ситуацію і зусилля столичних колег-істориків, аналітичні праці яких, що побачили світ на початку російської агресії проти України³, були лише узагальненням уже наяв-

XVIII веках. Луганск: Альма-матер; Подов, В. І., Курило, В. С. (2009). *Історія Донбасу*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка» та інші.

¹ Литвиненко, Р. (2022). Міуське повстання 1820 року: повернення зі забуття. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. Н. Темірової*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 23.

² Кабузан, В. М. (2006). *Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса*. Москва: Наука, 132, 186, 430, 472, табл. 3: (22), 534, табл. 46; Литвиненко, 26–27.

³ Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному прос-*

них напрацювань, причому не завжди найкращих. А наслідком такої ситуації залишається відсутність наукового доробку, який би системно й цілісно висвітлював історію східноукраїнських теренів¹.

Не як вузький фахівець з цієї проблематики, якій, починаючи від студентських років і вже протягом чотирьох десятиріч віддає вільний від археологічних студій час², автор обмежить стислим окресленням та оцінкою тих підходів і наративів, які склались і домінують в академічній українській та російській історіографії, визначальними для якої є наукова істина, а не політична кон'юнктура. Позанаукову «творчість» залишаємо поза увагою.

В освоєнні об'єктивно нічийних на період 16 ст. земель, буферних між Кримським ханством, Великим князівством Литовським (згодом Річчю Посполитою) і московською державою, на рівні доступних документів жодна зі сторін не має помітного хронологічного пріоритету. Припустимо, що такі пріоритети в реальності були наявні, втім вони мають бути виявленими і доведеними переконливою аргументацією. За нинішніх обставин це можливо лише через системне і кропітке опрацювання всього комплексу джерел, чого ніхто досі не здійснив. Кавалерійським наскоком тут нічого не зробиш.

Незашорені українські та російські дослідники є здебільшого єдиними у висновках, що освоєння Поля розпочалося в 16 ст., точніше, його другій половині, практично паралельно, з тією суттєвою різницею, що з українського боку це була т. зв. народна колонізація, а з московського – державна колонізація³.

Утім з обох сторін знаходяться автори, які заявляють про ту чи іншу першість у цьому процесі. Зазвичай надійних або взагалі жодних документальних

торі. Київ: Інститут історії України НАН України; Смолій, В., Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті*. Аналітична доповідь. Київ: Інститут історії України НАН України.

¹ Смолій, Якубова, 6.

² Зазначимо, що розглядувана проблематика має для автора цих рядків і особистий вимір, з огляду на те, що по обох батьківських гілках він належить до корінних українців-східняків, адже присутність його пращурів на теренах сучасних Донеччини й Луганщини документовано фіксується від 1770-х рр., а на сусідній ростовській ділянці Сіверського Дінця ще глибше – від 1702 р.

³ Багалей, Д. И. (1889). *Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры*. Киев; Багалей, Д. И. (1887). *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. Москва; Пірко, В. О. (2003). Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). Донецьк: Східний видавничий дім, 21, 39 та ін.; Папков, А. І. (1996). Колонізація Донецького лісостепу й російсько-українські зв'язки наприкінці XVI – на початку XVII ст. *Актуальні проблеми історії та права України*. Харків, с. 20–21; Папков, А. И. (2004). *Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века)*. Белгород: Изд-во «КОНСТАНТА», 109, 128; Олійник, М. М., Папков, А. І. (1997). *Протистояння Московської держави і українського козацтва в Донецькому лісостепу (1613–1632 рр.)*. Збірник наукових праць. Серія: історія та географія. Вип. 1. Харків: Основа.

підтверджень на свою користь вони не наводять. Прикро, що до таких маніпуляцій вдавались і вдаються не лише журналісти-популяризатори, краєзнавці та бібліотекари, а й відомі науковці. Наведемо лише один, проте показовий, приклад.

Знаний фахівець із вивчення питань освоєння та приєднання московською державою Доно-Донецького регіону, згадуваний вище професор В. Загоровський у своїх працях наполегливо проводив думку про те, що українці (черкаси) потрапили на ці терени, коли вони вже належали московії. Іноді автор просто констатував цю позицію, не обтяжуючи себе аргументацією (тут і далі переклад з московської наш – Р. Л.): *«Територія, де згодом було зведено Ізюмську лінію, увійшла до складу Росії від початку XVI ст.»*¹, в інших випадках переконував читача відвертим фразерством на кшталт: *«Питання щодо приналежності середньої течії Сіверського Донця до Росії в XVI ст. (не кажучи вже про XVII сторіччя) <...> не повинно викликати заперечень у будь-якого сумлінного дослідника»*². Втім дослідник апелює й до документів, зокрема про сторожову й станичну службу, де повідомляється про спеціальну експедицію, очолювану князем М. Туфякіним та дяком М. Ржевським, яка навесні 1571 р. нібито встановила «прикордонні знаки Росії», вибиті на 100-річних велетенських дубах, причому набагато південніше Ізюмського кургану на Сіверському Дінці³. Додаткова перевірка відомого документа виявила, що в ньому, нехай і тричі, згадується лише одна достеменно залишена московитами «ознака» (моск. – «признак») – у верхів'ях ріки Орелі біля Муравського шляху: *«... а ознака біля того верхів'я в долині знизу підписана на дубі: рік, та місяць, та число, якого до тих місць ходили, імена князя Михайла Тюфякіна та дяка же Ржевського ...»*⁴. Другий приклад, на який посилається В. Загоровський: *«... а звідти приїхати до верхів'я на Міус, і там роздивитись ознаки, насічений хрест на дубі знизу»*⁵. Ця ознака приписується Загоровським експедиції Тюфякіна–Ржевського безпідставно, адже вона виглядає зовсім інакше від вищеописаної та не має жодного свідчення того, що була залишена московським служилим людом. Цей хрест із не меншим успіхом міг бути нанесений українськими черкасами, які добре знали та відвідували верхів'я Міусу, а станичники-московити її просто використовували, подібно до інших проїжджих. Як би там не було, але одна-єдина мітка на дубі біля верхів'їв Орелі у професора Загоровського перетворилась на «прикордонні знаки

¹ Загоровский (1980). *Изюмская черта*. Воронеж: Изд-во ВГУ, 46.

² Там само.

³ Загоровский, В. П. (1968). *Белгородская черта*. Воронеж: Изд-во ВГУ, 59; Загоровский, В. П. (1980), 46; Загоровский, В. П. (1991). *История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке*. Воронеж: Изд-во ВГУ, 157.

⁴ *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею Наук*: в 3 т. Т. I (1571–1634). (1890). Санкт-Петербург, 14, 15.

⁵ Там само, с. 14.

Росії», «якими ніби стверджувались офіційні кордони Російської держави у південному степу, що висувались аж до р. Міусу»¹. Якщо в раніших працях професор Загоровський проявляв обережність («ніби стверджувались»), то згодом втратив її: встановлені ознаки «фактично позначали кордони Росії з Кримським ханством»².

Після неодноразово повторюваної тези про встановлені у 1571 р. «кордони» воронезький історик впевнено просуває класичний імперський наратив. Для прикладу: «На схід, у бік Поля, формально (після встановлення там московських сторож) – російського, по суті справи, ще нічийного, черкаси в 1585 р. спробували просунутись значно далі»³. Виникає риторичне питання: так Поле «російське» чи «нічийне»? З огляду на те, що «російську» формальність вигадав сам Загоровський, єдиним коректним висновком буде: Поле в означений період залишалось нічийним.

Ось ще один показовий пасаж: «Переселення українців до районів Росії, що прилягали з півдня до Білгородської лінії та ще не були захищені руськими укріпленнями ...»⁴. Знову логічне питання: як могли належати московії території, що перебували поза межами її прикордонних ліній – Білгородської чи Ізюмської? І таких випадків можна знайти чимало.

Радянська історіографія традиційно подавала процес освоєння Поля як спільні зусилля братніх російського та українського народів у боротьбі з турками і татарами. В останні десятиріччя цей стереотип було переглянуто науковцями: споконвічна дружба двох слов'янських народів перетворилась у жорстку конкуренцію і навіть протистояння, в якому українська сторона аж ніяк не поступалася московській, щонайменше до середини 17 ст. Мабуть, першим і послідовним прихильником такого підходу серед російських науковців став історик із Білгородського університету Андрій Папков⁵.

З огляду на те, що два колонізаційні потоки – західний український та північний московський, – які зустрілись у Полі, були різними за своєю природою і потенціалом, то після періоду певної рівноваги між ними, що припадає на другу половину 16 – початок 17 ст., приблизно з другої третини – середини 17 ст. потуга державної московської колонізації почала брати гору. Ця тенденція набирала обертів у другій половині 17 ст., протягом якої виникла і увійшла до складу Московського царства Слобожанщина і почався процес включення до неї

¹ Загоровский (1968), 59; Загоровский (1980), 46.

² Загоровский (1991), 157.

³ Загоровский (1991), 195.

⁴ Загоровский (1980), 48–49.

⁵ Папков (2004); Папков, Савина (2013). Расселение черкас на южной окраине России в конце XVI – начале XVII в. *Вестник Тамбовского ГУ*, 10(126).

теренів Лівобережного Подінців'я. Саме з цього періоду можна говорити не лише про освоєння регіону, а також про його реальне заселення.

У 18 ст. московські, а згодом російські, кордони поетапно, хоча й не стабільно, просувалися далі на південь, внаслідок чого до складу російської імперії було включене Правобережне Подінців'я (Слов'яносербія та наступні адміністративні одиниці на її місці), а потім і Північне Приазов'я. В процесі поетапного просування кордонів московії-росії на південь український колонізаційний потік, не зникаючи, а навіть збільшуючись, поступово включався в її державний контекст. Спочатку це відбулось на Слобожанщині, потім у Подінців'ї, а наостанок – у Приазов'ї.

Участь державної машини московії-росії у включенні Північного Причорномор'я до складу імперії є об'єктивною. Цією обставиною традиційно оперують політизовані московські історики, а надто політики та пропагандисти, доводячи права росії на причорноморські землі. Що можуть протиставити цьому українські історики? Насамперед той об'єктивний та беззаперечний факт, що на початкових етапах освоєння і заселення Поля, зокрема й теренів сучасних Донецчини та Луганщини, самостійним і щонайменше рівносильним учасником цього процесу була українська колонізація, яка включала кілька складників (козацтво, селянство, міщанство). По-друге, навіть в умовах включення цих земель до складу московії-росії головною силою господарського, культурного та цивілізаційного освоєння регіону, основою і переважною більшістю його населення протягом усіх без винятку історичних етапів виступала українська людність. Саме ці аспекти в загальному і в менш вивчених конкретних, вузько локальних вимірах мають досліджувати й популяризувати українські історики. Краще за них навряд чи хтось зробить цю справу. Особлива відповідальність водночас покладається на регіональні інституції, зокрема університети й музеї.

Наостанок маю зробити наголос на ключовому чиннику, який зумовлював і продовжує визначати як загальні результати досліджень розглядуваної проблематики, так і спроможності в її розробці українськими науковцями – на джерелах. Річ у тім, що базовим джерелом у досліджуваній проблематиці був і залишається масив документів російського походження, тоді як польські та османські джерела, разом з кримськими, в цьому сенсі є значно обмеженішими і фрагментарними¹. Українських же джерел, з огляду на т. зв. народний характер української колонізації, за умов відсутності повноцінної державності для цього періоду, а також втрат архіву Старої Січі, явно бракує. Відтак уявлення науковців, як російських, так і українських, щодо процесів освоєння і заселення при-

¹ Папков, А. И. (2006). Источниковая база изучения российско-украинского порубежья конца XVI – первой половины XVII века. *Белгородщина: прошлое, настоящее и будущее*: матер. регион. научно-практич. конф. Белгород, 7–16.

кордонних територій, ґрунтуються переважно на документах російського походження, в яких самі процеси та події подано крізь московську призму. Можна лише здогадуватися, як би ці історичні реалії відбилися у джерелах українського походження, якщо навіть у доступних польських вони подаються діаметрально протилежно московським. Для прикладу: в дипломатичних баталіях кінця 16 ст. щодо прикордонних територій навколо Лубен і Прилук московити заявляли, що Прилуцьке городище з його угіддями є «споконвічною» землею Чернігівського князівства (не згадуючи той факт, що саме Чернігівське князівство було приєднане до Московії лише 1503 р.), на що польська сторона відповідала: «*городище Прилуцьке з річкою Удаю з [давніх] віків до Київського князівства належить*»¹.

Вказані об'єктивні обставини завжди впливали і продовжують зумовлювати практичні проблеми в опануванні українськими науковцями масиву московських джерел, зосереджених переважно в РДАДА і меншою мірою в регіональних архівах. Після розпаду Радянського Союзу ці труднощі не зменшились, а навіть збільшились, особливо після переходу російських архівів під юрисдикцію тамтешнього президента. Втім це не означає, що українські дослідники можуть сидіти склавши руки. Ми належно не опрацювали навіть масив опублікованих, а відтак доступних джерел, які містять чималий потенціал для досліджень. Автор у цьому особисто і неодноразово переконувався в процесі роботи, скажімо, з добре відомими томами «Актів Московского государства»², «Актів к истории Войска Донского»³ або «Донских дел»⁴, що зберігають цікаві й важливі відомості щодо розглядуваної нами теми.

Підводячи підсумок, зазначимо, що науковці та краєзнавці Донеччини й Луганщини мають активізувати дослідження історії східноукраїнських теренів у різних її аспектах та різних фокусах (не лише загальних, яких існує чимало, а також вузько локальних і всеохопних), зробивши їх постійними і системними, аргументованими й переконливими, спрямованими на подолання вікових московсько-імперських міфів і наративів. Можливо, цю справу слід організувати в межах єдиної програми регіональних студій⁵. Прогнозований обсяг такої роботи величезний, він передбачає видання не однієї, а цілої серії книг, можливо, багатотомної праці. Замість нас і краще нас цього ніхто не зробить.

¹ Папков (2004), 105–106.

² *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею Наук*: в 3 т. Т. I (1571–1634); Т. II (1635–1659); Т. III (1660–1664). С.-Петербург, 1890; 1894; 1901.

³ Лишин, А. А. (сост.). *Акты относящиеся к истории Войска Донского*: в 2 т. Новочеркасск, 1891 (Т. I); 1894 (Т. II, ч. I; Т. II, ч. II; Т. III).

⁴ *Донские дела*: в 5 кн. С.-Петербург, 1898 (Кн. 1); 1906 (Кн. 2); 1909 (Кн. 3); 1913 (Кн. 4); 1917 (Кн. 5).

⁵ Кульчицький, Якубова, 42; Смолій, Якубова, 55.

References

Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu Nauk [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences]. Vol. I (1571–1634); Vol. II (1635–1659); Vol. III (1660–1664). St. Petersburg, 1890; 1894; 1901 [in Russian].

Akty otnosyashchiesya k istorii Voyska Donskogo [Acts related to the history of the Don Army]. Novocherkassk, 1891 (Vol. 1); 1894 (Vol. 2, Part 1; Vol. 2, Part 2; Vol. 3) [in Russian].

Bagaley, D. I. (1887). *Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva* [Essays on the history of colonization of the steppe outskirts of the Moscow state]. Moscow [in Russian].

Bagaley, D. I. (1889). *Kolonizatsiya Novorossiyskogo kraya i pervyye shagi yego po puti kul'tury* [Colonization of the Novorossiysk region and its first steps along the path of culture]. Kiyev [in Russian].

Brovchenko, I. Yu. (2003). *Zaselennia y hospodarske osvoiennia Serednoho Podonechchia v druhii polovyni XVII–XVIII st.: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk* [Development of southern Ukraine in the 16th–18th centuries] (*PhD thesis abstract*). Luhansk [in Ukrainian].

Chukhlib, T. V. (2014). *Donechchyna ta Luhanshchyna – kozatski zemli Ukrainy (16–18 st.)* [Donetsk and Luhansk regions are Cossack lands of Ukraine (16–18 centuries)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences [in Ukrainian].

Donskiye dela [Don affairs]. St. Petersburg, 1898 (Book 1); 1906 (Book 2); 1909 (Book 3); 1913 (Book. 4); 1917 (Book 5) [in Russian].

Yefremov, A. S., Kurilo, V. S., Brovchenko, I. Yu., Klimov, A. A., Krasil'nikov, K. I., Semistyaga, V. F., Podov, V. I. (2003). *Istoriya Luganskogo kraya*. [History of the Lugansk region] (Textbook). Lugansk [in Russian].

Kabuzan, V. M. (2006). *Ukraintsy v mire: dinamika chislennosti i rasseleniya. 20-ye gody 18 veka – 1989 god: formirovaniye etnicheskikh i politicheskikh granits ukrainskogo etnosa* [Ukrainians in the world: population dynamics and settlement. The 1820s – 1989: formation of ethnic and political boundaries of the Ukrainian ethnos]. Moskva: Nauka [in Russian].

Kalenjuk, S. P. & Lomako M. M. (2010). *Roty polku Depreradovycha. Mandrivka Lysychanskym kraiem u poshukakh pershoposelentsiv* [Companies of Depreradovych's regiment. A journey through the Lysychansk region in search of the first settlers]. Lysychansk: Triptekspres [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyi, S. & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohiyi formuvannya osoblyvoho ta zahal'noho u rehional'nomu prostori* [Donetsk region and Luhansk region in the 17th–21st centuries: historical factors and political technologies of the formation of the special and the general in the regional space]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Lytvynenko, R. (2022). *Mius'ke povstannya 1820 roku: povernennya zi zabuttya* [The Mius Rebellion of 1820: Return from Oblivion]. *Transformatsiyi istorychnoyi pam'yati*:

zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. Vinnytsia: Vasyl' Stus Donetsk National University [in Ukrainian].

Oliinyk, M. M. & Papkov, A. I. (1997). Protystoiannia Moskovskoi derzhavy i ukrain-skoho kozatstva v Donetskomu lisostepu (1613–1632 rr.) [Confrontation between the Muscovite state and the Ukrainian Cossacks in the Donetsk forest-steppe (1613–1632)]. *Zbirnyk naukovykh prats*. Series: History and Geography. Vol. 1. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].

Papkov, A. I. (1996). Kolonizatsiia Donetskohu lisostepu y rosiisko-ukrainski zv'iazky naprykintsi XVI – na pochatku XVII st. [Colonization of the Donetsk forest-steppe and Russian-Ukrainian relations at the end of the 16th – the beginning of the 17th century]. *Aktualni problemy istorii ta prava Ukrainy*. Kharkiv [in Ukrainian].

Papkov, A. I. (2004). *Porubezh'ye Rossiyskogo tsarstva i ukrainskikh zemel' Rechi Pospolitoj (konets XVI – pervaya polovina XVII veka)* [The borderland of the Russian Tsardom and the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth (late 16th – first half of the 17th century)]. Belgorod: KONSTANTA [in Russian].

Papkov, A. I. (2006). Istochnikovaya baza izucheniya rosiysko-ukrainskogo porubezh'ya kontsa XVI – pervoy poloviny XVII veka [Source base for studying the Russian-Ukrainian borderland of the late 16th – first half of the 17th century]. *Belgorodshchina: proshloye, nastoyashcheye i budushcheye*. Belgorod, 7–16 [in Russian].

Papkov, A. I. & Savina, V. V. (2013). Rasseleniye cherkas na yuzhnoy okraine Rossii v kontse XVI – nachale XVII v. [The settlement of the Cherkassians on the southern outskirts of Russia in the late 16th – early 17th centuries]. *Bulletin of Tambov State University*, 10(126) [in Russian].

Pirko, V. O. (1996). *Osvoieniia pivdnia Ukrainy v XVI–XVIII stolittiakh: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk* [Settlement and economic development of the middle basin of the Siverskyi Dinets in the second half of the 17th–18th] (*Doctor thesis abstract*). Donetsk [in Ukrainian].

Pirko, V. O. (2003). *Zaselennya Donechchyny u 16–18 st. (korotkyy istorychnyy narys i uryvky z dzherel)* [Settlement of Donetsk region in the XVI–XVIII centuries (a short historical sketch and excerpts from sources)]. Donets'k: Skhidnyy vydavnychyy dim [in Ukrainian].

Podov, V. I. (1998). *Slavyanoserbiya. Ocherki iz istorii zaseleniya Donbassa v 18 v. Dokumenty* [Slavyanoserbiya. Essays on the history of the settlement of Donbass in the 18th century. Documents]. Lugansk: GLOBUS [in Russian].

Podov, V. I. (2004). *Istoriya Donbassa: T. 1: Donbass v 17–18 vekakh* [History of Donbass. Vol. 1: Donbass in the 17th–18th centuries]. Lugansk: Al'ma-mater [in Russian].

Podov, V. I. & Kurylo, V. S. (2009). *Istoriya Donbasu* [History of Donbass]. Luhansk: Luhansk National University named after Taras Shevchenko [in Ukrainian].

Smoliy, V. & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna: mistse v modernomu ukrayins'komu natsional'nomu proekti* [Donetsk region and Luhansk region: place in the modern Ukrainian national project]. Analytical report. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

ЗАСЕЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ПІВНІЧНОГО НАДАЗОВ'Я У 40-Х РОКАХ 19 ст.

Сергій Гайдук

*Національна спілка краєзнавців України, м. Волноваха
gsua59@gmail.com*

Serhiy Hayduk

*National Union of Local Lore Researchers of Ukraine, Volnovakha
gsua59@gmail.com*



У статті досліджується процес заселення земель Надазов'я у 40-х роках 19 ст., а саме його північної частини у Донецькій області. Сьогодні в адміністративному відношенні це частина територій Волноваського, Донецького, Кальміуського й Покровського районів Донецької області.

Джерельною базою, покладеною в основу досліджень, виступили документи вітчизняних і зарубіжних архівів, результати статистичних досліджень початку 20 ст. й інші друковані джерела. Передусім це документи Державного архіву Запорізької області з фонду 12 опису 2 «Олександрівське повітове казначейство, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії».

Відтворена загальна картина заселення означеної території Північного Надазов'я Донецької області; встановлені населенні пункти, які було засновано; визначені дати прибуття до них поселенців; окреслені населені пункти, звідки прибули поселенці, та їх чисельність.

У період з 1841 до 1848 рр. державними селянами, козаками, військовими обивателями й військовими поселенцями з Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії та однодворцями, у переважній більшості з Київської губернії, було засновано 40 казенних поселень – Благодатне, Богоявленка, Валер'янівка, Василівське (сьогодні у складі Микільського), Вільне, Володимирівка, Ганнівка, Георгіївка, Дмитрівка, Єгорівка, Єлизаветівка, Зачатівка. Златоустівка, Знаменівка, Іванівка, Іллінка, Калинове, Карлівка (сьогодні у складі Волновахи), Катеринівка, Кирилівка, Костянтинівка, Максимільянівка, Мар'їнка, Микільське, Новоандріївка, Новомихайлівка, Новоолексіївка, Новоукраїнка, Олександринка (сьогодні у складі Докучаєвська), Олександрівка, Оленівка, Ольгинка. Павлівка, Петрівське, Платонівка (сьогодні у складі Волновахи), Пречистівка, Свободне, Сонячне, Стрітенка й Трудове.

У 40-х роках 19 ст. фактично була сформована основа сучасної мережі населених пунктів на означеній території Північного Надазов'я. І саме українці були головною рушійною силою у господарському освоєнні цього надазовського степу.

Ключові слова: *українці – головна рушійна сила господарського освоєння Північного Надазов'я.*



The article examines the process of settlement of the North Azov region in the 1840s, particularly its northern part in Donetsk region. Nowadays, in administrative terms, it is included in the territories of Volnovakha, Donetsk, Kalmius and Pokrovsk districts of Donetsk region.

The source base used for the research included documents from both national and foreign archives, the results of statistical studies of the early 20th century, and other printed sources. These are primarily documents of the State Archives of Zaporizhzhia region in Zaporizhzhia from fond 12, description 2 “Oleksandrivsk County Treasury, Oleksandrivsk, Oleksandrivsk County, Katerynoslav Governorate”.

The article reveals the general picture of the settlement of the outlined territory of the North Azov region of Donetsk region, identifying the settlements that were founded; the dates of the settlers’ arrival; the settlements from which the settlers arrived and the number of their families.

40 state settlements were founded between 1841 and 1848 by state peasants, Cossacks, military inhabitants and military settlers from Poltava, Kharkiv and Chernihiv governorates and western nobles from the western governorates (mostly from Kyiv governorate). These settlements are: Blahodatne, Bohoyavlenka, Valerianivka, Vasylivka (currently part of Mykilske), Vilne, Volodymyrivka, Hannivka, Heorhiivka, Dmytrivka, Yehorivka, Yelizavetivka, Zachativka, Zlatoustivka, Znamenivka, Ivanivka, Illinka, Kalynove, Karlivka (currently part of Volnovakha), Katerynivka, Kyrylivka, Kostiantynivka, Maksymilianivka, Maryinka, Mykilske, Novoandriivka, Novomykhailivka, Novooleksiivka, Novoukrainka, Oleksandrivka (currently part of Dokuchaevsk), Oleksandrivka, Olenivka, Olhynka, Pavlivka (currently part of Volnovakha), Petrivske, Platonivka, Prechystivka, Svobodne, Soniachne, Stritenka, Trudove.

The basis of the modern settlement network in the North Azov region was actually formed in the 1840s. And Ukrainians were the main contributors to the economic development of this steppe region.

Keywords: *Ukrainians are the main contributors to the economic development of the North Azov region.*



Надазов’я – географічна область від Сиваша до Дону, а у цій статті розглядається та її частина Донецької області, яка лежить на південь від Донецька (від річок Осикова й Берестова). Крайніми населеними пунктами на означеній території є: на півночі – Максимільянівка Покровського району, на сході – Докучаєвськ Кальміуського району, на півдні – Новоолексіївка Волноваського району, на заході – Пречистівка Волноваського району. В адміністративному відношенні це частина територій Волноваського, Донецького, Кальміуського й Покровського районів Донецької області, за площею це майже як держава Люксембург.

На цих землях здавна жили люди, але якщо говорити про історію сучасних населених пунктів, то вона починається з 40-х рр. 19 ст., коли у Олександрівський повіт Катеринославської губернії було переселено майже 40 тис. осіб¹. Частина з них була розміщена в наявних казенних поселеннях, а от більшістю

¹ Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 1281, оп. 4, спр. 89, арк. 42.

на «пустопорожніх» казенних землях було засновано 44 нові поселення, зокрема 41 на означеній території. Всі вони існують сьогодні. Незважаючи на відносно недавній час заснування цих населених пунктів, не можна сказати, що їх історія достатньо вивчена. Проблему порушено у дослідженнях небайдужих до історії свого краю місцевих активістів, в основу яких покладено згадки старожилів. Зокрема, така робота активно проводилася у часи підготовки та видання томів «Історія міст і сіл Української РСР» у Донецькій області (1970, 1976 рр.), у яких історія заснування конкретних населених пунктів була узагальнена одним-двома реченнями і у багатьох випадках не відповідає дійсності. До того ж не всі поселення потрапили у поле зору. Стисло про згадане переселення надає інформацію В. Кабузан. Проте у нинішніх умовах російської агресії проти України необхідність вивчення витоків сучасних населених пунктів Донеччини диктується не тільки потребами науково-пізнавального, але й політичного характеру. Адже у протистоянні пропаганді країни-агресора важливим фактором є відображення історичних подій на основі документальних джерел.

Метою цієї розвідки є відтворення загальної картини заселення території Північного Надазов'я Донецької області у 40-х рр. 19 ст. та визначення ролі українського етносу у її господарському освоєнні.

Джерельною базою, покладеною в основу досліджень, стали документи вітчизняних і зарубіжних архівів, статистико-економічні дослідження початку 20 ст. Перша група джерел, передусім представлена документами Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО) з фонду 12 «Олександрівське повітове казначейство, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії». Документи включають ревізькі матеріали різних категорій оподаткованого населення – списки переселенців і ревізькі казки VIII–X народних переписів населення; зведені відомості IX й X народних переписів населення та інші документи. Найбільш інформативними виявилися ревізькі списки переселенців, що являють собою поіменні переліки, в яких вказано ім'я, по батькові й прізвище голови сім'ї, його вік, імена членів сім'ї із зазначенням віку. Також зазначено, звідки прибули переселенці (губернія, повіт, поселення), рік прибуття й суспільний стан (рис. 1).

До дослідження долучено ревізькі казки з фонду 31 «Харківська казенна палата» Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО). Із зарубіжних архівів у нагоді стали документи російського державного історичного архіву (далі – РДІА), зокрема листування губернських казенних палат з фонду 383 «Перший департамент МДМ» та річні звіти катеринославського губернатора з фонду 1281 «Рада міністра внутрішніх справ».

[illegible]

За часів Нової Січі означена територія перебувала у складі Кальміуської паланки. Після зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. землі Війська Запорізького Низового перейшли у повну юрисдикцію російської імперії. Вже у 1779 р. землі східної частини Кальміуської паланки були надані поселенцям – християнам з Криму (з часом їх стали називати маріупольськими греками), а нечисленне місцеве населення було переміщене. Вихідці з Криму заснували свої поселення практично по периметру наданих земель, але людських ресурсів для заселення «внутрішньої» території їм не вистачило. З часом вільні земельні ділянки надавалися іншим групам поселенців або перейшли у власність держави як казенні оброчні статті.

сольська (на південному заході) розміром 14 732 дес. – на 7; Чердаklinська (на півдні) у 5 830 дес. – на 4; Каранська оброчна ділянка (на південному сході) площею 858 дес. було виокремлено в одну дачу. Сукупна площа становила 212 736 дес. землі (рис. 2)¹. На орендованих землях розташовувалось тимчасове житло для людей, які обробляли землю й випасали худобу, але постійних населених пунктів не було. Фіксується і певна кількість самовільних поселенців.

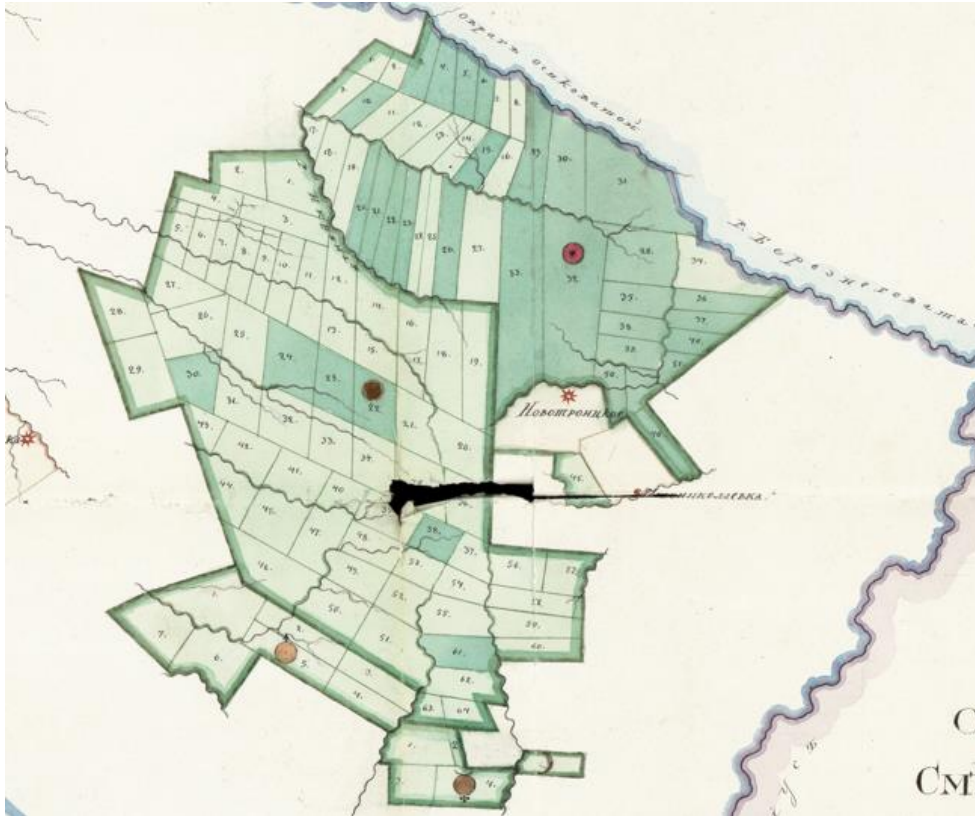


Рис. 2. Із мапи казенних поселень та земель Олександрівської округи (1838)

Із 1838 р. розглядалося питання про заселення земель означеної території державними селянами з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній і західними однодворцями із західних губерній. Заселення планувалось розпочати з Волноваської ділянки, на якій уже були засновані нащадками запорозьких козаків казенні поселення Новотроїцьке та Миколаївка². У 1841 р. було прийнято рішення про початок переселення, у тому ж році перші поселенці заснували 11 нових казенних поселень, а саме: Ганнівку, Єлизаветівку, Катеринівку, Костянтинівку, Максимільянівку, Мар'їнку й Новомихайлівку (Покровський район); Олександрівку (Донецький район); Олександринку (сьогодні у складі Докучаєвська) й Оленівку (Кальміуський район); Ольгинку (Волноваський район)³.

¹ РДІА, ф. 383, оп. 1, спр. 304, арк. 122.

² Гайдук, С. І., Максименко, Н. М. & Кулик, В. Д. (2020). З історії Новотроїцького й Миколаївки (Волноваський р-н). *Маріупольський краєзнавчий збірник*. Херсон, 66–68.

³ РДІА, ф. 383, оп. 1, спр. 304; ф. 1281, оп. 4, спр. 49, арк. 17; ф. 1281, оп. 4, спр. 89, арк. 41.

У 1841 р. на лівому березі річки Сухі Яли державними селянами з Межирич (22)¹ Лебединського повіту й Краснопілля (96) Охтирського повіту Харківської губернії була заснована Костянтинівка. У 1842 р. прибули західні однодворці зі Ставища (8), Великої Вовнянки (3), Янишівки (5), Плоского?² (7) й Войнорівки? (2) Таращанського повіту, Білої Церкви (1) Васильківського повіту Київської губернії³. У 1844 р. сюди перемістилися державні селяни й козаки з Версличів (25), Кашківки (15) й Кажанів (1) Новозибківського повіту, Шептаків (8), Юхнова (1), Горбіва (1), Араповичів (2), Богданівки (7) й Машева (1) Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, Величковщини (1) й Красногірки (4) Лохвицького повіту Полтавської губернії⁴. До 1847 р. прибули ще 14 сімей⁵. Це були козаки з Лютенських Будищ (1) і Бірків (2) Зіньківського повіту, Вишняків (1) Хорольського повіту, Петрівки (1) Костянтиноградського повіту Полтавської губернії та військові обивателі з Чернетчини (1) Богодухівського повіту, Валків (1), Огульців (2) і Черемушної (1) Валківського повіту, Нижньої Орелі (2) Зміївського повіту, Райгородка (1) Ізюмського повіту, Радьківки (1) Куп'янського повіту Харківської губернії⁶.

У 1841 р. на лівому березі річки Осикової державними селянами й козаками з Гавронців (6) Полтавського повіту, Зіньківа (1), Скельки (1), Зарічної (10), Черничого Яру (2), Тарасівки (20), Батьків (8), Великої Павлівки (6), Павловочки (1), Власівки (2) й Бобрівника (3) Зіньківського повіту, Вороньків (61) Лохвицького повіту Полтавської губернії була заснована Максимільянівка. У 1842 р. прибули західні однодворці з Ісайків (4), Гути Медвинської? (4), Булею (1), Красногорки (1), Миронівки (1), Янівки (3), Віївців (1), Малих Прицень (3), Миколаївки (1) й ? (1) Богуславського повіту Київської губернії⁷. У 1844 р. додалися державні селяни й козаки з Вороньків (10), Човного (1), Позників (18) і Величковського (3) Лохвицького повіту Полтавської губернії⁸. Ще 13 сімей прибули до 1847 р. Це були військові обивателі з Перекопа (1), Черемушної (1), Кивалова? (1) й ? (1) Валківського повіту, Нижньої Орелі (4) й Закутнього (1) Зміївського повіту, Цареборисівки (4) Ізюмського повіту Харківської губернії⁹.

Одночасно з Максимільянівкою у тій самій місцевості державними селянами з Мурафи (3) Богодухівського повіту, Люботина (92) й Огульців (71) Валків-

¹ Цифра у дужках – кількість сімей переселенців.

² ? – назва поселення не встановлена або під сумнівом.

³ Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 12, оп. 2, спр. 228, арк. 31–49.

⁴ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 227, арк. 60–67зв.

⁵ В архівних документах відсутня дата прибуття поселенців. Можливо, хтось із них уже перебував у цій місцевості як орендарі (працівники у орендаря) чи були самовільними поселенцями.

⁶ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 222, арк. 2–2зв., 61–62; спр. 263, арк. 92зв.

⁷ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 228, арк. 1–13.

⁸ Там само, спр. 227, арк. 56–59зв.

⁹ Там само, спр. 222, арк. 7зв., 21–21зв.; спр. 263, арк. 93зв.

ського повіту, ? (3) Охтирського повіту Харківської губернії була заснована Мар'їнка. У 1842 р. на означені терени прибули західні однодворці з Гострої Могили (7), Богатирки (8) й Кривця (6) Таращанського повіту Київської губернії¹. До 1847 р. сюди мігрували ще 15 сімей державних селян і військових обивателі з Валок (1), Огульців (6), Черемушної (4) й Караванської (1) Валківського повіту, Барвінкова (1) і Ямполья (1) Ізюмського повіту, Вільшаної (1) Харківського повіту Харківської губернії².

Ще одне село – Олександрівка – також у вказаній місцевості було засноване державними селянами з населених пунктів Черемушна (64) й Одринка (67) Валківського повіту, Зміїв (5) Зміївського повіту Харківської губернії. Наступного року сюди прибули державні селяни з Зарожського (2), Плехова (4), Пролівця? (5), Великої Селецької (3) й Золотухи (2) Лубенського повіту Полтавської губернії та західні однодворці з Гострої Могили (4), Ставища (13) й Любчанська (11) Таращанського повіту Київської губернії³. Ще 8 сімей козаків із Жанойловського? (1) Зіньківського повіту, Білоцерківки (1) Хорольського повіту, Солониці (1) Кременчуцького повіту, Решетилівки (2) Полтавського повіту, Коцуєва? (1) й Смілого (1) Роменського повіту, Бреусівки (1) Кобеляцького повіту Полтавської губернії⁴.

У 1841 р. на лівому схилі балки Долин-Тарама державними селянами й козаками зі Смілого й хуторів навколо нього (76), Протасівки (9), Томашівки (10) й Пустовийтівки (12) Роменського повіту Полтавської губернії, Ольшаної (19) Харківського повіту, Валок (12), хуторів навколо Минківки (13) Валківського повіту, Хотімлі (34) Вовчанського повіту, Старої Рябини (8) Богодухівського повіту, Бишкина (1) Зміївського повіту Харківської губернії була заснована Олександрівка. Наступного року сюди ж прибули державні селяни й козаки з Мачухи (13), Мильців (3), Куклинців (6), Горбанівки (4) й Старих Санжар (5) Полтавського повіту Полтавської губернії, Ольшаної (1) Харківського повіту Харківської губернії та західні однодворці з Северинівки (13), Ставицького (1), Черняхівського (1), Чернецького (3), Лісовичів (2) і Єсвириновського? (1) Таращанського повіту Київської губернії, Поневежського повіту (16), Новоолександрівського повіту (12) й Тельшевського повіту (1) Віленської губернії. До 1847 р. прибули ще 4 сім'ї державних селян із Троїцького (1) й Хотімлі (1) Вовчанського повіту, Валок (1) Валківського повіту, Ольшан (1) Харківського повіту⁵.

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 12, арк. 105–129зв.

² Там само, спр. 171, арк. 131; спр. 222, арк. 7зв. – 8зв., 20–20зв.; спр. 263, арк. 94.

³ Там само, спр. 169, арк. 94–112.

⁴ Там само, спр. 222, арк. 25–25зв.

⁵ Там само, спр. 170, арк. 118–145зв.

У верхів'ї річки Сухі Яли у 1841 р. була заснована Новомихайлівка (Михайлівка)¹. Через три роки до Новомихайлівки прибули державні селяни й козаки з Глинська (1), Волошнівки (2), Гаврилівки (8), Бацманів (5), Гринівки (15) й хуторів навколо Сміли (10) Роменського повіту, Івахників (1), Нової Греблі? (1), Лохвиці (2), Скоробагатьків (1), Харківців (10), Западинців (2), Шмиглів (3), Голенки (1), Остапівки (1) й Жабків (3) Лохвицького повіту Полтавської губернії, Казаричів? (4), Голяшівки (1), Старих Чешуйків (1), Велюханів (1), Шумарова (2), Курчичів (1), Осколкова (2) й Гудівки? (3) Стародубського повіту, Володимирівки (6), Вербівки (28) й Ваганичів (5) Городнянського повіту Чернігівської губернії та 3 сім'ї однодворців зі Щигровського повіту Курської губернії². Ще 13 сімей козаків із Загрунівки (2), Бірків (3), Лозків? (2) і Великої Павлівки (2) Зіньківського повіту, Шершнівки (1) Лубенського повіту, Петрівки (1) Костянтиноградського повіту й ? (2) Гадяцького повіту Полтавської губернії поповнили населення за шість років³.

У 1841 р. на лівому березі річки Сухі Яли була заснована Катеринівка, проте ревізський список перших поселенців не зберігся. Тоді ж і там само була започаткована Єлизаветівка. Ревізський список перших поселенців у ДАЗО відсутній, але відомо, що до 1847 р. прибуло 11 сімей козаків із Бірок (2), Загрунівки (1), Ковалівки (1) й ? (1) Зіньківського повіту, Парасковії (1) й Петрівки (1) Костянтиноградського повіту, Білоцерківки (1) Хорольського повіту Полтавської губернії та державних селян із Валок (1) і Ков'яг (2) Валківського повіту Харківської губернії⁴.

Поряд із цими селами, на правому березі річки Сухі Яли була заснована Ганнівка. Ревізський список перших поселенців не зберігся, проте відомо, що протягом наступних шести років прибули 6 сімей козаків з Опішні (1), Бірок (1) і Лютенських Будищ (1) Зіньківського повіту, Баранівки (1) Миргородського повіту Полтавської губернії та державні селяни з Преображенського (1) Зміївського повіту, Яремівки (1) Ізюмського повіту Харківської губернії⁵.

У 1841 р. у верхів'ї балки Долин-Тарама була заснована Оленівка. У верхів'ї річки Суха Волноваха була заснована Ольгинка. До 1847 р. прибули 14 сімей козаків з Решетилівки (2) Полтавського повіту, Кобеляк (1) і Кишеньки (1) Кобеляцького повіту, Оржиці (1) й Ісачків (1) Лубенського повіту, Іванівки (1), Моїсевки (1) й Полови (1) Прилуцького повіту, Петрівки (1) Костянтиноградського повіту, Білоцерківців (1) Лохвицького повіту Полтавської губернії та

¹ У дужках подається одна з перших назв поселення.

² ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 227, арк. 75–86зв.

³ Там само, спр. 222, арк. 17–17зв., 65–65зв.

⁴ Там само, арк. 68–68зв.; спр. 226, арк. 17–17зв.

⁵ Там само, спр. 222, арк. 12–12зв., 73зв.; спр. 263, арк. 93зв.–94.

військові обивателі з Високопілля (1), Огульців (1) і Перекопа (1) Валківського повіту Харківської губернії¹.

У 1841 р. до уже існуючого на Волноваській ділянці казенного поселення Новотроїцьке прибули державні селяни й козаки з Луки (20), Андріяшівки (6), Жабків (16), Білоусівки (7), Свиридівки (13), Гольців (8), Степуків (4), Івахників (9) і Шмиглів (2) Лохвицького повіту, Потеряйків (25) Полтавського повіту Полтавської губернії. У 1842 р. прийшла 21 сім'я однодворців із Городища Черкаського повіту Київської губернії та 3 сім'ї з Лоева Бобруйського повіту Мінської губернії².

У 1842 р. почалося заселення земель Великоанадольської ділянки, на якій було засновано 16 казенних поселень, серед яких Благодатне, Богоявленка, Вальєрівка, Василівське (сьогодні у складі Микільського), Володимирівка, Дмитрівка, Єгорівка, Іванівка, Карлівка (сьогодні у складі Волновахи), Кирилівка, Микільське, Новоандріївка, Новоукраїнка, Павлівка, Петрівське і Платонівка (сьогодні у складі Волновахи) у складі сучасного Волноваського району.

На лівому схилі балки Ікряна державними селянами з Рублівки (25) Богодухівського повіту, Люботина (11), Андріївського (6) й Черемушної (10) Валківського повіту, Ворожби (26), Олешні (13), Мартинівки (15), Золотарівки (1), Артемівки (6), Бабаївки (1) й ? (4) Лебединського повіту Харківської губернії та однодворцями з Лихачихи (11), Казимирівки (6) й Луки (1) Таращанського повіту Київської губернії була заснована Богоявленка. У 1843 р. сюди прибули державні селяни з Ленівки (24), Верхнього Бишкіна (5), Нижнього Бишкіна (1) й Нижньоруського Бишкіна (2) Зміївського повіту Харківської губернії³.

У 1842 р. на річці Кашлагач державними селянами з Харківської губернії та однодворцями з Київської губернії були засновані Василівське (на лівому березі річки) й Микільське (напроти, на правому березі). Перші поселенці Василівки прибули з Козіївки (2) Богодухівського повіту, Вільшаної (48), Мерефи (2) й Комарівки (1) Харківського повіту, Черкаського Бишкіна (36) Зміївського повіту, Валока (2) Валківського повіту Харківської губернії, Жидівської Греблі (18) Таращанського повіту Київської губернії. Наступного року прибуло 6 сімей з Пересічної Харківського повіту Харківської губернії⁴. Перші поселенці Микільського прибули з Синолицівки (27) Богодухівського повіту Харківської губернії й Великої Березянки (21) Таращанського повіту Київської губернії⁵. Ще 10 сімей військових обивателів із Преображенська (4), Верхньої Орелі (1) й Нижньої

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 222, арк. 3–3зв., 23зв., 75.

² Там само, спр. 205, арк. 73–88.

³ Там само, спр. 263, арк. 42–61.

⁴ Там само, спр. 160, арк. 78–79зв., 108–122.

⁵ Там само, арк. 2–7.

Орелі (2) Зміївського повіту, Минківки (3) Валківського повіту Харківської губернії прибули до 1847 р.¹. До Микільського також перемістилися сім'ї з Преображенського (19), Верхньої Орелі (1) й Нижньої Орелі (14) Зміївського повіту Харківської губернії². Вже за радянської доби, у 1959 р. Василівське та Микільське об'єднали в одно село – Микільське.

У 1842 р. на лівому березі річки Кашлагач державними селянами з Вільна (19), Іздецького (2), Попівки (4), Стрілецького (9), Пушкарки (1), Лугівки (2) й Лихачівки (14) Богодухівського повіту, Гомільші (21), Западеньки (8) й Коробіва (5) Зміївського повіту Харківської губернії та однодворцями з Жидівської Греблі (6), Попівки (8), Кучківки (1) й ? (1) Таращанського повіту Київської губернії була заснована Володимирівка³. У 1843 р. на цю місцевість прибули державні селяни з Пересічної (8) Харківського повіту, Верхньої Орелі (1) й Нижньої Орелі (11) Зміївського повіту Харківської губернії⁴.

У 1842 р. у верхів'ях річки Малий Кальчик державними селянами з Нових Бобовичів (12) і Батурівки (2) Новозибківського повіту, Хорминки (7), Сельця (21), Любовші (11), Верещаків (11), Вихілки (8) й Неглюбки (2) Суразького повіту Чернігівської губернії була заснована Дмитрівка. Наступного року у цю місцевість прибули державні селяни з Ленівки (2) Зміївського повіту Харківської губернії та однодворці з ? (7) Таращанського повіту, Чепиліївки (5) Васильківського повіту Київської губернії, а у 1844 р. з ? (1) Вінницького повіту Подільської губернії⁵. Ще 9 сімей прибуло до 1847 р. Це були поселенці із Замоського Кута (3) й Минківки? (4) Валківського повіту, Комарівки (2) Харківського повіту Харківської губернії⁶.

На правому березі річки Яр Осози у 1842 р. державними селянами й козаками з Лосинівки (7), Кошелівки (2), ? (2), Дримайлівки (2), Плоского (12), Дроздівки (19) й Хибалівки (10) Ніжинського повіту, Карпилівки (6), Боденьків (8), Чернина (5), Жукина (3), Новосілки (13), Вовчка (11) й Надинівки (7) Остерського повіту Чернігівської губернії, Преображенського (1) Зміївського повіту Харківської губернії та однодворцями з Білої Церкви (19) Васильківського повіту, Гострої Могили (2) Таращанського повіту Київської губернії була заснована Іванівка⁷. Ще 7 сімей козаків і військових поселенців із Попівки (1) Зінь-

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 222, арк. 16, 24–24зв., 58.

² Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 31, оп. 141, спр. 340.

³ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 263, арк. 68–81.

⁴ Там само, спр. 171, арк. 134–136зв.

⁵ Там само, спр. 160, арк. 63–72, 74–75зв.

⁶ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 160, арк. 73–73зв.; спр. 263, арк. 92зв.–93.

⁷ Там само, спр. 263, арк. 1–12зв.

ківського повіту, Китайгорода (3), Новосанжарівки (2) й Санжарівки (1) Кобеляцького повіту Полтавської губернії прибула до 1847 р.¹.

У 1842 р. по обидва боки вододілу, лінія якого проходить по найвищій точці півдня Донецької області, кургану Могила Капітан (282 м) і по третій за висотою точці кургану Могила Гончариха (274 м), у верхів'ях річки Мокра Волноваха була заснована Платонівка, а у верхів'ях балки Холодні Терни – Карлівка (рис. 3.).

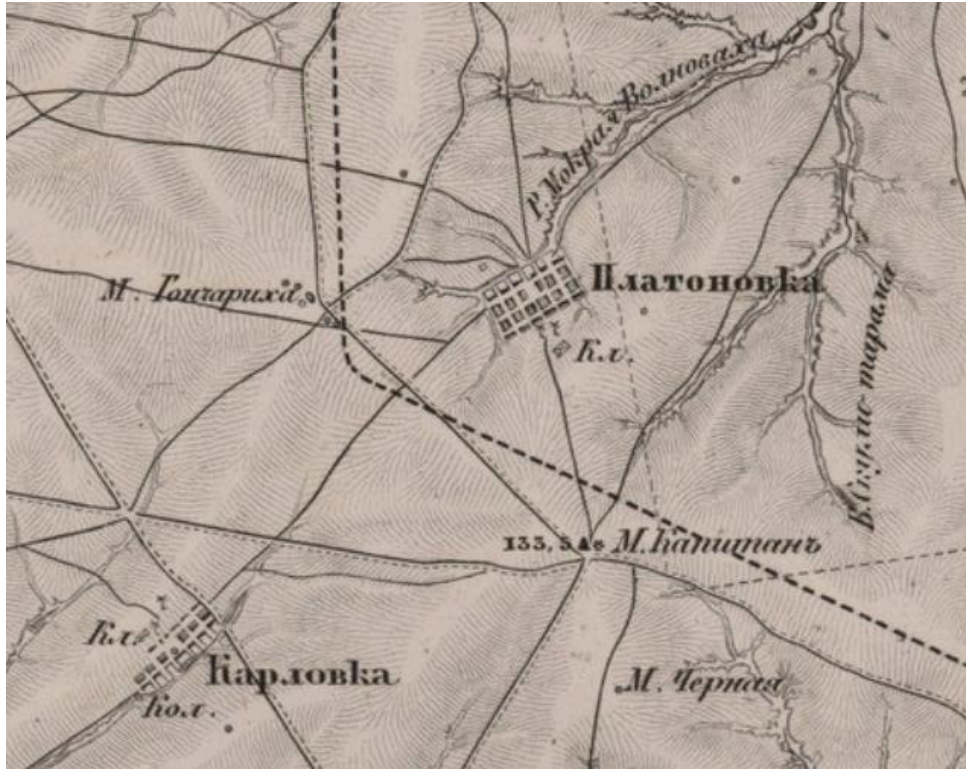


Рис. 3. Із військово-топографічної мапи, лист XXVIII – 16 (1861)

Сьогодні вони перебувають у складі Волновахи. Першими поселенцями Платонівки були державні селяни й козаки з Верби (12), Осинівки? (3), Середньої Козолупівки (3), Алтинівки (18), Ксензівки (5), Погрібків (2), Локні (1), Конятина (1) й Кролевця (3) Кролевецького повіту Чернігівської губернії та однодворці з ? (4) Махнівського повіту Київської губернії, ? (1) Летичівського повіту Подільської губернії. До 1847 р. прибули військові обивателі з Нової Водолаги (2) й ? (1) Валківського повіту Харківської губернії². Першими поселенцями Карлівки були державні селяни й козаки з Івангорода (10), Більмачівки (3), Мартинівки (3), Фастівців (5), Смолежа? (2), Євлашівки (2), Британівки (3), Берестовця (5) й Комарівки (1) Борзенського повіту, Верби (1) Кролевецького повіту Чернігівської губернії, Крем'янки (1) Лубенського повіту Полтавської губернії.

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 222, арк. 23в.–3, 11.

² Там само, спр. 180, арк. 1–103в.; спр. 226, арк. 1–13в.

У 1843 р. прибули державні селяни з ? (3) Лебединського повіту Харківської губернії та західні однодворці з Таранівки (2), Пастирського (2), Макіївської Буди (1), Листопадова (1) й ? (1) Чигиринського повіту, Попівки (1) Таращанського повіту Київської губернії¹.

У 1842 р. на узбережжі річки Шайтанка державними селянами й козаками з Володимирівки (1), Вербівки (14), Тихоновичів (1), Кучинівки (11), Носівки (2), Гвоздиківки (2) й Тур'ї (5) Городнянського повіту, Спаського (8), Прогонів (5), Перелюба (3), Білошицької (3), Святця (2), Прибиня (6), Шишківки (3), Рудні (2), Волосківців (2), Степанівки (3), Дубровки (4), Воловиці (1) й Ушні (1) Сосницького повіту Чернігівської губернії, Лихачівки (1) й Пересічної (2) Зміївського повіту Харківської губернії та однодворцями з Прусів (4), Бирюків (3), Салихи (6) Висильківського повіту, Крутих Горбів (1) Таращанського повіту Київської губернії була заснована Кирилівка². За п'ять років у місцевість прибули військові обивателі з Маяк (1) Ізюмського повіту, Нижньої Орелі (1) Зміївського повіту, Недригайлів? (1) Лебединського повіту, Богодухова (1) Богодухівського повіту, Минківки? (3), Караванської? (1), Валків (1) Валківського повіту Харківської губернії³.

У 1842 р. на правому березі річки Шайтанка козаками з Литовська? (8), Аврамова? (1), Колодязків (4), Базьків? (1), Старих Чешуйків (3), Нових Чешуйків (3), Архипівки (10), Задубенья? (1), Титовщини (1), Жлудків (1), Товбозина (1), Чорнобабків (3), Гушина (5), Витемлі (2), Рожків (30), Пушкарів? (1), Дмитрівки (1), Волоха? (1), ? (1), Доманичів (10), Кузнеців (2), Городників (2), Супрягина (1), Рудні (10), Куковичів (13), Овчинеця (1), Азарівки (9), Курковичів (11), ? (2), Козацької? (3) Стародубського повіту Чернігівської губернії та однодворцями з Крутих Горбів (22) Таращанського повіту Київської губернії була заснована Новоандріївка (Андріївка)⁴. Ще 10 сімей прибули до 1847 р. – то були поселенці з Огульців (2), Нових Водолагів (1), Валків (1), Вільхівська (1), Коломака (1), Караванської (1) й Замоського (1) Валківського повіту, Краснокутська (1) Богодухівського повіту Харківської губернії⁵.

У 1842 р. у верхів'ї балки Наливач державними селянами й козаками з населених пунктів Полова (4), Маціївка (4), Богданівка (4) й Клеців (1) Прилуцького повіту, Капустинці (6), Ничипорівка (6), Війтівці (8), Крутоярівка (4), Запоровського (1), Богданівка (6) й Попівка (3) Пирятинського повіту, Ціпки (14) й Красна Лука (5) Гадяцького повіту, Соколова Балка (21) й Нехвороща (7) Кос-

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 180, арк. 12–17.

² Там само, спр. 160, арк. 23–33зв.

³ Там само, спр. 222, арк. 23–23зв.

⁴ Там само, спр. 263, арк. 25–41.

⁵ Там само, спр. 222, арк. 59–59зв.

тянтинградського повіту, ? (6) Полтавської губернії та західними однодворцями з Тетіїв (4), Якимівка (4), Бугаївка (1), Животів (1) й ? (4) Таращанського повіту Київської губернії була заснована Новоукраїнка (Всесвятське)¹. Одна сім'я військових поселенців із Попівки Зіньківського повіту Полтавської губернії додалася за п'ять років².

У 1842 р. на лівому березі річки Кашлагач державними селянами з населених пунктів Козіївка (35) Богодухівського повіту, Вільшана (24), Пісочин (9), Надточії (1), Гуки (1), Куряж (1), Підмонастирські Подвірки (3), Мерефа (29) й Комарівка (13) Харківського повіту, Чемужівка (5), Артюхівка (2), Зідьки (12) Зміївського повіту, Валки (5), Рубанівка (10), Минківка (11) й Замоський (1) Валківського повіту Харківської губернії та однодворцями з Попівки (8) й Жидівської Греблі (20) Таращанського повіту, Рокитного (4) Васильківського повіту Київської губернії була заснована Павлівка³.

На схилах балки Харлайка у 1842 р. державними селянами й козаками з населених пунктів Красне (15), Митченки (2), Понори (4), Кропивне (1), Романовський (2), Селівановський (1), Красний Колодязь (1), Гута (9), Бондаровне (2), Підлипне (9), Попівка (8), Соснівка (30), Шаповалівка (1) й Шпотівка (1) Конотопського повіту, Требухів (1), Карпилівка (1) й Вовчок (7) Остерського повіту Чернігівської губернії, Капустинець (6) й Подолки (2) Гадяцького повіту Полтавської губернії та західними однодворцями з Кошевата (26) Таращанського повіту Київської губернії було засновано Петрівське. У 1843 р. прибули державні селяни з Валок (25) Валківського повіту Харківської губернії⁴. У 1844 р. прибули державні селяни й козаки з населених пунктів Кажани (22), Вихілки (4) й Верещаки (16) Новозибківського повіту, Ображіївка (10), Погрібки (7), Івот (2), Остроушки (2), Прокопівка (1) й Глазів (12) Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії⁵. Ще 31 сім'я прибула до 1847 р. Це були державні селяни, козаки й військові поселенці з населених пунктів Петрівка (1), Кобилецький (1) й Лучка (1) Гадяцького повіту, Безпальче (1) й Золотоноша (1) Золотоніського повіту, Нехвороща (1), Петрівка (1) й Мала Перешепинка (4) Костянтинградського повіту, Білоцерківка (1) Хорольського повіту, Черевки (1), Грем'яча (2) й Баранівка (2) Миргородського повіту, Черевки (1), Нові Санжари (1), Китай Город (4), Ключівка (1), Хонделіївка (2), Сокілка (2) й Мидичок? (1) Кобеляцького повіту, Лютенські Будища (1) Зіньківського повіту Полтавської губернії⁶. До 1850 р. прибуло ще 59 сімей, але даних щодо них не виявлено.

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 160, арк. 10–22.

² Там само, спр. 222, арк. 11.

³ Там само, спр. 228, арк. 50–78зв.

⁴ Там само, спр. 228, арк. 14–26; спр. 160, арк. 34–37.

⁵ Там само, спр. 227, арк. 49–55зв.

⁶ Там само, спр. 228, арк. 27–28зв.; спр. 222, арк. 10–10зв.

У 1842 р. у верхів'ї річки Шайтанка була заснована Валер'янівка. Ревізький список перших поселенців на 12 аркушах у ДАЗО не зберігся. У 1843 р. прибули поселенці з Лебедина (3) Лебединського повіту й Пересічна (1) Харківського повіту Харківської губернії та західні однодворці з населених пунктів Гостра Могила (5) Таращанського повіту, Попівка Б. (1) Васильківського повіту Київської губернії¹.

У 1842 р. у верхів'ї балки Лозова була заснована Єгорівка. Ревізький список перших поселенців не зберігся.

У 1843 р. почали заселятися землі Малоянисольської, а у 1844 р. ще й Чердаклінської оброчних ділянок. Було засновано 10 казенних поселень: Вільне, Зачатівка, Златоустівка, Знаменівка, Калинове, Пречистівка, Свободне, Сонячне, Стрітенка й Трудове – Волноваський район.

Згідно з положенням про переселення казенних селян у 1824 р. переселенці мали право направляти депутацію на нове місце поселення. Можливо, чотири сім'ї державних селян із села Максаки Менської волості Сосницького повіту Чернігівської губернії – Єременко, Богонь, Бринь, Сабардін – були такою депутацією, яка прибула на нове місце поселення у верхів'ї балки Глибока у 1843 р., і стали засновниками села Вільне (Богословка). У 1844 р. прибула основна маса поселенців – державних селян і козаків із сіл Максаки (3), Перелюб (6), Святець (1), Прибинка (3), Шишківка (3), Рудня (3), Сосниця (1), Змітнів (2), Чорний Ріг (1) й Мена (1) Сосницького повіту, Виповзів (3), Косачівка (6), Новий Глибів (3), Старосілля (10), Савин (4), Хатилівська Гута (5), Новоугринська Гута (3), Старокарпилівська Гута (2), Сукачі (3), ? (1) Остерського повіту Чернігівської губернії та західні однодвірці з сіл Кінецьпіль (5), Кам'яна Балка (2) й Чаусове (5) Балтського повіту Подільської губернії². Ще 26 сімей військових обивателів із поселень Нижня Оріль (10), Преображенське (5), Верхня Оріль (1), Закутне (10) Зміївського повіту Харківської губернії прибули до 1847 р.³.

У 1844 р. на лівому березі річки Мокрі Яли державними селянами й козаками з населених пунктів Ображіївка (8), Погрібки (1), Богданівка (1), Остроушки (3), Антонівка (3), Кудлаївка (6), Араповичі (1), Бучки (2) й Чулатів (1) Новгород-Сіверського повіту, Вороніж (3) Глухівського повіту, Батурівка (8) Новозибківського повіту, Хорминка (1), Сельцо (5), Палужська Рудня (3) й Смяч (10) Суразького повіту Чернігівської губернії та західними однодворцями з населених пунктів Берізки? (3), Байківка (1) й Сулків (1) Літинського повіту, Кримки (2), Богачівка (1) й Чаусове (1) Балтського повіту Подільської губер-

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 160, арк. 76–77зв.

² Там само, спр. 227, арк. 22–27зв.; спр. 261, арк. 131–132.

³ Там само, спр. 222, арк. 4–5зв., 73–73зв.

нії була заснована Зачатівка¹. Ще 5 сімей прибули до 1847 р. Це були козаки з поселень Сокілка (3) й Худоліївка (1) Кобеляцького повіту, Лютенські Будища (1) Зіньківського повіту Полтавської губернії².

У 1844 р. на схилах балки Малий Халіхун державними селянами з поселень Кам'янський хутір (4), Шулаківка (9), Судинка (3), Каташин (20), Попова гора (2) й Ширки (1) Новозибківського повіту, Любовша (2) й Батурівка (17?) Суразького повіту, ? (7) й ? (5) Чернігівської губернії була заснована Златоустівка³. Ще 27 сімей військових обивателів з населених пунктів Нове (1), Рубанівка (1), Минківська волость (10), Люботин (1), Валки (2) й Ковалів (1) Валківського повіту, Нижня Оріль (5), Закутнє (2) й Дубківка (1) Зміївського повіту, Троїцьке (1) Вовчанського повіту, Білка (1) Охтирського повіту, Цареборисівка (1) Ізюмського повіту Харківської губернії прибули до 1847 р.⁴.

У 1844 р. на лівому березі річки Велико-Тарама державними селянами й козаками з сіл Верба (12), Козолупівка (1), Понорниця (5), Іваньків (3) й Кролевець (1) Кролевецького повіту Чернігівської губернії була заснована Знаменівка⁵. Ще 14 сімей військових обивателів із Минківки й хуторів навколо (9), Валків (2) Валківського повіту, Бочкового (2) Вовчанського повіту, Нижньої Орелі (1) Зміївського повіту Харківської губернії прибули до 1847 р.⁶.

Там само вихідцями з сіл Плоске (5) Кролевецького повіту, Хотинівка (2), Дрімайлівка (1), Орлівка (6), Дроздівка (4) й Носівка (8) Ніжинського повіту, Виповзів (9), Лутава (6), Русанів (6), Савин (1) й Булахів (1) Остерського повіту Чернігівської губернії було засновано Калинове (Архангельське)⁷. За три роки тут оселилися ще десять сімей військових обивателів із населених пунктів Закутнє (3) й Нижня Оріль (2) Зміївського повіту, Замоське (3) Валківського повіту, Кримського? (2) Богодухівського повіту Харківської губернії⁸.

У цій же місцевості державними селянами й козаками з сіл Обмачів (1), Бахмач (1), Понори (2), Коренецька (1), Селіванське (1), Голінка (4), Дептіївка (9) й ? (6) Конотопського повіту, Чернин (1), Новосілки (1), Окунінів (5) й Боденьки (4) Остерського повіту, Локотки (7), Некрасове (5), Береза (2), Полошки (1) й Вікторове (1) Глухівського повіту Чернігівської губернії було засноване Сонячне (Крестівка). З часом прийшли вихідці з поселень Мартинівка (11), Гужівка (4), Парафіївка (1), Смолівка? (3) й Буромка (5) Борзнянського повіту, Перелюб (18),

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 227, арк. 9–16зв.; спр. 261, арк. 132–132зв., 141.

² Там само, спр. 222, арк. 12–12зв., 68–68зв.

³ Там само, спр. 169, арк. 1–12.

⁴ Там само, спр. 222, арк. 5–6зв., 71.

⁵ Там само, спр. 227, арк. 34–37.

⁶ Там само, спр. 222, арк. 42–43зв.

⁷ Там само, спр. 227, арк. 28–33.

⁸ Там само, спр. 222, арк. 24–24зв., 59зв.–60.

Білошицька (8), Святець (5) й Брецька Слобідка (2) Сосницького повіту, Конятин (5) і Городище (2) Кролевецького повіту Чернігівської губернії¹. Ще 6 сімей військових обивателів прибули до 1847 р. з сіл Валки (2), Черемушна (1), Минківка (1) й Замоське (1) Валківського повіту, Нижня Оріль (1) Зміївського повіту Харківської губернії².

У 1844 р. у верхів'ї річки Велико-Тарама державними селянами й козаками з Церковища (10), Пісоцька (1), Лихачіва (4), Пісків (10), Ярославки (2) Козелецького повіту, Павличів (3), Андрійковичів (2), Случевська (1), Алєйнікова (1) й Колодязьків Стародубського повіту, Надинівки (1), Копачів (2), Омелянова (1), Бобрика (8), Красилівки (1), Короп'я (11), Димерки (1), Требухова (5) й Гоголіва (2) Остерського повіту Чернігівської губернії була заснована Стрітенка³. Ще 30 сімей прибули до 1847 р. Це були державні селяни й військові обивателі з населених пунктів Валки (6), Коломак (3), Замоське (2), Минківка й хуторів навколо сіл Огульці (1), Караванська (1), Рубанівка (2) Валківського повіту, Нижня Оріль (3), Закутнє (1) Зміївського повіту, Ізюм (1) і Цареборисівка (1) Ізюмського повіту, Іванівка (1) Богодухівського повіту Харківської губернії⁴. Можливо, вони уже перебували у цій місцевості як орендарі (працівники у орендаря) чи були самовільними поселенцями. Так, у місцині, де була заснована Стрітенка, вже існував хутір на 20 дворів орендаторів із Харківської губернії⁵.

У 1844 р. на лівому березі річки Кашлагач державними селянами й козаками з Високого (12), Комарівки (2), Степанівки (1), Івангорода (6), Більмачівки (2) й Гужівки (3) Борзнянського повіту, Соколівки (2), Бондарів (3), Морівська (2) й Чернин (12) Остерського повіту Чернігівської губернії була заснована Пречистівка⁶. Ще 15 сімей державних селян і військових обивателів із сіл Нова Водолага (4), Черемушна (2), Ковалів (1), Минківська волость (1) й Караванська волость (1) Валківського повіту, Нижня Оріль (2), Преображенське (1) й Соколова (1) Зміївського повіту, Яремівка (1) й Довгеньке (1) Ізюмського повіту Харківської губернії прибули до 1847 р.⁷. На правому березі річки Кашлагач було засноване Благодатне, але ревізійний список перших поселенців не зберігся.

У 1844 р. у верхів'ї річки Яр Осози державними селянами зі Жлудків (1), Михіївки (2), Нижньої Злобинки (3), Туболців (3), Титовщина (3), Копили (3),

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 227, арк. 1–8зв., 43–48зв.

² Там само, спр. 222, арк. 15–15зв., 66.

³ Там само, спр. 263, арк. 82–90.

⁴ Там само, арк. 91–92зв.; спр. 222, арк. 71–72зв.

⁵ Земцов (1905). Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. *Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края*. Екатеринослав: Типография губернского земства, 641–676.

⁶ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 227, арк. 38–42зв.

⁷ Там само, спр. 222, арк. 8–8зв., 22–22зв.

Лободина (1), Милашева (2), Шалутків (2), Свинухи (1), Себеків (1), Жудиліва (1) Мглинського повіту Чернігівської губернії було засновано Трудове (Богородицьке)¹. Ще 10 сімей військових обивателів із Нижньої Орелі (3), Верхньої Орелі (2), Преображенська (2) Зміївського повіту, Караванська (3) Валківського повіту Харківської губернії прибули до 1847 р.².

У 1844 р. у верхів'ї балки Вонюча було засновано Свободне (Апостолівка). У ДАХО знайдено відомості про 15 сімей, які прибули туди з Замоська (6), Минківки (8), Замоського Кута (1) Валківського повіту Харківської губернії³.

Станом на 1846 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії було засновано 41 казенне поселення⁴. Серед них – названі вище 37 населених пунктів і Новоолексіївка Волноваського району. В Олександрівському повіті виникли також Любимівка (Святодухівка) (1842 р.), Воздвижівка (Воздвиженське) (1843 р.) Пологівського району, Різдвянка (Рождественське) (1843 р.) Запорізького району Запорізької області⁵.

У 1846 р. на правому березі річки Малий Кальчик була заснована Новоолексіївка (Олексіївка). Першими поселенцями були державні селяни, козаки, військові обивателі й військові поселенці з Миргорода (3), Яреськів (1), Малих Сорочинців (1), Довгалівки (2), Бакумівки (1) й ? (3) Миргородського повіту, Бодакви (1) й ? (4) Лохвицького повіту, Золотоноші (2) й Чорнобаю (1) Золотоноського повіту, Зінківка (3) Зінківського повіту, ? (2) Лубенського повіту, Антонівки (1) й ? (2) Пирятинського повіту, Білоцерківки (1), Березняків (1) й ? (1) Хорольського повіту, Пирогів (1) Кременчуцького повіту, Петрівки (2) Костянтинівградського повіту, Решетилівки (3) Полтавського повіту, Іванківка (1) Переяславського повіту, Переволочної (1) Кобиляцького повіту, Сергіївки (1) Гадяцького повіту Полтавської губернії, Преображенського (8), Закутного (2), Нижньої Орелі (5) й Верхньої Орелі (3) Зміївського повіту, Високопілля (2), Перекопу (1) й Минківки (4) Валківського повіту, Богодухова (1) й Сухого (3) Богодухівського повіту Харківської губернії⁶.

У 1847 р. 83 сім'ї державних селян з 22 поселень Єльнінського повіту Смоленської губернії заснували Євгенівку Волноваського району. Найбільше поселенців прибуло з Князевої Гори – 16 сімей, Ярославля – 9 сімей, Казаринова – 8 сімей, Стайок – 8 сімей, Коноплянки – 5 сімей⁷.

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 227, арк. 17–21зв.

² Там само, спр. 222, арк. 7, 24, 60–60зв.

³ ДАХО, ф. 31, оп. 141, спр. 321.

⁴ РДІА, ф. 1281, оп. 4, спр. 89, арк. 42.

⁵ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 209, арк. 123; спр. 175, арк. 27; спр. 222, арк. 38.

⁶ Там само, спр. 171, арк. 91–95зв., 99–100, 104–104зв.; спр. 222, арк. 70–70зв.

⁷ Там само, спр. 177, арк. 32–47зв.

У 1848 р. на лівому березі річки Осикова державними селянами й козаками з сіл Верещаки (6), Несвоївка (15), Милашеве (5) й Дехтярівка (1) Новозибківського повіту, Стахорщина (3) й Форостовичі (1) Новгород-Сіверського повіту, Понорниця (1) й Розльоти (4) Кролевецького повіту Чернігівської губернії була заснована Георгіївка Покровського району¹.

Того самого року на правому березі річки Сухі Яли державними селянами й козаками з Радичіва (2), Псарівки (5), Мезина (1), Чепліївки (7), Собичів (5) й Пимонівки? (3) Кролевецького повіту, Кудлаївки (2) Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії була заснована Іллінка Покровського району².

У підсумку станом на жовтень 1850 р. на означеній території існували названі казенні поселення, які входили до Павлівської, Миколаївської та Олександрівської волостей Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Всього у 41 казенному поселенні налічувалося 26 719 жителів, а з урахуванням уже наявних на початок 40-х рр. 19 ст. Новотроїцького та Миколаївки у 43 казенних поселеннях фіксувалося 30 600 жителів³. У 80–90-х рр. 19 ст. на цих теренах вихідцями з різних поселень Катеринославської губернії й у незначній кількості відставними військовими було засновано ще 13 поселень, у яких на початок 20 ст. мешкали приблизно 7 тис. жителів, а у 43 поселеннях, заснованих у першій половині 19 ст., було майже 78 тис. жителів⁴. Переважно це були українці, підтвердження чого знаходимо у статистико-економічних таблицях, де у графі «народність» вказано – «українці»⁵.

Загалом протягом 1841–1848 рр. державними селянами, козаками, військовими обивателями та військовими поселенцями з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та односторонніми правобережних губерній (переважно з Київської) на «пустопорожніх» землях було засновано 40 казенних поселень – Благодатне, Богоявленка, Валер'янівка, Василівське (сьогодні у складі Микільського), Вільне, Володимирівка, Ганнівка, Георгіївка, Дмитрівка, Єгорівка, Єлизаветівка, Зачатівка, Златоустівка, Знаменівка, Іванівка, Іллінка, Калинове, Карлівка (сьогодні у складі Волновахи), Катеринівка, Кирилівка, Костянтинівка, Максимільянівка, Мар'їнка, Микільське, Новоандріївка, Новомихайлівка, Новоолексіївка, Новоукраїнка, Олександринка (сьогодні у складі Докучаєвська), Олександрівка, Оленівка, Ольгинка, Павлівка, Петрівське, Платонівка (сьогодні

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 2, спр. 226, арк. 21–24зв.

² Там само, арк. 24зв.–26зв.

³ Там само, спр. 262, арк. 2зв.–4.

⁴ Маються на увазі поселення, які існують сьогодні; не враховані єврейські колонії Затишне, Рівнопіль, Хлібодарівка.

⁵ *Статистико-экономические таблицы по Мариупольскому уезду. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии* (1904). Мариупольский уезд, IV, ч. II. Екатеринослав: Типография губернского земства.

у складі Волновахи), Пречистівка, Свободне, Сонячне, Стрітенка й Трудове. У 1847 р. державні селяни зі Смоленської губернії заснували казенне поселення Євгенівку.

Отже, у 40-х рр. 19 ст. фактично була сформована основа сучасної мережі населених пунктів на території Північного Надазов'я. Першопоселенці у більшості були українцями і саме вони виступили головною рушійною силою у господарському освоєнні цієї частини надазовського степу.

References

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State archive of the Kharkiv region] [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti [State archive of the Zaporizhzhia region] [in Ukrainian].

Gayduk, S. I., Maksymenko, N. M. & Kulyk, V. D. (2020). Z istorii Novotroitskoho y Mykolaivky (Volnovaskyi r-n) [From the history of Novotroitskyi and Mykolaivka (Volnovasky district)]. *Mariupolskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Kherson, 66–68 [in Ukrainian].

Rosiyskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv [Russian State Historical Archive] [in Ukrainian].

Statistiko-ekonomicheskie tablicy po Mariupolskomu uezdu / Materialy dlya ocenki zemel Ekaterinoslavskoj gubernii. Mariupolskij uezd [Statistical and economic tables for the Mariupol uyezd / Materials for the assessment of land in Ekaterinoslav province. Mariupol uyezd] (1904). (T. IV), II. Ekaterinoslav: Tipografiya gubernskogo zemstva [in Russian].

Zemcov (1905). Kratkij obzor ekonomicheskogo polozheniya naseleniya Mariupolskogo uezda [A brief overview of the economic situation of the population of Mariupol uyezd]. *Sbornik statej Ekaterinoslavskogo nauchnogo obshestva po izucheniyu kraya*. Ekaterinoslav: Tipografiya gubernskogo zemstvo, 641–676 [in Russian].

УДК: 908:[130.2:140.8]:338.48(477.62)''18/19''

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.3

РИСИ ТРАДИЦІЙНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ У СВІТОГЛЯДІ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ДОНЕЧЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19 – ПОЧАТКУ 20 ст.

Ірина Пятницькова

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ipiatnickova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

ResearcherID: C-422-2019

Iryna Piatnytskova

Vasyl Stus' Donetsk National University

ipiatnickova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

ResearcherID: C-422-2019



У статті виявлено та проаналізовано риси традиційної ментальності у світогляді робітників Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. Дослідницька оптика публікації дала змогу також висвітлити процеси ментальних трансформацій і спростувати характерну для радянського дискурсу тезу про формування робітничого класу у другій половині 19 ст. Під час роботи над проблемою використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, що сприяли виокремленню конкретних світоглядних імперативів, проаналізувати їх та сформулювати висновки. Історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний методи були використані під час роботи з науковою літературою, джерелами, порівняння і зіставлення світоглядних засад традиційного та індустріального суспільств. Дослідження здійснено відповідно до наукових принципів історизму, науковості та об'єктивності. Характерні для робітників регіону світоглядні засади розглядаються відповідно до конкретно-історичних реалій розвитку Донецького регіону у другій половині 19 – на початку 20 ст.

Опрацювання джерел та наукової літератури із застосуванням вказаного наукового інструментарію дало змогу зробити висновки про тривале збереження традиційних рис світогляду у середовищі прийшлих робітників промислових підприємств регіону. Це проявлялось у збереженні зв'язків із сільською громадою, цілій низці пересторог щодо праці у святкові дні та у шахтних родовищах. Характерними для робітників залишалися властиві традиційному суспільству провіденціалізм, фаталізм, віра у надприродних духів. У соціальних відносинах робітники надавали перевагу коротким зв'язкам, про що свідчить існування робітничих артілей, перенесення моделей поведінки з землевласниками на відносини з адміністрацією підприємств.

Сформовані висновки дали змогу розширити та поглибити знання з історії робітників Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст., актуалізувати ментальний вимір їх існування, який є одним із найскладніших у процесі відтворення та інтерпретації.

Представлена публікація не вичерпує дослідницької теми, яка може розвиватися у напрямі вивчення шлюбності робітників, родинних практик, виховання дітей, релігійності та її трансформації.

Ключові слова: історія Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст., робітники промислових підприємств, світогляд.

The article highlights and analyzes the features of the traditional mentality in the worldview of the workers of the Donetsk region in the late 19th and early 20th centuries. The research optics of the publication also allowed us to highlight the processes of mental transformations and refute the thesis characteristic of the Soviet discourse about the formation of the working class already in the second half of the 19th century. When working on the problem, general scientific methods of analysis and synthesis were used, which contributed to the isolation of specific worldview imperatives, analyze them and form conclusions. Historical-genetic, historical-comparative and historical-typological methods were used when working with scientific literature, sources, comparing and contrasting the worldview foundations of traditional and industrial society. The study really corresponds to the scientific principles of historicism, scientificity and objectivity. The worldview principles characteristic of the workers of the region are considered specifically and historically in accordance with the realities of the development of the Donetsk region in the second half of the 19th – early 20th centuries.

The study of sources and scientific literature with the use of the specified scientific tools allowed us to draw conclusions about the duration of the preservation of traditional features of the worldview among the workers of industrial enterprises of the region. This was manifested in the preservation of ties with the rural community, a number of work shifts on holidays and in mining fields. Providentialism, fatalism, and belief in supernatural spirits, characteristic of traditional society, remained characteristic of the workers. In social relations, the workers preferred short-term ties to create workers' artels, transferring models of behavior with landowners to relations with the administration of enterprises.

The conclusions formed can expand and deepen knowledge of the history of the workers of the Donetsk region in the second half of the 19th – early 20th centuries, actualize the mental dimension of their creation, which is one of the most difficult in the process of creation and interpretation.

The presented publication does not exhaust the research topic, which can be developed in the direction of studying such aspects as the marriage of workers, family practices, raising children, religiosity and its transformation.

Keywords: history of the Donetsk region in the second half of the 19th – early 20th centuries, workers of industrial enterprises, worldview.

У другій половині 19 ст. Донецький регіон став одним із центрів розвитку металургійної, вугільної промисловості українських губерній. Тут зосереджувалася велика кількість робітників, які змінили життя в селі й сільськогосподарську роботу на працю на вугільних родовищах та заводах. Незважаючи на нові умови щодення, ментальність робітників промислових підприємств базувалася на властивих традиційному суспільству світоглядних імперативах. Трансформації ментальних структур потребували значно більших за тривалістю проміжків часу, ніж переміщення в географічному просторі та набуття нових професійних навичок.

Радянська історіографія продукувала безальтернативну позицію, що вже у другій половині 19 ст. відбулося становлення робітничого класу як окремої соціальної групи з відповідним рівнем самоусвідомлення¹. Сучасні українські дослідники більш стримані у висновках щодо часу формування робітничого класу, вони акцентують на складності цього соціального процесу і датують його початком 20 ст.

У сучасній українській історіографії немає окремих робіт, які б комплексно висвітлювали світогляд робітників Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. Водночас важливе значення для вивчення цієї теми має дослідження В. Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.», у якій проаналізовано не лише історію розвитку промислових поселень, а й повсякденні практики, соціальні зв'язки, світоглядні засади їх мешканців². Дозвілля робітників була присвячена стаття О. Шляхова та О. Доніка³. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення у дослідженнях історії Донецького краю С. Кульчицького і Л. Якубової, Г. Куромії, Т. Фрідгурта⁴. Трансформації світогляду селян присвячені дослідження Т. Портнової, Ю. Присяжнюка⁵.

Важливим джерелом для дослідження стали спомини інженера О. Феніна, який працював на підприємствах Донеччини, мав досвід роботи за кордоном і залишив опис життя, звичок, стереотипних уявлень робітників регіону⁶. Розкрити світогляд робітників міг би етнографічний матеріал. Проте науковці початку 20 ст. фольклор робітників родовищ і промислових підприємств не досліджували. Навіть більше, вчені називали його «смертю етнографії», оскільки це були

¹ *Історія Української РСР* (1967). У 2-х тт. / ред кол. К. К. Дубина, І. О. Гуржій. Т. 1. Київ: Наукова думка, 466.

² Куліков, В. (2019). *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.* Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна.

³ Шляхов, О., Донік, О. (2020). Практика і структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. (за матеріалами Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*, 1, 45–62.

⁴ Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина у ХVІІ–ХХІ ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі*. Київ: Інститут історії України НАН України; Куромія, Г. (2002). *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи»; Friedgut, Th. (1994). *Iuzovka and Revolution 1869–1924* (2 Vol.). Princeton: Princeton University Press.

⁵ Портнова, Т. (2016). *Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини ХІХ століття*. Дніпропетровськ: Ліра; Присяжнюк, Ю. (2007). *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ століття*. Черкаси: Вертикаль.

⁶ Фенін, О. (1938). *Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.)*. Прага.

зазвичай короткі пісні – частівки, які містили нецензурну лайку. Вони співалися змішаною українсько-російською мовою та виглядали паплюженням української народної пісні. Винятком є праця наукової співробітниці Харківської дослідної кафедри української культури Віри Білецької «Шахтарські пісні» опублікована в «Етнографічному віснику» Етнографічної комісії Української академії наук у 1927 р.¹

Робітничі частівки, зібрані у цій публікації, слугують історичним джерелом для вивчення щодення, світогляду робітників. У них відтворенні не лише побутова частина їх життя, а й репрезентована сенситивна його компонента. Через зміст зафіксованих частівок можна простежити сподівання і страхи промислових робітників. Останні були викликані новою дійсністю, що не збігалася з традиційними уявленнями про світ і закономірності його функціонування, провокувала конфлікт лояльностей та призводила до світоглядних трансформацій.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі рис традиційної ментальності у світогляді робітників Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. Це дасть змогу не лише спростувати тезу радянської історіографії про формування робітничого класу у другій половині 19 ст., а й простежити процеси функціонування свідомості на перетині традиційної та індустріальної світоглядних систем.

Розвиток промисловості Донеччини у другій половині 19 ст. сприяв міграції в регіон населення з українських і центральноросійських губерній. За соціальною характеристикою це були безземельні, малоземельні селяни, які сподівались на отримання землі або шукали роботу на підприємствах. Водночас більшість приїшлих робітників не розглядали роботу на підприємствах як постійну. Навіть у 1905 р. переважна більшість робітників промислових підприємств, родовищ Донеччини були сезонними. Так, наприклад, один із дописувачів «Вісника фабричного законодавства і професійної гігієни» вказував, що «осілих гірників в Донецькому басейні майже немає»². Типовість цього явища підтверджував також лікар Новоросійського товариства С. Мехмандаров, який у 1905 р. писав: «Треба пам'ятати, що гірники ті ж селяни й не виокремлюються в “особливий робітничий клас”: вони не втратили зв'язку з землею. Головна їх маса, найбільший контингент, не весь час залишався на родовищі»³.

З початком землеробського сезону робітники залишали підприємства і поверталися до своїх господарств. Така зміна відбувалась і на свята: на Великдень працівники залишали підприємства, а на Покрову спостерігався притік робочої

¹ Білецька, В. (1927). Шахтарські пісні. *Етнографічний вісник*, 5, 50–71.

² Рысь, П. (1905). Углекопы. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 3, 157.

³ Мехмандаров, С. (1905). Заболеваемость рабочих юга России. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 43.

сили. Через це навесні шахти могли навіть не працювати до трьох тижнів. Для того, щоб зупинити відтік робочої сили, власники вугільних родовищ у літній період підвищували зарплатню на 10–15 %. Із притоком нових робітників восени та взимку знову її зменшували¹.

Селяни зазвичай розглядали роботу на підприємстві як тимчасову, як спосіб заробити кошти і вирішити свої фінансові труднощі. Власність на землю та робота на землі в уяві робітників залишалися ідеальною моделлю життя². Про це свідчать і сюжети шахтарських пісень, у яких порушена тема тимчасовості роботи на підприємстві, сподівання коштом отриманих заробітків покращити стан своїх господарств³.

Навіть якщо робітник на постійній основі працював на підприємстві, він продовжував зберігати соціальні, економічні зв'язки з селом. Там могла залишатися його сім'я, родичі, господарство, він міг продовжувати сплачувати сільські громадські податки. Збереження зв'язку з селом мало не лише ідеалістичний традиційний характер, воно було обумовлене практичною потребою. На думку В. Кулікова, у разі відсутності системи соціального захисту на підприємствах, за умови втрати працездатності людина потребувала догляду, підтримки, яку могла отримати у родичів чи в сільській громаді⁴.

Селяни, які приходили працювати на родовища, заводи Донеччини у другій половині 19 – на початку 20 ст. переносили свій світогляд на промисловий ландшафт. І хоча умови роботи на підприємствах, спосіб життя у промислових поселеннях відрізнялися від традиційного сільського щодення, світоглядні засади не підлягали швидкій трансформації.

Одним із побоювань гірників, збережених із сільського життя, був страх перед роботою у родовищах, під землею. У традиційній уяві православної людини підземний світ асоціювався з потойбіччям. Гірники мусили добровільно спускатися глибоко під землю і працювати там за змінами, що тривали 10–12 годин на добу. Це було ментально складно для людини традиційного світогляду. У шахтарському фольклорі спуск у шахту гірники порівнювали з прощанням із білим світом: «Шахтар в яму спускається, з білим світом прощається. Він там ходить зі свічкою, а смерть носить за плечима. Повернись назад чи ні»⁵. З цієї причини частина робітників надавала перевагу праці на поверхні з меншою зарплатнею, наприклад, сортувальниками вугілля, або переходили до Кривого Рогу, де можна було знайти роботу на відкритих залізрудних кар'єрах⁶.

¹ Рысь, 157.

² Портнова, 142.

³ Білецька, 56, 70.

⁴ Куліков, 117.

⁵ Куромія, 50.

⁶ Білецька, 57.

Для традиційної культури селян характерне наповнення невідомих місць духами та надання їм певних властивостей. Відповідно в уяві шахтарів Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. був сформований образ духа гірничих родовищ – Шубіна. Уявляли його в образі маленького дідуся з золотими різжками та в червоних чоботях. Грюкіт, гул у родовищі шахтарі приписували розвагам Шубіна¹. В. Білецька описала випадки, коли шахтарі, начебто налякані цим духом, відмовлялися спускатися в шахту й вимагали від власника підприємства відправити молебень².

Шубін в уяві шахтарів мав амбівалентний характер. Він не лише лякав, а й попереджав про небезпеку. Тому шахтарі намагалися задобрити дух родовища, залишаючи їжу. Це також було пов'язано з тим, що, забираючи з родовища вугілля, шахтарі вважали за необхідне щось залишити за це його господарю³. Страх перед роботою під землею також породжував серед гірників розповіді про появу в шахтах білих примар, що віщували небезпеку⁴.

Робота на промислових підприємствах загострювала відчуття фаталізму, яке було притаманне традиційному провиденціалізму. Селяни вірили у визначеність своєї долі божим провидінням, неможливість людини вплинути на своє життя. У робітничому середовищі фаталізм набував гіперболізованої форми. На традиційну уяву накладалися не лише страх підземних робіт, а й великий травматизм на шахтах і підприємствах Донеччини у другій половині 19 – на початку 20 ст.

Однією із складних світоглядних структур, що важко підлягала трансформації, були темпоральні уявлення. У традиційній уяві час поділяється на добові ритми дня і ночі. Праця у нічний час доби не визнавалася нормою і навіть засуджувалася. Численні народні приказки застерігали щось робити вночі: починаючи різати хлібину, виносити сміття, виливати воду, віддавати гроші. Цей час доби видавався періодом виходу потойбічних злих сил та особливої небезпеки. Проте робітник мусив долати всі традиційні перестороги, оскільки робота на підприємствах відбувалася позмінно, незалежно від дня чи ночі. Зміни регулювалися гудками, які вказували на початок зміни. Робітники мали за 30–15 хвилин до подачі гудка вже бути на робочому місці. Тому робітник мусив слідувати за точним часом⁵.

¹ Дедуш, Є. (2016). Персонаж «Шубін» як рефлексія регіональної ідентичності українського Донбасу. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Суми: СДПУ, 2, 171.

² Білецька, 61.

³ Дедуш, 170.

⁴ Білецька, 61.

⁵ Куліков, 293–294.

Ще складніше було зі святковими днями, адже працювати у релігійні свята забороняла не лише церква, а й суспільний осуд. У народі побутували численні історії про те, що праця у день релігійного свята неминуче призведе до каліцтв і не буде успішною. Іноземців, які побували на Донеччині у досліджуваний період, дивувала, порівняно із західноєвропейською промисловістю, велика кількість святкових і неробочих днів. Засновник Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного та рейкового виробництв Дж. Х'юз навіть вимушений був домовлятися з місцевим священником про скорочення релігійних свят шляхом вилучення із їх переліку днів, присвячених окремим святам. Це дало змогу скоротити кількість неробочих днів на 10 чи 15 %¹.

Домінування традиційних темпоральних уявлень, відсутність фіксації часу були однією з причин численних прогулів та запізнь робітників. Вплинути на трансформацію сприйняття категорії темпоральних уявлень та дисциплінувати приїжджих селян мала система штрафів. Показово, що 46 % штрафів, які сплачували робітники обробної промисловості Катеринославської губернії впродовж 1901–1914 рр., були саме за прогули².

Очевидно, що темпоральні зміни відбувалися досить повільно. Навіть в умовах революційних подій 1905–1907 рр., коли у політичних колах була вже сформована вимога 8-годинного робочого дня, для робітників вона не була усвідомленою. За споминами О. Феніна, у другій половині 1906 р. на одному із підприємств регіону був запроваджений 8-годинний робочий день. Проте це ніяк не позначилося на настроях робітників, які, за спостереженнями інженера, «не надавали 8-годинному робочому дню особливого значення»³.

Про поступову зміну ставлення до категорії часу, його фіксацію у середовищі робітників може свідчити зменшення кількості та сум сплачених штрафів⁴. Це вказує на те, що час став для них важливою категорією і вони почали його фіксувати.

У соціальних взаємодіях робітників тривалий час панівними залишалися короткі соціальні зв'язки, властиві традиційному суспільству. Проявом цього була поширена на підприємствах, особливо кам'яновугільних родовищах, форма артільного найму робітників та організації праці. У 1880-ті рр. артілі у вугільній промисловості досліджуваного регіону були панівною формою найму робочої сили⁵. Робітничі артілі функціонували за принципами сільської громади. Їх

¹ Отземко, О., Пятницькова, І. (2022). Промисловий поступ Донбасу за мемуарами іноземців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак: науковий щоквартальник*, 3(39), 61.

² Куліков, 204.

³ Фенин, 150–151.

⁴ Куліков, 204.

⁵ Куліков, 183.

учасники користувалися рівними правами та були об'єднані круговою порукою. Артільники разом жили та вели спільне господарство.

Поширення артільної форми організації праці на етапі становлення промислових робітників як окремої соціально-професійної групи можна розглядати як вияв характерної для сільського способу життя моральної економіки, оскільки побутові умови, харчування артільників були значно кращі за одноосібних робітників. У разі незнання специфіки роботи, відсутності потрібного інвентарю, тимчасової втрати працездатності артільник міг розраховувати на допомогу своєї артіль.

На відносини з представниками адміністрації робітники переносили модель, властиву їх взаємодії із землевласниками, представниками дворянства, яка базувалася на патріархальних принципах та патерналізмі. В особі вищого за себе в професійному, а відповідно і соціальному становищі робітники вбачали певного батька, захисника. Вони дотримувалися офіційних практик пошани, виконували накази. І у відповідь очікували батьківської поблажливості та захисту. Згадуваний інженер О. Фенін, який мав досвід роботи за кордоном, порівнював у своїх споминах робітників промислових підприємств Донеччини та Бельгії. Його вражала жорстка регламентованість і дисциплінованість відносин між бельгійськими робітниками та інженерами, представниками адміністрації. Для них нехарактерними були патерналізм, панібратство, особисті взаємини, що практикувалися на підприємствах Донеччини. Відносини бельгійців визначалися професійними обов'язками та зобов'язаннями й будувалися за принципами капіталістичної доцільності та раціональності. Інженер привертав увагу до того, що житло, побудоване бельгійськими підприємствами, робітники винаймали за високу оплату і оплачували вугілля, яке робітникам Донеччини підприємства надавали безплатно.

Аналіз світоглядних засад робітників дає підстави стверджувати, що для робітників Донецького регіону другої половини 19 – початку 20 ст. важливим залишався зв'язок зі своїми сільськими громадами. У повсякденному житті, соціальній комунікації вони керувалися засадами характерними для традиційного суспільства. Трансформація світогляду у напрямі набуття рис індустріального суспільства відбувалася доволі повільно і була пов'язаною зі зміною темпоральних уявлень, автономізацією особистості. Отже, кількісне збільшення робітників, що спостерігалось у другій половині 19 ст., не може бути прямим доказом формування робітничого класу як окремої соціально-професійної групи з високим рівнем самоусвідомлення своєї приналежності до неї.

References

Biletska, V. (1927). Shakhtarski pisni [Coal-Mining Songs]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 5, 50–71 [in Ukrainian].

Diedush, Ye. (2016). Personazh «Shubin» yak refleksiiia rehionalnoi identychnosti ukrainskoho Donbasu [The character «Shubin» as a reflection of the regional identity of the Ukrainian Donbas]. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii*. Sumy: SDPU, 2, 170–173 [in Ukrainian].

Dubyna, K. & Hurzhii, I. (1967). *Istoriia Ukrainskoi RSR* [History of the Ukrainian SSR]. (T. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Fenin, O. (1938). *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khozyaistvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)* [Memories of an engineer. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Praga [in Russian].

Friedgut, Th. (1994). *Iuzovka and Revolution 1869–1924* (Vol. 2). Princeton: Princeton University Press.

Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori* [Donetsk and Luhansk Regions in the 17th–21st centuries: Historical Factors and Political Technologies of the Formation of the Special and the General in the Regional Space]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kulikov, V. (2019). *Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.* [Enterprises and society in the factory and mining settlements of Donbas and the Dnieper region in 1870–1917]. Kharkiv: Vyd-vo KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].

Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky* [Freedom and Terror in Donbas: The Ukrainian-Russian Borderland, 1870–1990s]. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].

Mekhmandarov, S. (1905). Zaboлеваemost rabochikh yuga Rossii [Morbidity of workers in the south of Russia]. *Vestnik fabrichnogo zakonodatelstva i professionalnoi gigieni*. Sankt-Peterburg: Tipografiya tovarishchestva «Obshchestvennaya polza» [in Russian].

Otzemko, O., & Piatnytskova, I. (2022). Promyslovyy postup Donbasu za memuaramy inozemtsiv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Industrial progress of Donbas according to the memoirs of foreigners (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, 3(39), 53–66 [in Ukrainian].

Portnova, T. (2016). *Liubyty i navchaty: selianstvo v uiavlenniakh ukrainskoi inteli-hentsii druhoi polovyny XIX stolittia* [To Love and Teach: Peasantry in the Representations of the Ukrainian Intelligentsia of the Second Half of the 19th century]. Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].

Prysiashniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiomen-talna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia* [Ukrainian peasants of the Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].

Riss, P. (1905). Uglekopi [Coal miners]. *Vestnik fabrichnogo zakonodatelstva i profes-sionalnoi gigieni*. Sankt-Peterburg: Tipografiya tovarishchestva «Obshchestvennaya polza», 3, 136–161 [in Russian].

Shliakhov, O., Donik, O. (2020). Praktyka i struktura dozvillia robitnykiv Ukrainy v konteksti industrialnykh transformatsii kintsia XIX – pochatku XX st. (za materialamy Katerynoslavskoi hubernii [Practice and structure of leisure of Ukrainian workers in the context of industrial transformations of the late 19th – early 20th centuries. (based on materials from the Ekaterinoslav province)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 45–62 [in Ukrainian].



СТУДІЇ З ІСТОРІЇ 20 СТОЛІТТЯ

УДК 070:94(477.62/63)"1917/1921"

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.4

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 рр. ТА ДОНБАС (СХЕМАТИЧНА ВЕРСІЯ ІСТОРІЇ ДЛЯ ВІКІПЕДИСТІВ)

Віталій Скальський

Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства
skalskyw@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0270-264X>

ResearcherID: AIE-3570-2022

Vitaliy Skalsky

Ukrainian Research Institute
of Archival Affairs and Records Management
skalskyw@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0270-264X>

ResearcherID: AIE-3570-2022



У статті розглядається питання представлення подій 1917–1921 рр. на території сучасного Донбасу у вікіпедійній статті «Українська революція на Донбасі» та її трансформації з першопочаткової статті під назвою «Громадянська війна в Донбасі». Викладено проблеми відтворення історії революційного періоду в радянських і пострадянських працях.

Завданням цієї статті є формування структурно-хронологічної схеми ключових подій Української революції 1917–1921 рр. у регіоні, який зараз називається Донбас. Автор пропонує схематичну версію історії регіону, що відходить від типової радянської та пострадянської версій подій і враховує український національний контекст.

У статті подано систематизований та україноцентричний підхід до висвітлення подій 1917–1921 рр. у регіоні, що є важливим для вікіпедистів, які прагнуть створювати якісний контент на історичну тематику. Оскільки історія східної частини України тривалий час подавалася крізь призму радянської пропаганди, стаття допомагає усвідомити минуле, позбавляючи його описи від кліше та стереотипів, притаманних радянській історіографії.

Дослідження ґрунтується на вивченні історичних подій, фактів і процесів у контексті Української революції 1917–1921 рр. та особистому досвіді редагування статей у Вікіпедії.

На відміну від традиційних підходів, які часто трактують Донбас як частину радянського простору, автор демонструє, що цей регіон був важливим складником України, де також відбувалися процеси та контрпроцеси українського націєтворення в усьому його різнобарв'ї. Це сприяє перегляду усталених поглядів на історію регіону та його роль в історичних процесах.

У статті порушуються питання, які зазвичай ігноруються істориками або недостатньо висвітлюються в інших дослідженнях. Це дає змогу більш повно відтворити картину подій, а також спонукає вчених-істориків до нових досліджень.

Стаття не тільки аналізує історичні події, але й надає конкретні рекомендації щодо того, як їх відобразити у Вікіпедії. Завдяки своїй структурі та змісту стаття може слугувати основою або шаблоном для написання інших статей про історичні події, пов'язані з Донбасом та Українською революцією. Результати дослідження можуть бути використані для наукових досліджень, науково-популярних публікацій, а також у архівній, музейній, бібліотечній та меморіальній діяльності в регіоні.

Ключові слова: Вікіпедія, Донбас, Українська революція, УНР.



The article examines the issue of representation of the events of 1917–1921 on the territory of modern Donbas in the Wikipedia article «Ukrainian Revolution in Donbas» and its transformation from the original article entitled «Civil War in Donbas». The article outlines the problems of reproducing the history of the revolutionary period in Soviet and post-Soviet works.

The purpose of this article is to form a structural and chronological scheme of the key events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in the region now called Donbas. The author proposes a schematic version of the history of the region that departs from the typical Soviet and post-Soviet versions of events and takes into account the Ukrainian national context.

The article presents a systematic and Ukraine-centric approach to covering the events of 1917–1921 in the region, which is important for Wikipedians seeking to create high-quality content on historical topics. Since the history of the eastern part of Ukraine has long been presented through the prism of Soviet propaganda, the article helps to understand the past, ridding its descriptions of clichés and stereotypes inherent in Soviet historiography.

The research is based on the study of historical events, facts and processes in the context of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and personal experience of editing Wikipedia articles.

In contrast to traditional approaches that often treat Donbas as part of the Soviet space, the author demonstrates that this region was an important component of Ukraine, where processes and counter-processes of Ukrainian nation-building took place in all its diversity. This contributes to a revision of the established views on the history of the region and its role in historical processes.

The article raises issues that are usually ignored by historians or insufficiently covered in other studies. This allows for a more complete picture of the events and encourages historians to conduct new research.

The article not only analyses historical events, but also provides specific recommendations on how to reflect them in Wikipedia. Due to its structure and content, the article can serve as a basis or template for writing other articles about historical events related to Donbas and the Ukrainian Revolution. Also, the results of the study can be used for scientific research, popular science publications, as well as in archival, museum, library and memorial activities in the region.

Keywords: Wikipedia, Donbas, Ukrainian revolution, UNR.



24 серпня 2015 р. у Вікіпедії з'явилася стаття під назвою «Громадянська війна в Донбасі», де мало би йтися про події 1917–1921 рр. Словосполучення «громадянська війна» у поєднанні через частку «в» із поняттям «Донбас», вочевидь, тригеріло патріотичну проукраїнську спільноту вікіпедистів на фоні війни на Сході України, що тривала від квітня 2014 р.¹. Формулювання «Громадянська війна в Донбасі» добре лягало у російську риторику щодо тодішніх подій у регіоні та Україні загалом. Майже відразу статтю номінували на вилучення, навколо чого розгорнулася невелика дискусія². Зміст вікіпедійної статті був відверто слабким та подібним на маячню. А от ідея статті цікава і варта кількох думок.

Існує певний суспільний запит на оновлену та україноцентричну версію історії подій 1917 та наступних років на теренах сучасних Луганської та Донецької областей. Наявна історична література цей запит задовольняє лише частково³.

Водночас існує масив літератури про історію регіону 1917–1921 рр., який перебуває у полоні радянських міфів і стереотипів. Більшовики у таких працях виступають як позитивні герої, їхні дії детально розписані. Дуже легко знайти згадки про дати заснування та керівників місцевих осередків більшовицької партії. Натомість такі самі дані про організації інших політичних партій – есерів українських і російських, меншовиків та українських соціал-демократів, БУНДу, Поалей-Ціону і десятків інших політичних партій та організацій, що діяли у регіоні в революційні роки, – й надалі залишаються лише в історичних джерелах.

Щодо армії УНР вживаються виключно негативні епітети, німецька та австро-угорська армії постають як окупанти, які «грабують», «мучать», «розстрілюють», «знущаються», тоді як Червона армія лишень «перемагає» та «визволяє».

¹ Українська революція на Донбасі: відмінності між версіями. Версія за 16:31, 24 серпня 2015. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Українська_революція_на_Донбасі&diff=16650441&oldid=16646659 (дата звернення: 28.09.2024).

² Вікіпедія: Статті-кандидати на вилучення / 25 серпня 2015. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Статті-кандидати_на_вилучення/25_серпня_2015#Громадянська_війна_в_Донбасі (дата звернення: 28.09.2024).

³ Верстюк, В. (2015). Донбас від Лютого до Жовтня 1917 року: регіональний вимір Української революції. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: зб. наук. пр.* Київ, 11, 5–47; Куромія, Г. (2002). *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи»; Пиріг, Р. (2014). *Донбас у складі Української гетьманської держави (травень–листопад 1918 року)*. Київ: Інститут історії України; Єфіменко, Г. (2017). Казус Кривдонбасу: до обставин появи та зникнення ДКР (лютий–квітень 1918 р.). *Інтернет-портал «Historians.in.ua»*, 22 лютого; Єфіменко, Г. (2017). *Формування східного кордону України. Український Донбас*. Київ; Якубова, Л. (2016). *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. Київ: Кліо.

Українського національно-визвольного руху у таких публікаціях немає, хоча насправді він відбувався, а Бахмут був одним із найважливіших осередків українського національного життя. Звісно, найбільш одіозні радянські кліше відсутні, що, утім, не змінює загалом радянську та пострадянську стилістику більшості написаних історій східноукраїнських теренів 1917–1921 рр.

Звісно, автори навряд чи мають на меті подовжити життя радянським історичним концепціям. Ймовірніше, йдеться про тиск радянської та пострадянської історіографії.

Поява у Вікіпедії статей про революційні події в окремих регіонах – справа корисна і потрібна. Інша річ – як ці регіони виділити. Найочевиднішою є підготовка вікіпедійних статей про події 1917–1921 рр. у наявних на той час губерніях, повітах і градоначальствах, а також у більших та важливіших населених пунктах.

Донбасу як адміністративно-територіальної одиниці на 1917–1921 рр. не існувало. Територія сучасних Луганської та Донецької областей (що нині сприймається як Донбас) станом на 1917 р. охоплювала майже повністю Старобільський, частково Куп'янський та Ізюмський повіти Харківської губернії, частково Валуйський повіт Воронізької губернії, частково Донецький, Таганрозький та Черкаський округи Області Війська Донського, Словоносербський, частково Бахмутський та Маріупольський повіти і невеликі частини Павлоградського та Олександрівського повітів Катеринославської губернії. У джерелах 1917–1921 рр. не зустрічається поняття «Донбас». Донбасу на той час не існувало. Відтак і революції чи громадянської війни там бути не могло. Деякою аналогією Донбасу станом на початок 20 століття може слугувати Гірнична область Південної Росії з центром у Катеринославі (адміністративне утворення для контролю держави за гірничою промисловістю), що поділялася на гірничі райони.

Сучасні історики майже не використовують термін «громадянська війна» для характеристики подій 1917–1921 рр. в Україні, тому немає підстав говорити саме про громадянську війну в одному з українських регіонів. У більшості випадків має йтися про Українську революцію 1917–1921 рр. Цей термін достатньо обґрунтований науковцями і широко вживаний.

Зважаючи на ці проблеми, виникла ідея підготувати для дописувачів Вікіпедії певну схему історії Української революції 1917–1921 рр. на крайньому Сході України, і вже на цю схему нанизуватимуться вікіпедійні статті. Автор керувався власним досвідом історичних та архівних досліджень, тому схема не претендує на вичерпність.

Загальна схема подій може бути така:

1. *Зміна влади у регіоні шляхом призначення губернських та повітових комісарів Тимчасового уряду* (за рішенням Тимчасового уряду першими комісарами ставали голови земств).

2. *Організація різноманітних рад за соціальною, професійною, національною, релігійною, становою ознаками та інших громадських організацій і партій. Утворення об'єднаних рад громадських організацій. Створення різноманітних озброєних загонів, міліцій, червоних та чорних гвардій.* У радянській та пострадянській літературі йдеться майже винятково про ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Насправді навесні 1917 р. стався вибух громадянської активності. Виникали сотні різноманітних громадських організацій – від спілок акушерок та союзів середньошкільників до надзвичайно потужних і розгалужених українських Просвіт та єврейських Тарбутів. При деяких із цих організацій діяли воєнізовані або збройні загони. Найвідоміші – Червона гвардія, загони єврейської самооборони, Вільне козацтво, студентська та робітнича міліції. Ідеологічно близькі організації утворювали об'єднані ради. Так, об'єднувались ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, виникали ради об'єднаних українських організацій, єврейських, польських, студентських організацій. Політично орієнтовані громадські організації та партійні осередки утворювали ради об'єднаних громадських організацій (під різними назвами), які певною мірою замінили до часу виборів органи місцевого самоврядування.

3. *Масові демонстрації та свята свободи навесні 1917 р.* Разом із утворенням громадських організацій масово відбувались різноманітні мітинги та демонстрації. Чи не кожна організація влаштовувала свій похід містом, аби заявити про свої цілі, зокрема українські, під синьо-жовтими прапорами, з портретами Шевченка та співом «Заповіту». Проявом громадянської єдності та підтримки політичних змін у країні були Свята Свободи.

4. *Вибори до міських дум, волосних, повітових та губернських земств (народних рад).* Улітку 1917 р. відбулися вибори до органів місцевого самоврядування за новим, демократичним виборчим законом¹. Більшовики, до речі, отримали відносну перемогу лише в одному місті – у Луганську, де здобули 38 % голосів, водночас явка становила лише 45 % виборців. Частина міст, до речі, вперше отримала право обирати міські думи та міських голів.

5. *III Універсал та входження теренів до складу УНР.* 7 (20) листопада 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила III Універсалом Українську Народну Республіку. У документі чітко і недвозначно сказано, що Катеринославська та Харківська губернії (а, отже, те, що зараз є Донбасом) входять до складу УНР².

¹ *Постановление Временного правительства 15 апреля 1917 года о производстве выборов гласных городских дум и об участковых городских управлениях; Наказ Министра внутренних дел городским общественным управлениям о применении временных правил о производстве выборов гласных городских дум (1917).* Петроград: Гл. упр. по делам местного хозяйства М-ва внутр. дел.

² Третій Універсал Української Центральної Ради (1996). *Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р.* / упоряд.: В. Верстюк (керів-

6. *Більшовицькі заколоти кінця 1917 – початку 1918 рр.* Більшовики спробували збройним шляхом установити свою владу. У більшості випадків їм це не вдалося. Якщо представників центральної влади у містах, де стався заколот, і не було, то продовжували діяти цілком легітимні органи місцевого самоврядування – міські думи, повітові земства (народні ради). Більшовики стверджували протилежне, але від рішень підконтрольних їм рад насправді майже нічого не залежало, хіба що рішення супроводжувалися брязканням зброї. Якщо місцева рада робітничих депутатів проголошувала свою владу (згодом у радянській літературі та політиці пам'яті це факт отримав назву «встановлення радянської влади»), то це не означало, що цю владу визнавав у населеному пункті будь-хто, окрім самих більшовиків.

7. *Агресія більшовицької Росії.* Більшовицька Росія вбачала в українській владі своїх ворогів, тому розпочала агресію проти УНР, використавши як привід пропуск українською владою через свою територію донських козаків, які їхали з фронту додому, на Дон, і потенційно могли підтримати антибільшовицьки налаштованого генерала Олексія Каледіна.

8. *Відновлення влади УНР за допомогою Німеччини та Австро-Угорщини.* Навесні 1918 р. УНР відновила свій контроль над крайнім Сходом України за допомогою союзників – Австро-Угорщини та Німеччини¹.

9. *Українська держава Павла Скоропадського.* 29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот. Павло Скоропадський проголошений Гетьманом. Призначено губернських та повітових старост. Розпущено обрані 1917 р. міські думи, повітові та губернські народні ради. Відновлено дореволюційні органи місцевого самоврядування².

10. *Антигетьманський переворот.* У листопаді-грудні 1918 р. до влади прийшла Директорія. Було відновлено Українську Народну Республіку. Цим скористалися більшовики і знову розпочали хвилю антиурядових повстань, що була підкріплена новою агресією більшовицької Росії. Між іншим, за метричними книгами кінця 1918 р. помітна тенденція до зростання насилля у регіоні.

11. *Епідемія іспанки та тифу.* У 1918 р. увесь світ охопила епідемія іспанського грипу, яким переохворіло 30 % населення всієї земної кулі. Україна не була винятком. Точну кількість жертв пандемії в регіоні ще належить установити, але вплив іспанки, а також тифу, на ситуацію в регіоні – безумовний.

12. *Білий режим.* У 1919 р. більшовиків із теренів Сходу України витіснила Добровольча армія Антона Денікіна. Українська влада через свою слабкість

ник), О. Бойко, Ю. Гамрецький, Г. Михайличенко, А. Огінська, Т. Осташко, В. Устименко, Є. Шаталіна, О. Щусь, Л. Яковлєва. Київ: Наукова думка, 398–401.

¹ Тинченко, Я. Ю. (ed.). (2018). *Українська весна на Донбасі, 1918 рік*. Київ: ЛАТ & К.

² Пиріг.

не змогла відстояти навіть Київ, не кажучи уже про українсько-російське прикордоння.

13. *Третя агресія більшовицької Росії*. Наприкінці 1919 та впродовж 1920 р. донецький регіон знову був захоплений більшовиками.

14. *Масовий повстанський рух*. Влада більшовиків на той час ще не була повною. Чималі території контролювалися повстанцями без чіткої ідеологічної позиції, а також анархістами-махновцями. Антикомуністичні повстання та спротив тривали приблизно до середини 1920-х рр.

Саме так, на думку автора, має виглядати схематична історія 1917–1921 рр. на українському Сході. Ця схема не є вичерпною і може варіюватися залежно від регіону. Наприклад, в Області Війська Донського після жовтневого перевороту у Петрограді було введено воєнний стан, під який потрапили і теперішні українські території. Цей крок Військового отамана та уряду Війська Донського призвів до ряду конфліктів на гірничих підприємствах, зокрема до сутичок на Ясинівському руднику у Нижній Кринці, внаслідок якого постав радянський міф про «118 павших революціонерів / комунарів»¹.

Статті мають бути прив'язані до конкретних адміністративно-територіальних одиниць, що існували на той час. Це – аксіома історичної науки, яка вивчається на першому курсі істфаку. У нашому випадку – це губернії та повіти.

Автор сподівається, що ці міркування сприятимуть подоланню надзвичайної заміфологізованості історії східних теренів України, її декомунізації, формуванню більш адекватного та виваженого погляду на минуле цих регіонів.

References

Kuromia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrain's'ko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky* [Freedom and terror in Donbas: Ukrainian-Russian borderland, 1870–1990s] (H. K'orian & V. Aheiev, per.). Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].

Ostrogorskiy, M. (red.) (1929). *Bor'ba za Oktiabr' na Artemovshchyne: sbornik vospominanii i statei* [The Struggle for October in Artemivsk Region: A Collection of Memories and Articles]. Kharkov: Proletarii [in Russian].

Postanovlenie Vremennogo pravitel'stva 15 apreliia 1917 goda o proizvodstve vyborov glasnykh gorodskikh dum i ob uchastkovykh gorodskikh upravleniiakh; Nakaz Ministra vnutrennikh del gorodskim obshchestvennym upravleniiam o primenenii vremennykh pravil o proizvodstve vyborov glasnykh gorodskikh dum (1917) [Resolution of the Provisional Government of April 15, 1917 on the conduct of elections of members of city councils and on

¹ Запорожец, М. (1978). *Макеевка: историко-краеведческий очерк*. Донецк: Донбас, 1978, 75–78; Острогорский, М. (ed.). (1929). *Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей*. Харьков: Пролетарий, 281–282.

district city administrations; Order of the Minister of Internal Affairs to city public administrations on the application of temporary rules on the conduct of elections of members of city councils]. Petrograd: Gl. upr. po delam mestnogo khoziaistva M-va vnutr. Del [in Russian].

Pyrih, R. (2014). *Donbas u skladi Ukrains'koi het'mans'koi derzhavy (traven–lystopad 1918 roku)* [Donbas as part of the Ukrainian Hetman State (May–November 1918)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Tretii Universal Ukrains'koi Tsentral'noi Rady [The third station wagon of the Ukrainian Central Rada]. Verstiuk, V. (ker.) (1996). *Ukrains'ka Tsentral'na rada: Dokumenty i materialy. (T. 1)*. Kyiv: Naukova dumka, 398–401 [in Ukrainian].

Tynchenko, Y. (uporiad.) (2018). *Ukrains'ka vesna na Donbasi, 1918 rik* [Ukrainian spring in Donbas, 1918]. Kyiv: LAT & K [in Ukrainian].

Ukrainska revoliutsiia na Donbasi: vidminnosti mizh versiiamy [Ukrainian revolution in Donbas: differences between versions] (versiia za 16:31, 24 serpnia 2015). *Vikipediia*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Українська_революція_на_Донбасі&diff=16650441&oldid=16646659 (дата звернення: 28.09.2024) [in Ukrainian].

Verstiuk, V. (2015). Donbas vid Liutoho do Zhovtnia 1917 roku: rehional'nyi vymir Ukrains'koi revoliutsii [Donbas from February to October 1917: the regional dimension of the Ukrainian revolution]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rr.: zb. nauk. pr.* Kyiv, 11, 5–47 [in Ukrainian].

Vikipediia: Statti-kandydaty na vyluchennia [Wikipedia: Candidate articles for removal]. 25 serpnia 2015. *Vikipediia*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Статті-кандидати_на_вилучення/25_серпня_2015#Громадянська_війна_в_Донбасі [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2016). *Trysta rokiv samotnosti: ukrains'kyi Donbas u poshukakh smysliv i Bat'kivshchyny* [Three hundred years of loneliness: the Ukrainian Donbas in search of meaning and the Motherland]. Kyiv: Klio [in Ukrainian].

Yefimenko, H. (2017). *Formuvannia skhidnoho kordonu Ukrainy. Ukrains'kyi Donbas* [Formation of the eastern border of Ukraine. Ukrainian Donbas]. Kyiv [in Ukrainian].

Yefimenko, H. (2017). *Kazus Kryvdonbasu: do obstavyn poiavy ta znyknennia DKR (liutyi–kviten 1918 r.)* [The case of Kryvdonbass: to the circumstances of the appearance and disappearance of the DKR (February–April 1918)]. Internet-portal «Historians.in.ua», 22 liutoho [in Ukrainian].

Zaporozhets, M. (1978). *Makeevka: istoriko-kraievedcheskii ocherk* [Makeyevka: Historical and Local History Essay]. Donetsk: Donbas, 75–78 [in Russian].

УДК 94: 338.2:364-1:7.02(477.52/.6)+355.4(470)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.5

УРОКИ НЕПУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1930-Х РР. ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ ПІСЛЯ ПОДОЛАННЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Олександр Бут

Донецький національний університет імені Василя Стуса

alexanderbut@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0562-0666>

ResearcherID: AAJ-9753-2020

Oleksandr But

Vasyl' Stus Donetsk National University

alexanderbut@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0562-0666>

ResearcherID: AAJ-9753-2020



Мета статті – привернути увагу до глибшого пізнання уроків відбудови і подальшого розвитку новоутвореної УНР та пізнішої УРСР за підсумками Першої світової війни і революційних подій 1917 р. в Росії. Зокрема, в контексті становлення перших міжнародних відносин між УСРР та Радянською Росією, досвіду розробки соціально-економічних перетворень у добу воєнного комунізму, НЕПу, радянських індустріалізації та колективізації. Це дасть змогу краще зрозуміти сутність стратегічних розробок, сучасних перспектив для завершення путінської так званої «СВО», фактично війни проти незалежної України, за підтримки світового співтовариства. Методи дослідження – історико-порівняльний та історико-дослідницький, за допомогою яких оброблялася джерельна база, представлена архівними матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України, періодикою, публікаціями фахівців, серед вторинних джерел – статті та монографії дослідників.

Основні результати: показано поглиблене нове прочитання розробок та виправлення стратегій соціально-економічних перетворень у першій половині ХХ ст. Доведено, що інструменти нової ринкової економіки, як дієвість підприємців, фермерства, малого бізнесу в період повоєнної (після Першої світової війни) відбудови народного господарства лякала радянських можновладців, а науково обґрунтовані ідеї ленінської статті про кооперацію не були почуті. З курсом на індустріалізацію та колективізацію сільського господарства адміністративні дії прибічників сталінського керівництва СРСР, до складу якого входила УРСР, а також рух новаторів виробництва 1930-х рр., призвели до «сталінізації» економіки, утвердження тоталітаризму. Це й дало підстави для звернення до уроків НЕПу, соціально-економічних заходів на селі та «індустріалізації по-радянськи», а особливо для сучасної України, – для відродження вільної української Донеччини.

Дослідження великою мірою базується на матеріалах, особисто знайдених автором. З практичного погляду результати мають певну цінність для держслужбовців, економістів, істориків і краєзнавців Донеччини. Перспективи подальших досліджень про значення НЕПу, руху новаторів та соціалістичних перетворень для відбудови До-

неччини відкриті для майбутніх дослідників. Не можуть не привернути уваги молодих колег-істориків майже повністю недосліджені проблеми трестової промисловості України. Йдеться про аналіз втілення в життя «положень про державні промислові трести» від 29 червня 1927 р. У статті використані архівні матеріали, вперше введенні до наукового обігу.

Ключові слова: індустріалізація, історія України, колективізація, криза, НЕП, реформи, Стахановський рух.

The aim of the article is to draw attention to a deeper understanding of the lessons of reconstruction and further development of the newly formed Ukrainian People's Republic and the later Ukrainian SSR based on the results of the First World War and the revolutionary events of 1917 in Russia. In particular, in the context of the formation of the first international relations between Soviet Ukraine and Soviet Russia, the experience of developing socio-economic transformations in the era of war communism, NEP, Soviet industrialization and collectivization. This will make it possible to better understand the essence of strategic developments, modern prospects for ending Putin's so-called «SMO», in reality a war against independent Ukraine, with the support of the world community. Research methods: historical-comparative and historical-studious, with which the source base represented by archival materials of the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, periodicals, specialist publications was processed for the research, along with secondary sources from various articles and researchers' monographs.

The main results of the study provide the research community with an in-depth new reading of the development and correction of strategies of socio-economic transformations in the first half of the 20th century is shown. It has been proven that the tools of the new market economy, such as the effectiveness of entrepreneurs, farming, and small business during the period of post-war (after World War I) reconstruction of the national economy, scared the Soviet powers-that-be, and the economic science-based ideas of Lenin's article on cooperation were not listened to. Along with the industrialization and collectivization of agriculture, the administrative actions of supporters of the Stalinist leadership of the USSR, which included the Ukrainian SSR, as well as the movement of industrial innovators in the 1930s led to the "Stalinization" of the economy and the establishment of totalitarianism. This provided grounds for turning to the lessons of NEP, socio-economic measures in the countryside and "Soviet-style industrialization", and especially for modern Ukraine, for the post-war revival of free Ukrainian Donetsk region.

The research is original and belongs to the author, it is largely based on materials personally found or seen by the author. From a practical point of view, the results have a certain value for civil servants, economists, historians and local historians of Donetsk region. Prospects for further research on the significance of NEP, the movement of innovators and socialist transformations for the reconstruction of Donetsk region are open to future researchers. The almost completely unexplored problems of the trust industry of 1920s Ukraine cannot fail to attract the attention of young historians. It is about the analysis of the implementation of the "provisions on state industrial trusts" of June 29, 1927. The article uses archival materials that were first introduced into scientific circulation.

Keywords: industrialization, history of Ukraine, collectivization, crisis, NEP, reforms, Stakhanov movement.

Наразі перед Україною постає питання: як із найменшими витратами після завершення російської агресії відновити економіку? Пошук виходу з руїни, в якій опинилась Україна, потребує аналізу досягнень і помилок перших спроб ринкової економіки в добу НЕПу. У цьому може бути немало повчального, йдеться про уроки «на післязавтра». Його багатогранні аспекти історики та економісти все ще не до кінця дослідили, а політики й економісти уроки НЕПу завчили лише поверхово.

В. Горбулін у співавторстві з іншими дослідниками деталізував багатовимірність сучасної війни, зокрема важливість її економічного аспекту¹. Ця турбота академіка перегукується з новою книгою пулітцерівського лауреата Боба Вудворда (США), де досліджено і розкрито секрети таємної підготовки до початку війни в Україні у 2021 р.: сучасне керівництво країни про це й попереджало². Щодо важливості економічного фактора в гібридній війні, прикладів в українській та зарубіжній історіографії достатньо³. Проблемам економіки 1920–1930-х рр. присвячена праця О. Бута та С. Бондаренка про промисловий і недержавний сектори економіки України в умовах НЕПу. Про політику воєнного комунізму та позиції керівництва радянської України щодо можливостей країни виконувати партійні «завдання» писали С. Якубовська, С. Кульчицький. Щодо руху новаторів вкрай важливими є публікації Є. Єрманського, Г. Захарової. Питання приватної ініціативи в умовах НЕПу, а також кустарів детально висвітлювалися Ю. Волосником, О. Сушком⁴.

Концепція НЕПу сформувалася не одразу. Все пов'язане з ринком в уяві соціалістів, як українських есерів, так і російських більшовиків, належало до «реліквій старого світу, що відмирають». Невдовзі після «червоногвардійської атаки на капітал» під впливом ейфорії жовтня В. Ленін почав переосмислення економічних відносин і побудови політики господарювання, розробку якої він представив весною 1918 р. Вона виявила принципові розходження з лівими ко-

¹ Горбулін, В., Бадрак, В. (2024). *Російська війна проти України. Як нарешті розірвати чотирьохсторічне замкнене коло*. Київ: Брайтбукс. 302; Світова гібридна війна: український фронт (2017) / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 496.

² Безсмертний, Р. (2024). Вийшла скандальна книга Боба Вудворда «Війна». Таємні зв'язки Трампа і Путіна. Війна в Україні. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=nJ_cNQhCzdw (data zvernennia: 16.10.2024).

³ Мелекесцев, К. (2022). Про трактування інформаційної війни: від технічно-кібернетичної до історико-психологічної парадигми. *Південний архів (історичні науки)*: збірник наукових праць. 38. Херсон: ХДУ, 62–68.

⁴ Волосник, Ю. (2014). *Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу непу (на матеріалах України)*. Харків: Контраст. 470; Сушко, О. (2002). Кустарні промисли в Україні. Приватні підприємства періоду НЕПу. *Пам'ять століть*, 4. 117–125; Сушко, О. (2003). *Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929)*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова.

муністами на чолі з М. Бухаріним, які виступали за швидку експропріацію буржуазії («до останньої нитки»), ліквідацію кредитно-фінансової системи та відміну грошей. Форсована воєнно-комуністична практика переросла в ідеологію більшовизму. Проблемі відбудові Донеччини та Луганщини з руїн ще не завершеної путінської «спецоперації» проти незалежної України можуть сприяти тогочасні уроки з досвіду розробки реформ і промислового розвитку України після Першої світової війни. Внаслідок «воєнної кризи» виникла економічна криза, що засвідчила невдоволення радянською владою селян, які підіймали повстання, у відповідь чинилися жорстокі заходи НВК. В. Ленін запропонував вихід з економічної кризи, який, на думку В. Леніна, мав бути «всерйоз і надовго», але не назавжди. Звідси виникло питання – «хто кого?»¹.

В. Ленін у питанні «Хто переможе: капіталіст чи радянська влада?» мав на увазі й питання конкуренції між комуною селян та індивідуальною формою господарювання селян (переважна форма). Це так званий «ранній НЕП». На цьому етапі важливо, що держава дозволяла селянам обіг продуктів лише в місцевому масштабі². То була поступка заради політичної та економічної вигоди.

Не менш важливий урок – відстоювання суверенітету УСРР у питанні розвитку економіки Донбасу на початку НЕПу. Встановлення «голодної» фінансової норми змусило членів ЦК РКП(б) піти на відчайдушний крок: Х. Раковський, Г. Петровський, Ф. Артем, В. Чубар напередодні чергового пленуму ЦК, доводячи причину фінансової неспроможності республіки, вказали на головну – дискримінацію. Вони наголошували на неможливості реалізувати покладене на Україну «ударне завдання» – зібрати від 50 до 57 млн пудів продовольства для потреб Росії – без необхідної уваги до її фінансових потреб. У листі вказана мінімальна сума фінансування на поточний місяць – 62 млрд крб (проти 30 млрд, отриманих у червні–липні)³. Але народний комісаріат у новому державному бюджеті замість необхідних 25 % виділив лише 15 % загальних витрат бюджету⁴. Сподівання керівництва Радянської України на економічний суверенітет виявилися марними і після утворення СРСР.

Практика НЕПу дала можливість подолати ілюзію, що побудова нового суспільства потребує зламу всіх інститутів доби капіталізму. Подібні погляди не сумісні з розумінням власності як процесу розвитку, де ступінь виростає на ос-

¹ Ленін, В. (1974). *Повне зібрання творів. Том 44. Червень 1921 – березень 1922*. Київ: Політвидав. 154–155.

² Бут, О. М. (1990). *Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки*. Київ: Либідь. 20.

³ Кульчицький, С. (1996). *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи. 189.

⁴ Якубовская, С. (1960). *Строительство союзного советского социалистического государства, 1922–1925 гг.* 98.

нові досягнень попереднього етапу. Це передусім стосується ринкових відносин як одного з найвищих досягнень економічного розвитку людства. Вже у найближчі місяці розпочалося стимулювання промислових кооперативів, що отримали права юридичних осіб, могли використовувати найману працю (до 20 % від кількості робітників) та брати в органів наркомфіну кредит. Такі кооперативи не підлягали контролю робітничої інспекції органів радянської влади.

Важливим кроком стало повернення під приватне управління та контроль промислових підприємств, які після жовтневого перевороту 1917 р. вже були націоналізовані, оскільки держава в нових умовах не могла утримувати їх у рентабельному стані. Постанова уряду від 5 липня 1921 р. дозволяла оренду кооперативам, товариствам, окремим господарям¹.

Особливе значення мав наказ Раднаркому «Про реалізацію початків нового економічного життя» від 9 серпня 1921 р. і положень про заходи щодо відбудови великої промисловості. Це посприяло піднесенню виробництва, що підтверджено радами праці і оборони 12 серпня з доповненням про переведення на господарський розрахунок². Це був так званий «пізній НЕП», який мав привести «до перемоги нового життя».

Із середини 1920-х рр. держава стала наполегливіше вирішувати проблеми фінансово-кредитної політики: диференційне кредитування з преференціями на користь як держави, так і кооперативних підприємств. Урядовим декретом визначалися умови держави щодо здачі в оренду націоналізованих підприємств кооперативам, хоча не виключалася здача в оренду приватним підприємцям. Орендарі несли відповідальність згідно з цивільним кримінальним кодексом за утримання орендних підприємств. У важкій промисловості держава в особі Вищої ради народного господарства (ВРНГ) та господарських місцевих органів контролювала потужні або принципово важливі підприємства. Об'єднання-трести працювали на принципах госпрозрахунку, добре доповнюючи тактику стимулювання всіх форм власності у промисловості. На зміну командно-адміністративним методам управління приходили економічні, що ґрунтувалися на ринкових відносинах.

У контексті вивчення досвіду НЕПу заслуговує на увагу функціонування трестової промисловості України. Йдеться про реалізацію положення про державні промислові трести від 29 червня 1927 р., яким директори таких підприємств наділялися значними повноваженнями, визначаючи трест юридичною особою. Водночас підприємства зобов'язані були відпускати трестам продукцію за

¹ Новая экономическая политика в промышленности (1921). *Сборник декретов постановлений и инструкций*. Вып. 1. Москва. 42.

² Бут, О. М., Бондаренко, В. С., Нікітенко, К. В. (2008). *Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928)*. Донецьк: Юго-Восток. 48.

собівартістю, що обмежувало їх прибутковість¹. У такий спосіб держава централізувала промисловість².

Спираючись на здобуті протягом 1920-х рр. досягнення трестової промисловості, з переходом до п'ятирічного планування розвитку народного господарства радянське керівництво намагалось визначати завищені показники. Розгорнулася дискусія довкола ідеї «форсованої індустріалізації». Про її небезпечність першим заговорив М. Бухарін. У статті «Заметка экономистам (к началу нового хозяйственного года)» в газеті «Правда» під виглядом критики Л. Троцького, якого вже політично знищила компартія, він довів, що Й. Сталін перейняв ідею надіндустріалізації свого опонента. За спробу необґрунтовано швидкого розвитку промисловості М. Бухарін називав його та оточення «садівниками», які смикали рослину за вершечок, щоб вона «швидше росла». Він доводив, що найвищий темп промислового приросту можливий, передусім завдяки швидко розвиненому сільському господарству³. Проте за такі погляди сталінське оточення звинуватило його у лідерстві «контрреволюційного» «правого ухилу».

Як досвід, варто привернути увагу до новаторів виробництва, без яких неможливий технічний прогрес. Зокрема, йдеться про так званий «стахановський рух», про який написано тисячі публікацій, у яких він оцінювався винятково через «рекорд Олексія Стаханова». Водночас начальник вуглевидобувної ділянки, гірничий інженер М. Машуров у публікації в газеті «Соціалістичний Донбас» 17 вересня 1935 р. розкрив сутність роботи забійника по-новому. Йдеться про новаторський метод, розроблений М. Машуровим і реалізований вибійником вугільного молотка ОМ5 О. Стахановим. У металургії подібну ідею подав металург Маріупольського металургійного заводу імені Ілліча Макар Мазай, який, маючи неповну середню освіту, розумів потенціал інновацій у металургії. Свої міркування він подав начальнику цеха, відповідні інженерні розрахунки провів і представив письмовий висновок інженер-винахідник Я. Шнеєров⁴. За цими розробками і відбувалися «мазаївські плавки» або «стахановські», як їх почали йменувати⁵.

Не провина молодого вибійника, чиїм ім'ям почали називати новаторський підхід до добування вугілля, що його позиціонування виходило від сталінської

¹ Гринчуцький, В. І. (1998). *Промислові трести України в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.)*: автореф дис. ... д-ра екон. наук: 08.01.04. Київ.

² Бондаренко, В. С. (2012). *Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія*. Донецьк: ДонНУ, 202–203.

³ Бухарин, Н. (1988). *Избранные произведения*. Москва: Политиздат, 398.

⁴ Бут, О. М. (1990). *Проблеми управління промисловості України: історичний досвід і уроки*. Київ: Либідь, 225; Бут, О. М. (2018). Велич особистості в гібридних умовах тоталітаризму: до 80-річчя пам'яті М. В. Радіна. *Roxolania Historica = Historical Roxolania: наук. зб. / редкол Ю. А. Святець (гол. ред.) та ін. Дніпро: Ліра, 269–283.*

⁵ Захарова, Г. (2010). Кто он – директор Радин? Мариуполь: Новый Мир, 150.

оцінки руху¹. Автор цієї статті свого часу став свідком обговорення керівниками тресту «Торез-Антрацит» ситуації, коли одного з керівників звинуватили у можливості працювати на «жирних» пластах вугілля завдяки зв'язкам, через що він був завжди «попередув всіх», і порівняли з ситуацією довкола начебто штучного рекорду О. Стаханова. Цю розмову почув О. Стаханов, який стояв поряд, і сказав: «Ні. Я туди за рекордом не спускався»². На наше переконання, сутність стахановського методу полягала у поєднанні фізичних і трудових навичок робітника та знань і досвіду інженера-винахідника, що посприяло не одномоментному «рекорду», а дійсно новаторським методам виробничої діяльності³. Проте у численних публікаціях сучасних істориків спостерігається повернення до висвітлення «рекордів» і «соціалістичного змагання»⁴.

Одним із головних уроків НЕПу стала безконтрольна «гра цінами» на продукцію сільського господарства. Л. Троцький свого часу назвав це «ножицями цін»: відпущена на короткому повідку у капіталізм промисловість у вигляді госпрозрахункових трестів, що займали монопольне становище на ринку, торгувала за принципами тодішніх комерційних магазинів: «краще продати менше, але дуже дорого, дефіцит – кращий товариш». Зрозуміло, що дрібне, приватне конкурентне господарство того часу такого собі дозволити не могло. Більшість членів ЦК підтримували Й. Сталіна за «ленінську можливість побудувати соціалізм в окремій країні». Л. Троцький засуджував сталінську теорію, вбачав, що це «мало адміністративне, а не теоретичне обґрунтування»⁵. Серед тих, хто «йшов за генсеком», були у повному складі члени більшовицького партійного керівництва Української СРР: перший секретар (до липня 1928 р.) Л. Каганович, голова раднаркому В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський. Доказом позиції України є постанова ЦК КП(б)У «Про доповідь Уккрандгоспу по перше укладеному в українській промисловості промплану», в якій зазначалося: «...укладене тверде підґрунтя для міцного систематичного управління промисловістю до загальних завдань політики радянської влади і реального етапу становища»⁶. Промплан

¹ Олександр Микитович Бут: бібліографічний покажчик до 70-ти річчя з дня народження (2010) / укл.: М. Є. Безпалов, В. С. Бондаренко. Донецьк: Юго-Восток, 12.

² Бут, О. М. (2010, Март 10). Нас водила молодість. *Горняк (Торез)*. 4.

³ Бут, О. М. (2020). Нове осмислення руху новаторів Донбасу 1930-х: поглиблене прочитання джерел проти брудного спотворення. *Форум краєзнавців Донеччини. Доповіді учасників* / за ред. Н. Р. Темірової. Вінниця–Слов'янськ: ДонНУ імені Василя Стуса, 128–132.

⁴ Кульчицький, С. & Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні факти і політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі*. Київ: Інститут історії України, 813; Лихолобова, З. Г. (2008). Вугільна промисловість України: 1920 – початок 2000-х рр.: історіографія. *Нові сторінки історії Донбасу*, 15–16. 90–113; Васильєв, В. (2012). Стахановський рух. *Енциклопедія історії України*. Том 9. 836.

⁵ Троцький, Л. (1990). *Сталинская школа фальсификации: поправки дополнения к литературе эпигонов*. Москва: Наука, 198.

⁶ Державний архів громадських об'єднань України (ДАГО), ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 15.

раднаргоспу України став частиною плану роботи союзної ради під проводом Ф. Держинського зі складання п'ятирічного плану щодо металопромисловості і під проводом Л. Каменєва зі складом контрольних цифр розвитку союзної промисловості. Протягом першої п'ятирічки держава розраховувала продати за кордон 780 млн пудів хліба і вкласти у промисловість 1 млрд крб. В. Бондаренко наголосив, що курс на індустріалізацію визначила XIV партійна конференція (квітень 1925 р., після доповіді Ф. Держинського), а не XIV з'зд ВКП(б) (грудень 1925 р., після доповіді Й. Сталіна). До того ж з означеного питання виступав не Ф. Держинський, а В. Куйбишев, який був прибічником адміністративно-командних методів і проти надіндустріалізації за рахунок селян (за яку були Л. Троцький, М. Каменєв, Г. Зінов'єв)¹.

Наприкінці НЕПу виявилися його слабкі місця, серед яких небезпечний «перегрів» економіки надзвичайними масштабами будівництва великої промисловості через обирання селян. Як результат: відмова від ринкових закупівель хліба державою, перехід до продрозкладки із застосуванням карного кодексу. Серцевиною використання методів «воєнно-комуністичного штурму» стала прискорена масова колективізація селянства, яка призвела до відторгнення трудівника від результатів праці, до всеохопного знищення старанного господаря, а врешті – до Голодомору 1932–1933 рр. Такі перші наслідки сталінізації економіки. Під барабанну ходу у Дніпропетровську з досягненнями індустрії у першу п'ятирічку в обкомі партії його керманич М. Хатаєвич пів години давав настанови партійним бригадам (понад 300 осіб), яких вирішили відправити на село в допомогу старим політвідділам МТС для виконання державного плану постачання і завершення колективізації. Серед них був студент Харківського політехнічного інституту В. Кравченко, якому випало їхати в район Підгородного Дніпропетровської області, батьківщини першого ректора Донецького національного університету, Героя України, кавалера знака «Шахтарська слава» В. Шевченка². Його інструктував М. Хатаєвич: «Ваше завдання – отримати зерно за будь-якої ціни... Не бійтеся вживати крайніх заходів. Партія твердо стоїть за вами, товариш Сталін очікує цього від вас. Це смертельна боротьба, і краще зробити багато, аніж мало»³. Талановитий український інженер В. Кравченко, якому вдалося вижити у вирі сталінських репресій, зрозумів сутність тоталітарного режиму. Завдання було виконане, як і загалом по Україні, але керівник Дніпропетровської області був пізніше звинувачений в організації Голодомору.

¹ Бондаренко, В. С. (2012). *Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія*. Донецьк: ДонНУ, 202–203.

² Сузір'я донецької професури (2022): (нарис про заслужених професорів Донецького національного університету) / авт.-упоряд. О. М. Бут, О. В. Стяжкіна, І. В. Хаджинов та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 86.

³ Кравченко, В. (2022). Я вибрав свободу. Спогади. Київ: Смолоскип, 142–144.

Як урок НЕПу, перед сучасною Верховною Радою стоїть завдання: оживити прийнятий закон про проведення земельної реформи до початку весняно-польових робіт спеціальним законом про пріоритетний розвиток українського села. Йдеться про озброєння селян засобами малої механізації, новими технологіями виробництва продукції, промислової переробки та збереження продукції польового господарства. Цей повчальний досвід перегукується з уроками часів горбачовської Перебудови, коли глухий кут «підприємницької свободи» почали під впливом «ультрарадикальної ідеї» американського лауреата Нобелівської премії 1976 р. у галузі економіки М. Фрідмана. Йдеться про книгу «Капіталізм і свобода», яку автор вручив Президенту СРСР М. Горбачову під час його візиту до сполучених штатів. Ратуючи за майже нульове державне регулювання ринку, молоді підприємці потрапили під лихоманку накопичення приватного капіталу. Здається, влучно визначив це на шпальтах «Комсомольської Правди» А. Салуцький, порівнюючи таких ентузіастів з охочими отримати лікарську довідку, де п'ятий місяць вагітності прирівнювався до дев'ятого¹. Великих приватних підприємств в УСРР у 1924–1925 господарчому році налічувалося 557, у 1927–1928 господарському році питома вага приватного сектору знизилась до 1 % проти 9 % у 1923–1924 господарському році. В умовах Перебудови помилки доповнювалися тим, що під впливом ідей М. Фрідмана приватизація агропромислового комплексу з його дрібними і середніми підприємствами стає потенційно найбільш підготовленою для введення ринкових відносин. А вийшло навпаки – на ринок випустили насамперед монополізовану промисловість у вигляді концернів – «правнуків» невірських трестів, їх зусиллями продовжувалася сталінська стратегія зростання промисловості за рахунок села. У цій ситуації фермери і торговці повторили досвід 1920-х рр.: приховували хліб, відмовлялися виконувати державні замовлення, називаючи їх «держнаказом». І як тоді з легкої руки Й. Сталіна для виправдання жорстоких заходів це кваліфікувалося як «куркульський страйк», із вуст тодішнього прем'єр-міністра України В. Фокіна подібне йменувалося «саботажем».

Знання історії дає змогу розглянути корінь зла: якщо у 1920-х рр. труднощі НЕПу пояснювалися загрозами «перегріву» економіки надзвичайно великими масштабами конфіскації, форсованої індустріалізації у важкій промисловості за рахунок пограбування селянства, у чому звинуватили селян-«куркулів».

Досвід НЕПу засвідчує, що вже сьогодні на неокупованій території України варто проводити заходи не лише для збереження існування держави, а і для вивчення досвіду, який можна передати трудівникам Донеччини після звільнення від путінської навали. Відродження Донбасу відкриває перспективи спів-

¹ Бут, О. М. (2002, квітень). Уроки НЭПа на послезавтра. *Социалистический Донбасс*. 4.

робітництва з міжнародним бізнесом. Неабиякі перспективи має компанія у сфері харчових технологій та ритейлу (МХП) зі штаб-квартирою в Києві та виробничими потужностями в діючих господарствах неокупованої частини України та на Балканах (Perutnina), з дочірніми підприємствами у Великій Британії, Саудівській Аравії. Зокрема, Вінницьке відділення МХП у 2023 р. почало реалізовувати пілотний проєкт із залученням до 5 тис. охочих на виробничих ресурсах МХП завдяки студентам спеціальностей агрономії та агроінженерії, які віддали виробництва комбікормів і зернотрест. Від початку повномасштабного вторгнення росії на терени України до Вінниччини з небезпечних регіонів перемістили свою справу 315 підприємців. Релокований бізнес в області створив 1 566 робочих місць. Станом на початок серпня 2023 р. у Вінницькій громаді зареєструвався 321 суб'єкт господарювання¹. У селі Бохоники агрономи громади Вінницького району облаштували науковий центр «Агро-кемп». Він має стати структурним підрозділом інституту кормів, який об'єднує понад 15 мініферм із вирощування сільськогосподарських тварин і птиці. Планують розмістити равликову ферму: продукція має великий попит за кордоном². У селі Стіна на Вінниччині відкривається центр «Верета», де роблять унікальні ткацькі вироби, переробляючи залишки одягу. Центр об'єднує жінок, які працюють за старовинними верстатами, вироби прикрашають вітрини бутиків США, Данії, Швеції, Нідерландів. Одяг із традиційними тканинними елементами підкорює європейців, які цікавляться сучасною модою³.

Отже, сьогоднішня доводить актуальність уроків НЕПу та економічних перетворень 1920–1930-х рр. Доцільно спиратися на багатий історичний досвід для сприяння відродженню Донеччини від наслідків агресивної війни путінської РФ проти незалежної України.

References

Bezsmertnyi, R. (2024) Vyishla skandalna knyha Boba Vudvorda «Viina». Taiemni zv'iazky Trampa i Putina. Viina v Ukraini [Bob Woodward's scandalous book «War» was published. Secret ties between Trump and Putin. War in Ukraine]. *YouTube*. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=nJ_cNQhCzdw (access date: 16.10.2024) [in Ukrainian].

¹ Понад півтори тисячі робочих місць створив релокований бізнес у Вінницькій громаді. *Bima ТБ*. 2023. 22 серп. URL: [//vitatv.com.ua/novyny-kompaniy/ponad-pivtory-tysyachi-robochukh](https://vitatv.com.ua/novyny-kompaniy/ponad-pivtory-tysyachi-robochukh) (data zvernennia: 16.10.2024)

² Стали відомі деталі про агроцентр з мініфермами, який створюють на Вінниччині. *Bizagro*. 2023. 19 серп. URL: <https://bizagro.com.ua/stali-vidomi-detali-pro-agrotsentr-z-minifer-mami-yakij-stvoryuyut-na-vinnichini/> (data zvernennia: 16.10.2024).

³ Відновлюють давнє ремесло: на Вінниччині відкрили центр ткацтва «Верета». *Bima ТБ*. 2023. 4 лип. URL: <https://vitatv.com.ua/kultura/vidnovlyuyut-davnye-remeslo-na-vinnychchyni> (data zvernennia: 16.10.2024).

Bondarenko, V. S. (2012). *Problemy rozvytku promyslovosti Ukrainy v mizhvoiennu dobu (1921–1941 rr.): radianska istoriohrafii: monohrafii* [Problems of industrial development of Ukraine in the interwar period (1921–1941): Soviet historiography: monograph]. Chief ed. Prof. O. M. But. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].

Bukharyn, N. (1988). *Izbrannyye proizvedeniia* [Selected works]. Moskva: Polytyzdat [in Russian].

But, O. M. (1990). *Problemy upravlinnia promyslovistiu: istorychnyi dosvid i uroky* [Problems of industrial management of Ukraine: historical experience and lessons. Monograph]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

But, O. M., Bondarenko, V. S., Nikitenko, K. V. (2008). *Nederzhavnyi sektor promyslovosti Ukrainy v umovakh novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928)* [Non-state sector in the industry of Ukraine under the New Economic Policy (1921–1928)]. Chief ed. Prof. O. M. But. Donetsk: Yuho-Vostok [in Ukrainian].

But, O. M. (2010, March 10). Nas vodyla molodost [We were led by our youth]. *Horniak (Torez) – The Miner (Torez)*, 4 [in Ukrainian].

But, O. M. (2018). Velych osobystosti v hibrydnykh umovakh totalitaryzmu: do 80-richchia pam'iaty M. V. Radina [The greatness of the individual in the hybrid conditions of totalitarianism: to the 80th anniversary of the memory of M. V. Radin]. *Roxolania Historica* / ed. Yu. A. Sviatets (chief ed.) et al. Dnipro: Lira. 269–283 [in Ukrainian].

But, O. M. (2020). Nove osmyslennia rukhu novatoriv Donbasu 1930-kh: pohlyblene prochyttannia dzherel proty brudnoho spotvorennia [New understanding of the Donbas innovators' movement of the 1930s: an in-depth reading of the sources versus underhanded falsifications]. *Forum kraieznavtsiv Donechchyny – Forum of Donetsk region lore researchers*. 128–132 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [State archive of public associations of Ukraine]. Series 1. Box 6. Folder 58. 15 [in Ukrainian].

Horbulin, V., Badrak, V. (2024). *Rosiiska viina proty Ukrainy. Yak nareshiti rozirvaty chotyrokhsotrichne zamknene kolo* [Russian war against Ukraine. How to finally break the four hundred years old destructive cycle]. Kyiv: Brightbooks [in Ukrainian].

Hrynychuts'kyi, V. I. (1998). *Promyslovi tresty v roky NEPu. Avtoreferat dysertatsii d-ra ekon. nauk* [Industrial trusts in the year of the NEP. Abstract of the dissertation of the doctor of sciences in economy] [in Ukrainian].

Kravchenko, V. (2022). *Ya vybrav svobodu. Spohady* [I chose freedom. Memoirs]. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)* [Communism in Ukraine: the first decade]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S., Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni fakty i politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalno-mu prostori* [Donetsk and Luhans regions in the 17th–21st centuries: historical facts and political technologies on the formation of specific and generic in the regional space]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Lenin, V. (1974). Dopovid pro zaminu prodrozverstky naturalnym podatkom [Report on the change from production distribution to natural tax]. *Povne zibrannia tvoriv – Complete collection of works*. Vol. 43. 54 [in Ukrainian].

Lenin, V. (1974). *Povne zibrannia tvoriv – Complete collection of works*. Vol. 44. June 1921 – March 1922. Kyiv: Polityvdav [in Ukrainian].

Lykholobova, Z. H. (2008). Vuhilna promyslovist Ukrainy: 1920 – pochatok 2000-kh rr.: istoriohrafiiia [Coal production of Ukraine: 1920 – early 2000s: historiography]. *Novi storinky istorii Donbasu – New pages in the history of Donbas*, 15–16. 90–113 [in Ukrainian].

Mieliekiestsev, K. (2022). Pro traktuvannia informatsiinoi viiny: vid tekhnichno-kibernetichnoi do istoryko-psykholohichnoi paradyhmy [On the interpretation of information warfare: from the technical-cybernetic to the historical-psychological paradigm]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky): zbirnyk naukovykh prats – Southern archive (historical sciences): a collection of academic works*. 38. Kherson: KhDU. 62–68. DOI: 10.32999/ksu2786-5118/2022- 38-8 [in Ukrainian].

Novaia ekonomycheskaia polityka v promyshlennosti (1921). [The New Economic Policy in Industry]. *Sbornyk dekretov postanovlenyi y ynstruktsyi – A collection of decrees, orders, and instructions*. Vol. 1. Moscow, 42 [in Russian].

Oleksandr Mykytovych But: bibliohrafichnyi pokazhchyk do 70-ty richchia z dnia narodzhennia (2010) [Oleksandr Mykytovych But: a bibliographic reference guide to his 70th birthday] / eds: M. Ye. Bezpalov, V. S. Bondarenko. Donetsk: Yuho-Vostok [in Ukrainian].

Ponad pivtory tysiachi robochykh mist stvoryv relokovanyi biznes u Vinnytskii hromadi. (2023) [Nearly 1 500 workplaces were created by the relocated business in the Vinnytsia community]. *Vita TB*. 22.08.2023. Retrieved from <https://vitatv.com.ua/novyny-kompaniy/ponad-pivtory-tysyachi-robochykh> (access date: 16.10.2024) [in Ukrainian].

Staly vidomi detali pro ahrotsentr z minifermamy, yakii stvoriuiut na Vinnychyni (2023) [Details have become known about the agricultural center with mini-farms, which is being created in Vinnychyna]. *Bizagro*. Retrieved from <https://bizagro.com.ua/stali-vidomi-detali-pro-agrotsentr-z-minifermami-yakij-stvoryuyut-na-vinnichini/> (access date: 16.10.2024) [in Ukrainian].

Sushko, O. (2002). Kustarni promysly v Ukraini. Pryvatni pidpriemstva periodu NEPu [Local industries of Ukraine. Private enterprises during the NEP period]. *Pam'iat stolit – Memories of the centuries*, 4. 117–125 [in Ukrainian].

Sushko, O. (2003). *Nepmany: sotsialno-istorychnyi typ pryvatnykh pidpriemstv v USRR (1921–1929)* [The nepmen: a socio-historical type of private enterprises in the USSR (1921–1929)]. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].

Suzir'ia donetskoi profesury (2022): (narysy pro zasluhenykh profesoriv Donetskooho natsionalnoho universytetu) [The constellation of the Donetsk professorship: (essays on the honored professors of the Donetsk National University)] / authors-compilers O. M. But, O. V. Stiazhkina, I. V. Khadzhynov et al. Vinnytsia: Vasyl' Stus DonNU [in Ukrainian].

Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front (2017) [World hybrid war: the Ukrainian front]. Chief ed. V. P. Horbulin. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 496 [in Ukrainian].

Trotskyi, L. (1990). *Stalynskaia shkola falsyfykatsyy: popravky dopolnenyia k lytera-ture epigonov* [Stalin's school of falsification: amendments to the supplement to the epigon literature]. Moscow: Nauka [in Russian].

Vasyliiev, V. (2012). Stakhanovskiy rukh [Stakhanov Movement]. *Entsyklopediia isto-rii Ukrainy – Encyclopedia of History of Ukraine*. Vol. 9. 836 [in Ukrainian].

Vidnovliuiut davnie remeslo: na Vinnychchyni vidkryly tsentr tkatstva «Vereta» (2023) [An ancient craft is being revived: the «Vereta» weaving center was opened in Vin-nytsia]. *Vita TB*. 04.07.2023. Retrieved from <https://vitatv.com.ua/kultura/vidnovlyuyut-davnye-remeslo-na-vinnychchyni> (access date: 16.10.2024) [in Ukrainian].

Volosnyk, Yu. (2014). *Pidpriiemtsi i pryvatne pidpriiemnytstvo v radianskii derzhavi v dobu nepu (na materialakh Ukrainy)* [Entrepreneurs and private entrepreneurship in the Soviet state during the NEP era (based on materials from Ukraine)]. Kharkiv: Kontrast [in Ukrainian].

Yakubovskaia, S. (1960). *Stroitelstvo soiuзноho sovetskoho sotsyalistycheskoho hosu-darstva, 1922–1925 gg.* [The development of Soviet Union's Socialist economy, 1922–1925]. 98 [in Russian].

Zakharova, H. (2010). *Kto on – dyrektor Radyn?* [Who is he – director Radin?] Maryupol: Novyi Myr. 160 [in Russian].

УДК 94(477):323.281](477.62)«1937/1941»

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.6

БИКІВНЯНСЬКИЙ ВИМІР ДОНЕЧЧИНИ

Микола Бривко

Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»

niksneg425@gmail.com

ORSID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>

Mykola Bryvko

National historical-memorial reserve «Bykovnyan graves»

niksneg425@gmail.com

ORSID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>



Мета цього дослідження – на основі архівно-кримінальних справ репресованих виокремити та проаналізувати основні форми і специфіку політичних репресій про-ти уродженців Донецчини періоду «Великого терору» 1937–1938 рр., які досягли про-фесійних та кар'єрних вершин і цілковито підтримували радянську владу, проте були репресовані за сфальсифікованими звинуваченнями і таємно поховані на території спецділянки НКВС у Биківнянському лісі. Методологія дослідження з використанням парадигмального підходу ґрунтується на принципах об'єктивності, системності, істо-ризму, діалектики та міждисциплінарності. Це дає змогу застосовувати історичні

та історико-педагогічні методи (контент-аналізу, метабіографічного аналізу). В основу логіки викладу матеріалу дослідження покладено проблемно-історичний принцип. Наукова новизна дослідження пов'язана з тим, що питання аналізу архівно-кримінальних справ уродженців Донецчини, похованих на території колишньої спецділянки НКВС у Биківнянському лісі, в контексті вивчення механізмів масових політичних репресій 1937–1938 рр. є маловивченим і актуальним та потребує подальших досліджень.

Висновки дослідження, яке ґрунтується на матеріалах архівно-кримінальних справ уродженців Донецчини, демонструють нам явища, коли органи НКВС не тільки фальсифікували звинувачення та докази, а й «розмножували» та масштабували ці контрреволюційні троцькістські організації, розкручуючи маховик радянського терору 1937–1938 рр. Водночас аналіз матеріалів наведених архівно-кримінальних справ демонструє різні методи радянських катів проти українського народу, навіть проти тих, хто був їм вірним, незважаючи на їх заслуги перед країною, перед партією, яка їх же безжально знищувала.

Ключові слова: політичні репресії, місце поховання, Биківнянський ліс, уродженці, Донецщина, 1937–1938 рр.

The purpose of this study, based on archival and criminal cases of the repressed, is to single out and analyze the main forms and specifics of political repression against the natives of Donetsk during the period of the «Great Terror» of 1937–1938, who achieved professional and career achievements and fully supported the Soviet government, but were repressed for falsified accusations and secretly buried on the territory of the NKVD special precinct in the Bykivnyansky forest. Research methodology using a paradigmatic approach is based on the principles of objectivity, systematicity, historicism, dialectics and interdisciplinary. Which allows applying both historical and historical-pedagogical methods (content-analysis, metabiographical). The logic of the presentation of the research material is based on the problem-historical principle. The scientific novelty of the research is related to the fact that the issue of analyzing archival and criminal cases of natives of Donetsk region, buried on the territory of the former special area of the NKVD in the Bykivnian Forest in the context of studying the mechanisms of mass political repressions of 1937–1938 is understudied and topical and requires further research.

The conclusions of the study, which is based on the materials of archival and criminal cases of the natives of Donetsk region, show us the phenomena when the NKVD authorities not only falsified accusations and evidence, but also «multiplied» and scaled these counter-revolutionary Trotskyist organizations, promoting the rampant Soviet terror of 1937–1938. At the same time, the analysis of the materials of the cited archival criminal cases shows us the various multifaceted methods of the Soviet executioners against the Ukrainian people, even against those who faithfully served and served them, regardless of their merits to the country, to the party, which mercilessly destroyed them.

Keywords: political repression, burial place, Bykivnian forest, natives, Donetsk region, 1937–1938.

Багато хто чув про Бабин Яр, та все ж таки мало хто знає про Биківню та її жертви. Водночас уже понад 85 років минуло з того дня, коли розпочався так званий «Великий терор» сталінського кривавого режиму над власним народом.

Хоча від початку захоплення влади більшовиками цей терор не припинявся, а все посилювався.

Селище Биківня, розташоване поблизу Києва, є одним із найбільших місць останнього спочинку жертв сталінського терору. Майже у кожній області України є подібні місця. Є вони й у Донецькій області. Сумнозвісне Рутченкове поле – місце масових поховань жертв терору 1930–1940-х років у Кіровському районі Донецька.

Тривалий час загалом тему поховань у Биківні, як і в інших місцях, замовчували, хоча ще у 1941 р. з'являються перші повідомлення про поховання у Биківнянському лісі¹. Та лише з падінням радянського режиму виходить друком ціла низка публікацій, у яких висвітлюється правда про трагедію у Биківнянському лісі. Першою була стаття Сергія Кисельова².

І з цього часу в історіографічному дискурсі з'являється ціла низка публікацій з історії биківнянських поховань, зокрема це книги Миколи Лисенка, Миколи Роженка, Андрія Амонса та інших авторів. Натомість праць, присвячених жертвам сталінських репресій, уродженцям Донеччини, похованим на території колишньої спецділянки НКВС у Биківнянському лісі, майже немає, окрім праць дослідників, які вивчали політичні репресії на Донеччині, як-от Р. Подкур, З. Лихолобова, В. Нікольський тощо.

Метою дослідження є аналіз архівно-кримінальних справ репресованих уродженців Донеччини, похованих на території спецділянки НКВС у Биківнянському лісі біля м. Києва у добу «Великого терору» 1937–1938 рр.; розкриття на матеріалах справ сутності звинувачень і механізмів здійснення політичного репресування безвинних жертв органами НКВС, незважаючи на посади та досягнення заарештованих.

Биківнянський ліс – це чи не найбільше місце поховання жертв політичних репресій біля м. Києва, яке слугує доказом масового злочину радянської влади 1937–1941 рр., який усіма засобами намагалися назавжди приховати від власного народу. Сьогодні це території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Безпосереднє будівництво спецділянки НКВС у Биківнянському лісі розпочалося після ухвалення 20 березня 1937 р. Президією Київської міської ради таємного рішення щодо виділення землі поблизу селища Биківні для спецпотреб органів НКВС³. Головним її призначенням було таємне поховання жертв сталінського терору, розстріляних у київських в'язницях. Ця ділянка землі площею

¹ Звірства енкаведистів у Києві. Викрили могили помордованих людей (За воєнним кореспондентом А. П. Кольмусом). (1941, 4 жовтня). *Львівські вісті*. (49), 3; Шляхом мордувань. (1941, 8 жовтня). *Українське слово*. (25), 2.

² Кисельов, С. (1988, 30 листопада). Тайна Биківнянського леса. *Літературна газета*, (48), 2.

³ Державний архів міста Києва, ф. Р-1, оп. 1, спр. 9686, арк. 15.

приблизно 5,3 га була огорожена високим щільним парканом з міцними воротами, за якими розташовувалося службове приміщення, зведене з дерев'яного бруса на цегляному фундаменті. На територію щодня без вихідних і святкових днів вантажівки привозили з київських в'язниць тіла розстріляних і скидали в підготовлені задалегідь ями. Тіла розвантажували навалом, присипали вапном і закопували. Це божевілья не припинялося з літа 1937 р. до вересня 1941-го, до приходу німецьких військ. За підрахунками дослідників можна назвати приблизну кількість жертв – орієнтовно 30–35 тис. осіб, похованих на цій ділянці лісу¹. Проте дослідження триває й досі...

Загалом у Биківнянському лісі знайшли останній спочинок не лише робітники, службовці, інженери, військові, творча інтелігенція, селяни Києва й Київської області, але й уродженці Донеччини, які своєю працею, у тому числі і в радянсько-партійних органах, досягли певних успіхів.

Серед найвідоміших творчих постатей, похованих у Биківнянському лісі, яких певною мірою вивчали дослідники, є уродженець села Стародубівки Маріупольського району, поет-есперантист Дмитро Іпатійович Погорелов (народився 8 вересня 1883 р.). Працюючи завідувачем сектору робітничих авторів у видавництві ЦК КП(б)У та уповноваженим Головліту при Наркоматі освіти УРСР напередодні свого арешту, а саме 28 січня 1937 р., він був звинувачений під час засідання Комісії партійного контролю партійної організації Молотовського райкому КП(б)У м. Києва в участі в антирадянській німецькій організації есперантистів «САТ», а також у тому, що, працюючи у Головліті, «...займався переглядом отриманої з-за кордону літератури мовою есперанто, допускаючи контрреволюційну троцькістську літературу, та збирав біля себе антирадянські елементи»². Це фактично стало головним звинуваченням Погорелова Дмитра Іпатійовича з боку органів НКВС.

Дмитро Погорелов був заарештований 1 лютого 1937 р., а перший допит, матеріали якого зберігаються в архівно-кримінальній справі репресованого, датується 10 лютого 1937 р., на якому він визнав свою провину, а саме належність і активну участь у контрреволюційній троцькістській організації есперантистів³. Прямими доказами провини Дмитра Погорелова для слідчих НКВС, окрім самого «зізнання», були журнали мовою есперанто, які зберігаються у 2-му томі архівно-кримінальної справи, і під час обшуку жодного журналу мовою ес-

¹ Аммонс, А. (2017). Масові поховання жертв політичних репресій 1937–1941 рр. в Україні: проблеми ідентифікації та дослідження. *Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)*: зб. статей за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. / упоряд.: Б. Біляшівський & Т. Шептицька. Київ: б. в., 209.

² Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), ф. 6, спр. 68925фп, т. 1, арк. 10.

³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68925фп, т. 1, арк. 14.

перанто не вилучалося і в протоколі обшуку не було вказано. Хоча сам Дмитро Іпатійович на допиті 28 лютого 1937 р. згадував журнали «Сениациуло», «Сеннациеца Ревус» та «Перманентная Революция»¹.

У підсумку, Дмитро Погорелов у обвинувальному висновку від 31 серпня 1937 р. був звинувачений у скоєнні злочину за статтями 54-8 і 54-11 Карного кодексу УРСР², а саме в тому, що він: *«...є одним з керівників контрреволюційної троцькістської організації серед есперантистів, [...] особисто чи через членів організації повідомляв закордонний троцькістський центр про негативний бік життя в СРСР; [...] розповсюджував закордону контрреволюційну есперантистку літературу»*³.

1 вересня 1937 р. виїзна сесія Військової Колегії Верховного Суду СРСР Дмитра Іпатійовича Погорелова засудила до розстрілу⁴. Вирок був виконаний у Жовтневому палаці м. Києва 2 вересня 1937 р.⁵.

Інший уродженець Донеччини, похований у Биківнянському лісі, – голова Чернігівського обласного виконкому, колишній нарком внутрішньої торгівлі УРСР, уродженець міста Слов'янська, Георгій Олексійович Богатирьов. Народився майбутній радянський діяч 15 листопада 1896 р. в родині робітника. Його, як і багатьох інших, звинуватили в участі в антирадянській право-троцькістській організації за так званою слідчою справою № 123.

Безпосередній арешт Георгія Олексійовича відбувся 13 липня 1937 р. у м. Чернігові, де слідчими НКВС на квартирі заарештованого було вилучено грошей на 131 грн та 24 лотерейні білети⁶. Водночас в архівно-кримінальній справі зберігається ордер № 85 на проведення обшуку й арешту Г. Богатирьова, який мешкав у Києві по вулиці 25 жовтня, 36, кв. 14 від 7 серпня 1937 р. і який був здійснений співробітниками НКВС⁷.

Як звинувачували слідчі, Георгій Богатирьов проводив «шкідницьку діяльність» у галузі торгівлі і будівництві та вербування нових членів до контрреволюційної троцькістської організації⁸.

Варто зазначити, що незабаром після свого арешту Георгій Олексійович написав листа наркому НКВС Леплевському, де визнав свою *«провину перед радянською владою»*⁹. Так само він визнав свою участь у контрреволюційній троцькістській організації і під час допиту 21 липня 1937 р. і на допиті 4 серпня

¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68925фп, т. 1, арк. 44.

² Там само, арк. 396.

³ Там само, арк. 395–396.

⁴ Там само, арк. 400–400зв.

⁵ Там само, арк. 401.

⁶ Там само, арк. 5.

⁷ Там само, арк. 3.

⁸ Там само, арк. 15.

⁹ Там само, арк. 17.

1937 р.¹, на яких більш детально розкриває свою залученість до цієї «контрреволюційної троцькістської організації».

Безпосередніми завданнями «шкідницької діяльності» «контрреволюційної троцькістської організації», за «свідченнями» Богатирьова, в системі наркомату внутрішньої торгівлі були зрив товаропостачання населення, збільшення витрат торговельних адміністративних господарств, зрив змін дислокації торговельної мережі, уповільнення темпів будівництва торговельних приміщень та складів². І усе це повинно було створити масове незадоволення населення проти «нібито» політики партії і радянської влади у галузі торгівлі, таким чином підготувавши підґрунтя для насильницького повалення керівництва партії і радянського уряду та захоплення влади троцькістами.

Загалом в обвинувальному висновку від 31 серпня 1937 р. Георгій Олексійович Богатирьов був звинувачений у вищезазначеному, у такий спосіб він *«активно проводив контрреволюційну шкідницьку роботу в галузі торгівлі»*, а також знав і поділяв *«терористичні засади троцькістської організації у боротьбі з партією і урядом...»*³.

Рішенням виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР 3 вересня 1937 р. Георгій Олексійович був засуджений до розстрілу. Вирок був виконаний того самого дня у Жовтневому палаці м. Києва⁴.

Не оминув лабетів НКВС і уродженець Маріуполя, начальник управління будівництва Київської фабрики іграшок Леонід Васильович Ільховський, 1903 р. н., який був заарештований 5 липня 1937 р. та звинувачений в участі у контрреволюційній троцькістській організації.

Варто зазначити, що серед тисячі в'язнів НКВС одиниці намагалися чинити активний опір. Так, відповідно до акта від 11 серпня 1937 р. на допиті Ільховський на питання слідчого відмовлявся відповідати і в грубій формі, використовуючи лайку, звинувачував слідство та спрямовував «наклеп» проти УДБ і форми слідства. Як наслідок – допит був перерваний, і під час його відправки до камери підозрюваний нібито заявив: *«а все таки свідчення я не дам»*, після чого він був ув'язнений до карцеру⁵.

До того ж ще на першому допиті від 5 липня 1937 р., який зберігається в архівно-кримінальній справі Леоніда Ільховського, ув'язнений заявляв, що *«ніколи до троцькістської організації не належав»*, і навіть *«у 1927 році працюючи на заводі в Харкові боровся з троцькістами»* і сам *«ніколи троцькістську*

¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 38018фп, т. 1, арк. 67, 72.

² Там само, арк. 69.

³ Там само, арк. 102, 103.

⁴ Там само, арк. 109.

⁵ Там само, спр. 44261фп, арк. 10.

роботу не вів»¹. Водночас, за свідченнями «свідка» Іллі Ілліча Шовиріна, «у 1936 році Ільховський ... в себе на квартирі склав листа на ім'я Сталіна на захист троцькіста Левковича [...] Ільховський, будучи директором якогось тресту, влаштовував до себе на відповідальні пости своїх знайомих троцькістів, виключених з партії ...»².

Відповідно до обвинувального висновку від 29 серпня 1937 р., Леоніду Ільховському було інкриміновано активну участь у контрреволюційній троцькістській терористичній організації, яка готувала останніми роками терористичні акти проти керівників ВКП(б) і радянського уряду, у тому, що знав і поділяв терористичні настанови троцькістської організації, та знаходячись на керівній партійній роботі, зберігав троцькістів у партії³.

Ці свідчення Леонід Васильович під час закритого судового засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР заперечував, заявивши, що це «усе наглий ворожий наклеп»⁴. На жаль, смертельний вирок був виконаний 10 вересня 1937 р. у Жовтневому палаці м. Києва⁵.

Подібну картину у звинуваченні заарештованих в участі в неіснуючих «контрреволюційних троцькістських терористичних організаціях», як і в інших антирадянських організаціях, можна побачити чимало. Стосувалося це і уродженця м. Сталіна (сучасне м. Донецьк) Трохима Петровича Торянника (1894 р. н.), який на момент свого арешту 16 липня 1937 р. працював завідувачем Київського обласного відділу внутрішньої торгівлі при Київському обласному виконавчому комітеті, а до цього був головою Коростенського районного та окружного виконкому, і який на допиті 16 липня участь у цій «організації» підтвердив, визнаючи себе винним⁶.

Як вказує обвинувальний висновок від 31 серпня 1937 р., «шкідницька» діяльність Трохима Торянника за вказівкою одного з керівника «організації» призвела до того, що в Коростенському окрузі загинуло понад 4 тис. га основної технічної культури в окрузі – льону, а також зірвано нормальну торгівлю хлібом, внаслідок чого в окремих районах Київської області створювалися масові черги за хлібом⁷. Це послугувало підставою виїзній сесії Військової колегії Верховного суду СРСР 8 вересня 1937 р. засудити Трохима Петровича Торянника до розстрілу. Вирок був виконаний у Жовтневому палаці м. Києва 9 вересня 1937 р.⁸.

¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 44261фп, арк. 12.

² Там само, арк. 19.

³ Там само, арк. 53–54.

⁴ Там само, арк. 57зв.

⁵ Там само, арк. 59.

⁶ Там само, спр. 47289фп, арк. 16.

⁷ Там само, спр. 47289фп, арк. 80, 81.

⁸ Там само, арк. 87.

Варто зазначити, що в порядку оперативного наказу НКВС № 00486 як дружина «ворога народу» була репресована і дружина Никифора Торянника – Ксенія Іванівна Торянник (Козлова), також уродженка Донеччини з м. Бахмута, де у 1923 р. пара побралася. Рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР від 27 грудня 1937 р. її було засуджено до 8 років ув'язнення до таборів у Казахстані. Лише 2 липня 1943 р. як інвалід вона була звільнена.

Участь у контрреволюційній троцькістській терористичній організації каральні органи НКВС закидали і Никифору Прокоф'євичу Федченку, секретарю Київського обкому ЛКСМУ, уродженцю с. Кирилівки Ольгинського району Донецької області, заарештованого 30 липня 1937 р., який на першому допиті від 19 серпня 1937 р., що зберігається у архівно-кримінальній справі, визнав себе винним в участі у такій *«контрреволюційній троцькістській організації молоді»*, яка ставила своєю метою провести заміну керівництва країни і партії, очолюваної Сталінім¹. А відтак *«члени організації»* повинні були *«зривати і розвалювати політичну роботу в комсомолі»*, зокрема сам Никифор Федченко *«відновив в рядах комсомолу усіх виключених низовими організаціями за троцькізм»*², а також *«приймав будь-які заходи зі збереження троцькістських кадрів у комсомолі»*, та *«повністю запроваджував усі практичні установки нашої організації»*³, зокрема і вербування нових членів до «організації», що, зважаючи на питання під час допитів, дуже цікавило слідчих НКВС.

Проте якщо аналізувати ці допити, не тільки Никифора Федоренка, а й багатьох інших заарештованих, то жодних конкретних доказів чи фактів, які б підтверджували звинувачення, не існувало, а поставлені питання містили абстрактні твердження, які нічим не підтверджувалися.

Проте це не завадило 4 вересня 1937 р. виїзній сесії Військової колегії Верховного суду СРСР засудити Никифора Прокоф'євича до розстрілу, який і був виконаний у той самий день у підвалах Жовтневого палацу м. Києва⁴.

Зазнав політичних репресій і командир 54-ї авіаційної бригади, розташованої у м. Білій Церкві, уродженець Добропілля, полковник Дмитро Дмитрович Зімма, котрого звинуватили в участі в антирадянському військово-троцькістському закомлоті та контрреволюційній діяльності.

Заарештований 11 червня 1937 р. у першому допиті, який зберігається у справі, від 18 червня 1937 р., Дмитро Дмитрович на перше питання, яке стверджувало, що він є учасником контрреволюційного військово-троцькістського закомлоту, і хто його завербував до цього закомлоту, вказав, що він *«дійсно є учас-*

¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 47900фп, арк. 15.

² Там само, арк. 20.

³ Там само, арк. 26.

⁴ Там само, арк. 40.

ником контрреволюційного військово-троцькістського заколоту. Завербував ... Якір у другій половині літа 1936 р. у своєму кабінеті в штабі КВО»¹. Водночас, за версією слідчих НКВС, метою цього заколоту було «насильницьке усунення радянської влади, шляхом збройного повстання та організація умов для поразки Червоної армії в випадку війни»². А для здійснення цього треба було послабити міцність Червоної армії та розширити кількість учасників цього контрреволюційного заколоту.

У своїх «свідченнях» Дмитро Зімма вказував і на свої завдання, як учасника заколоту, які йому нібито дав Якір, котрий мав особливі надії на його бомбардувальну бригаду у здійсненні планів заколоту, а зокрема вимагав дуже швидкої «підготовки по бомбометанню й стрільбі», водночас Якір вказував, що Зімма повинен «швидко навчити бригаду вбивати»³. Водночас як командир авіаційної бригади, Дмитро Дмитрович «при активному сприянні Якіра, до швидкому озброєнню бригади літаками і спорядженню її боєприпасами, а також до посиленої підготовки бригади по бомбометанню і стрільбі. До 15 червня [1937] я повністю підготував 12 екіпажів по бомбометанню»⁴.

Наступний допит відбувався через місяць після першого, а саме 22 червня 1937 р., де заарештований лише підтвердив свої свідчення попереднього допиту. Водночас на питання, кого він завербував, відповів: «Стверджую, що я нікого у контрреволюційний заколот не вербував»⁵. На наступному допиті 1 липня 1937 р. було таке саме питання і така сама відповідь, на чому допит і припинився⁶. У подальших допитах Дмитра Зімми, незважаючи на намагання і тиск із боку слідчих, заарештований лише підтверджував «провину» у так званій «участі» у контрреволюційному троцькістському заколоті лише щодо себе і стверджуючи, що він нікого не вербував⁷. Фактично це підтверджується і змістом допитів так званих «свідків», які у своїх свідченнях лише зазначали на «троцькістську діяльність» самого Зімми, але не підтверджували фактів вербування.

В обвинувальному висновку від 1 вересня 1937 р. Зімма був звинувачений у статтях 54-1 «б», 54-8 та 54-11 Карного кодексу УРСР, а саме в «участі у антирадянському військово-фашистському заколоті» та підготовці підпорядкованої йому авіабригади до виконання бойової задачі «заколоту»⁸. Це, на погляд звичайної людини, здається нормальним виконанням службових завдань

¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 46650фп, арк. 24.

² Там само, арк. 28.

³ Там само, арк. 29.

⁴ Там само, арк. 30–31.

⁵ Там само, арк. 39.

⁶ Там само, спр. 46650фп, арк. 40.

⁷ Там само, арк. 41, 43.

⁸ Там само, арк. 56.

кожного командира будь-якої військової частини, та для каральних органів це послугувало «доказом провини» Дмитра Дмитровича, якого виїзна сесія Військової Колегії Верховного суду СРСР 9 вересня 1937 р. засудила до розстрілу з позбавленням військового звання. Вирок був виконаний 10 вересня в підвалах Жовтневого палацу м. Києва¹. І лише у 1957 р. полковник Дмитро Зімма був реабілітований у зв'язку з відсутністю складу злочину².

Торкнулися політичні репресії й уродженця селища Артемівки Костянтинівського району Донецької області, другого секретаря Київського обкому КП(б)У Івана Євгеновича Мірошніченка, якого звинуватили в участі у контрреволюційній троцькістській організації, яка займала терористичні позиції, та заарештовано 16 липня 1937 р. І вже 20 липня, а потім ще і 22 липня Мірошніченко написав листи на ім'я наркома НКВС УРСР Леплевського з повним визнанням своєї провини зі вказівкою «завербованих осіб».

Те саме свідчав Іван Євгенович і на допиті слідчим 23 липня 1937 р., водночас вказуючи, що його залучив до троцькістської організації у вересні 1935 р. колишній завідувач відділу керівних партійних органів Київського обкому КП(б)У Леонтій Павлович Оленченко, з яким був знайомий ще з 1933 р. по роботі. Цікавим є і те, що, характеризуючи Київський обком КП(б)У, заарештований зазначав, що в ньому *«процвітала безпринципна груповщина, артельщина, сімейність та своєрідний “вождизм” з боку керівників обкому. Все це разом сприяло втрати принципової партійної лінії в роботі у низки людей»*³.

Варто зазначити, що словами Івана Мірошніченка слідчі НКВС характеризували загалом радянську політику, а саме питання колгоспного будівництва і стану сільського господарства, зокрема нібито Оленченко висловлювався у червні 1935 р. *«про нерентабельність колгоспів, про перевагу одноосібних господарств і ставив питання необхідності боротьби за зміни політики партії на селі»*⁴.

Якщо ж основним завданням троцькістської організації, знову ж за нібито висловлюваннями Оленченка, було захопити *«у свої руки владу і партійне керівництво»*, а сама організація *«орієнтувалася на допомогу ззовні, зокрема, з боку фашистської Німеччини та Польщі»*, водночас у момент війни троцькістська організація повинна була *«здійснити допомогу бойовим силам Німеччини та Польщі, провести роботу по дезорганізації тилу, дезорганізувати шляхом диверсійних актів оборону промисловість та залізно-дорожній транспорт»*⁵. Іван Євгенович за дорученням троцькістської організації повинен був:

¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 46650фп, арк. 63.

² Там само, арк. 67.

³ Там само, спр. 46746фп, арк. 35.

⁴ Там само, арк. 36.

⁵ Там само, арк. 37.

«1. Залучати до троцькістської організації з середовища партійних працівників, надійних людей, здатних виконати будь-які доручення організації.

2. Вивчати розташування військових частин у прикордонних районах округу, вивчати оборонні точки.

3. Вивчати політичний стан частин, особливу увагу приділяти командно-політичному складу, для вирішення питання про залучання потрібних осіб до троцькістської організації»¹.

«Виконуючи» ці доручення, Мірошніченко, зокрема, «залучив» до організації таких осіб: Браславський, Ткачук, Лівенець, Нудман, Буханов, Ярошенко, Смородін, Столбун, Кононов. І це не враховуючи тих, кого він нібито знав від Оленченка, як членів контрреволюційної троцькістської організації. Водночас у листі до наркома НКВС УРСР Леплевського від 29 серпня 1937 р. Іван Євгенович вказав лише трьох осіб – «Браславський, Павловський, Лівенець», безпосередньо завербованих ним, про інших він лише чув². До того ж під час очної ставки між Іваном Мірошніченком і Леонтієм Оленченком 30 серпня твердження про антипартійні розмови та вербування до організації Леонтій Павлович заперечував³. Так само заперечував факт його вербування до організації під час очної ставки 29 серпня і Василь Дмитрович Смородін⁴. До того ж у протоколі допиту від 28 серпня 1937 р. Мірошніченко визнав, що «омовив» Ярошенка і «не тільки не вербував» його, а й «не було навіть бесід антипартійного порядку» з ним⁵.

Загалом в обвинувальному висновку від 3 жовтня 1937 р. Івану Євгеновичу Мірошніченку закидали, що він:

«а) є активним учасником контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації;

б) знав і повністю поділяв терористичні, шкідницькі та диверсійні установки організації;

в) проводив контрреволюційну шкідницьку роботу у сільському господарстві;

г) був поінформований про існуючий український та московський центри організації;

д) був поінформований про орієнтацію організації на фашистську Німеччину»⁶.

¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 46746фп, арк. 37.

² Там само, арк. 67.

³ Там само, арк. 66.

⁴ Там само, арк. 64.

⁵ Там само, арк. 70.

⁶ Там само, арк. 93.

Фактично це стало підґрунтям для винесення 14 жовтня 1937 р. смертного вироку виїзною сесією Військовою колегією Верховного суду СРСР, який був виконаний у підвалах Жовтневого палацу м. Києва 15 жовтня 1937 р.¹. Хоча на закритому судовому засіданні Іван Мірошніченко в останньому слові заявив, що він не винний².

Таких фальсифікованих справ, як список репресованих за цим звинуваченням і похованих у Биківнянському лісі уродженців Донеччини, можна ще продовжувати і продовжувати...

Отже, наведені матеріали архівно-кримінальних справ демонструють нам явища, коли органи НКВС не тільки фальсифікували звинувачення та докази, а й «розмножували» та масштабували ці організації, розкручуючи маховик радянського терору 1937–1938 рр. Водночас аналіз матеріалів наведених архівно-кримінальних справ демонструє багатогранні методи радянських катів проти українського народу, навіть проти тих, хто був їм вірним, незважаючи на їх заслуги перед країною, перед партією, яка їх безжально знищувала. Але попри чисельні радянські злочини щодо українців і України, ми вистояли у ті складні часи. Вистоїмо і сьогодні...

References

Ammons, A. (2017). Masovi pokhovannia zhertv politychnykh represii 1937–1941 rr. v Ukraini: problemy identyfikatsii ta doslidzhennia [Mass burials of victims of political repressions of 1937–1941 in Ukraine: problems of identification and research]. *Bykivnianska trahediia v konteksti zlochyniv totalitarnoho rezhymu (do 15-richchia zasnuvannia Natsionalnogo istoryko-memorialnogo zapovidnyka «Bykivnianski mohyly»): Zbirnyk stateŭ za materialamy naukovo-praktychnoï konferentsii*, m. Kyïv, 8 hrudnia 2016 r. (2017) / Uporiad.: B. Biliashivskyĭ, T. Sheptytska. Kyiv: b. v., 199–222 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State Archive of the City of Kyiv] [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine] [in Russian].

Kyselov, S. (1988, 30 lystopada). Taĭna Bykovnianskoho lesa [The secret of the Bykivnia forest]. *Literaturna hazeta*, (48), 2 [in Russian].

Shliakhom morduvan [By making faces] (1941, 8 zhovtnia). *Ukrainske slovo*. (25), 2 [in Ukrainian].

Zvirstva enkavedystiv u Kyievi. Vykryly mohyly pomordovanykh liudei (Za voienym korespondentom A. P. Kolmusom) [Atrocities of Enkavedists in Kyiv. The graves of the murdered people were uncovered (according to the war correspondent A. P. Kolmus)]. (1941, 4 zhovtnia). *Lvivski visti*, (49), 3 [in Ukrainian].

¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 46746фп, арк. 102.

² Там само, арк. 100зв.

**ВІДОМОСТІ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧИТЕЛІВ
НА ДОНБАСІ В ОСОБОВИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Едуард Семешин

незалежний дослідник

edvardhannover@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

Eduard Semeshin

Independent researcher

edvardhannover@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>



Дослідження має на меті розглянути діяльність репресованих педагогів, в архівно-кримінальних справах яких містяться відомості про їх діяльність на Донбасі. Основною джерельною базою слугують архівно-кримінальні та особові справи, які зберігаються в державному архіві Сумської області. У статті здійснена спроба розкрити не лише педагогічну діяльність студентів і педагогів, але і їх участь у політичних кампаніях того часу (колективізації, розкуркулення). На матеріалах із архівно-кримінальних справ розкривається відношення репресованих педагогів до цих політичних заходів. Методологічною основою для дослідження слугують принципи історизму, об'єктивізму, поєднання системного та регіонального підходів, спрямованих на науково-критичний аналіз комплексу історичних джерел.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше автором для вивчення історії Донбасу в часи панування сталінського тоталітаризму були залучені архівно-кримінальні справи з державного архіву Сумської області. Автором вперше висвітлено долі декількох педагогів, репресованих на Сумщині, кримінальні справи котрих раніше не ставали предметом окремого дослідження. Отже, наявні архівно-кримінальні справи дають змогу простежити діяльність репресованих педагогів у політичних кампаніях тих років та їх політичні настрої на початку 1930-х рр. Аналіз протоколів допитів обвинувачень вказує на шаблонність і часто цілковиту абсурдність звинувачень. Також у наявних справах містяться відомості про неправильні методи ведення слідства. Особові та архівно-кримінальні справи взаємодоповнюють наявні біографічні відомості і можуть бути використані для подальшої науково-пошукової роботи і для спеціальних генеалогічних досліджень.

Ключові слова: сталінські репресії, архівно-кримінальна справа, особова справа, педагоги, студенти, Донецщина, Сумщина.



The study aims to examine the fate of repressed teachers whose archival and criminal files contain information about their activities in Donbas. The main source base is archival, criminal, and personal files stored in the State Archives of Sumy Oblast. The article attempts

to reveal not only the pedagogical activities of students and teachers, but also their participation in political campaigns of the time (collectivization, dekulakization). The materials from archival and criminal cases reveal the attitude of repressed teachers to these political events. The methodological basis for the study is the principles of historicism, objectivism, a combination of systemic and regional approaches aimed at scientific and critical analysis of a set of historical sources.

The scientific novelty is that for the first time the author used archival and criminal cases from the State Archives of Sumy region to study the history of Donbas during the reign of Stalinist totalitarianism. Also, the author for the first time highlights the fate of several teachers repressed in the Sumy region, whose criminal cases have not previously been the subject of a separate study. Thus, the available archival and criminal cases allow us to trace the activities of repressed teachers in the political campaigns of those years and their political sentiments in the early 1930s. The analysis of the interrogation protocols of the prosecution indicates the pattern and often complete absurdity of the accusations. The available cases also contain information about improper methods of investigation. Personal and archival criminal files complement the available biographical information and can be used for further research and special genealogical studies.

Keywords: Stalinist repressions, archival and criminal file, personal file, teachers, students, Donetsk region, Sumy region.



Вільний доступ до архівно-кримінальних справ педагогів, репресованих радянською владою в 1930-х рр., розширив можливості науковців у вивченні їх діяльності. Однак однією з проблем дослідження є те, що частина педагогів, діяльність яких у значний проміжок часу була пов'язана з Донбасом, остерігаючись політичних переслідувань (або ж з інших причин), виїхала в інші області України або навіть в інші республіки. І саме на новому місці проживання вони були репресовані (у межах цього дослідження – на території Сумської області). Дослідження таких справ стає додатковим джерелом із вивчення політичних репресій на Донбасі.

Темі сталінських репресій на Донбасі присвячені наукові дослідження З. Лихолобової, Р. Подкура¹ та ін. У монографії В. Марочка та Г. Хіллінга² висвітлені політичні репресії проти педагогів України в 1930-х рр. У дослідженні В. Крижанівського, яке присвячене професорсько-викладацькому складу Глухівського вчительського інституту / педінституту, наводяться біографії педагогів, котрі деякий час працювали на Донбасі³. Біографічні відомості про репресова-

¹ Лихолобова, З. (2007). «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 16, 466–480; Подкур, Р. Ю. (2016). «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України.

² Марочко, В., Хіллінг, Г. (2003). *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)*. Київ: Наук. світ.

³ Крижанівський, В. М. (2018). Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*, 6, 112–147.

них осіб містяться в довіднику «Реабілітовані історією», який значною мірою полегшує пошук репресованих осіб¹.

У процесі науково-пошукової роботи автора впродовж 2018–2021 рр. було опрацьовано декілька тисяч справ у державному архіві Сумської області (ДАСО), включно з понад 200 архівно-кримінальних справ, здебільшого репресованих студентів і педагогів навчальних закладів Сумщини. Відомості про діяльність педагогів на Донбасі містяться в архівно-кримінальних справах (ф. р-7641) і в особових справах студентів та викладачів Сумського педінституту (ф. р-2817). Додаткову групу джерел становлять особові справи педагогів із Центрального архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). В процесі дослідницької роботи для полегшення опрацювання великої кількості джерел автором була створена спеціальна база даних, яка наразі налічує понад 6 тис. осіб.

Відповідно до теми дослідження можна виділити три основні групи педагогів, які працювали на Донбасі: 1) уродженці, котрі в подальшому виїхали на Сумщину 2) особи, які виїхали на Донбас для заробітку або з метою уникнення політичних переслідувань (особливо на початку 1930-х рр.); 3) випускники навчальних закладів, котрі були відряджені на вчительську роботу на Донбас.

В особових справах студентів Сумського педінституту згадуються відомості про їх вчительську роботу на Донбасі. Так, студент Петро Іванович Пустовар, який народився 23 серпня 1910 р. в с. Славгороді Краснопільського району, пише в автобіографії, що в 1929 р. виїхав на роботу на Донбас і працював на заводі в м. Красногорівці Сталінського (нині Донецького) р-ну. Там же у 1930–1931 рр. навчався на вечірньому робітничому факультеті. Після його закінчення був направлений на 4-місячні педагогічні курси м. Сталіна. Після їх закінчення Сталінським РВНО направлений вчителем у Старомихайлівську школу, де працював із 1931 до 1935 р., а потім був переведений на педагогічну роботу у Краснопільський р-н на Сумщині².

Студент-заочник фізико-математичного факультету Іван Іванович Крамінський, який народився 21 березня 1900 р. в с. Великому Бобрику Краснопільського р-ну (нині Сумська обл.), із лютого 1931 р. до січня 1933 р. працював на Донбасі спочатку в місцевому радіоуправлінні, а потім у тресті «Артемвугілля». Захворів і виїхав у Харків на лікування, де йому у вересні 1933 р. зробили операцію на шлунку. Після операції здоров'я не покращилося. У вересні 1934 р. він звернувся до Краснопільського РВНО і одержав призначення на посаду вчителя математики та фізики в школі³.

¹ Реабілітовані історією (2005). У 27 т. Донецька обл. Кн. 2. Донецьк, КП «Регіон».

² Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. р-2817, оп. 2, спр. 1565, арк. 2.

³ Там само, спр. 372, арк. 3.

Студент-заочник історичного факультету Сумського педінституту Мотель Меєрович Нестеровський, який народився 1906 р. в с. Ново-Гудівці тодішнього Цебриківського р-ну Одеської обл., після закінчення педагогічних курсів у січні 1933 р. був направлений для педагогічної роботи в тодішній Георгіївський р-н Донецької області, де працював до 1938 р.¹.

Студент Іван Трохимович Левченко, який народився 28 серпня 1912 р. в с. Нових Млинах на Чернігівщині, був направлений на постійну педагогічну роботу в індустріальний робітфак у м. Сталіні².

Студент Павло Федорович Щербін, який народився в 1912 р. в м. Горлівці на Донеччині. Його батько до 1934 р. працював на Донбасі, а потім виїхав у м. Миколаїв. П. Щербін переїхав разом з матір'ю і працював вчителем на Сумщині³.

В автобіографіях деяких викладачів Сумського інституту соціального виховання / педінституту містяться відомості про їх педагогічну діяльність на Донеччині в попередні роки. Так, Юхим Якович Сапожников, 1897 р. н., у другій половині 1920-х рр. працював у Донецькому гірничому і Донецькому металургійному інститутах, а з 1 жовтня 1930 р. був призначений на посаду виконувача обов'язків професора історії Всесвіту в Сумський ІСВ⁴.

Іван Федорович Вировець, який народився 18 червня 1907 р. в с. Іскрисківщині Білопільського району на Сумщині, пише, що в 1926–1928 рр. працював секретарем адміністративного відділу РПК та в інших радянських установах у м. Микитівці на Донбасі, а в 1928–1929 рр. інструктором сільських кореспондентів у редакції газети «Кочегарня» в м. Артемівську (колишня назва м. Бахмута Донецької обл.), в березні–листопаді 1929 р. – завідувачем книжкового відділу у книгарні м. Горлівки і, за сумісництвом, викладачем історії України на державних курсах українознавства ВНО там же, з 1 до 15 листопада 1929 р. інспектором державних курсів українознавства РВК в м. Горлівці. У період із 15 листопада 1929 р. до 16 жовтня 1930 р. проходив службу в армії (24-й гарматний полк у м. Вінниці), із 24 жовтня 1930 р. до 1 жовтня 1932 р. – викладачем історії на робітфаках і завідувачем бібліотеки в Сумському ІСВ, із 15 січня до 1 липня 1933 р. – доцентом діамату в Українському інституті будівельних матеріалів у м. Миргороді⁵. Далі знову працював у Сумському педінституті; звільнений у зв'язку з розформуванням історичного відділу⁶. У травні 1934 р. він згадується як вчитель школи № 6 в м. Сумах⁷, а в травні 1938 р. як вчитель географії в

¹ ДАСО, ф. р-2817, оп. 2, спр. 1531, арк. 2зв.

² Там само, спр. 1504, арк. 2, 2зв.

³ Там само, спр. 1602, арк. 2, 2зв.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 232, арк. 226, 231.

⁵ Там само, арк. 102.

⁶ Там само, спр. 237, арк. 24 зв., 25.

⁷ Піднести якість навчання (1934). *Більшовицька зброя*, 117, 23 травня.

Сумській школі № 5¹. Завдяки студентським спискам вдалося встановити, що І. Ф. Вировець у 1936–1937 рр. став студентом Сумського педінституту². В архівних фондах зберігається також його особова справа вже як студента, але ознайомитися з нею автору наразі не вдалося³.

У свідченнях К. Кухаренка в справі репресованого вчителя школи № 6 м. Суми О. Красикова згадується, що обвинувачений влаштувався на роботу завідувача школи в с. Улянівці на Сумщині за сприяння інспектора народної освіти С. Лук'янова. Потім, завдяки останньому, перейшов працювати в м. Суми⁴. Із особової справи Сергія Онуфрієвича Лук'янова відомо, що він народився 1884 р. в с. Річках тодішньої Сумської округи. У 1901 р. закінчив вчительську школу і працював на педагогічній роботі в с. Річках і Павлівці. В 1906 р. був заарештований за участь у революційних подіях. Його батьки померли в 1910 і 1914 рр. Із 8 травня 1916 р. С. О. Лук'янов перебував на військовій службі, а в 1917 р. закінчив військову школу. Після демобілізації з 9 січня 1918 р. до 21 липня 1919 р. вчителював у с. Бездрику, а потім був мобілізований до Червоної армії. Із 21 липня 1921 р. до 8 вересня 1924 р. вчителював в с. Бездрику і Верхній Сироватці, а з 8 вересня 1924 р. працював інспектор сумського соцвиху. Із 27 липня 1925 р. – кандидат КП(б)У⁵. 11 березня 1935 р., проживаючи в Донецькій обл., був заарештований і засуджений до 3 років таборів⁶, а в лютому 1938 р. – до розстрілу⁷.

В особовій справі Костянтина Лазаровича Кухаренка згадується, що з березня 1921 р. він працював старшим помічником 4-го штабу дивізії військ ВЧК, яка дислокувалася в м. Бахмуті Донецької губернії. За його словами, її завданням була *«ліквідація бандитизму в Донбасі»*, а сам К. Л. Кухаренко, *«керуючи в запасній дивізії оперативним відділом, як старший помічник 4-го штабу дивізії, був нагороджений годинником за ліквідацію дивізії банд Каменюка»*⁸, а у вересні 1921 р. був переведений до Харкова на посаду начальника оперативного відділу штабу військ ВЧК, де й був до демобілізації у квітні 1922 р. Із лютого 1933 р. К. Кухаренко перебував на посаді молодшого інспектора соцвиху Сумнаросвіти, а постановою секретаріату Сумського МПК від 24 серпня 1933 р. був

¹ Кедров С. (1938). На іспитах в 5 школі. *Більшовицька зброя*, 121, 29 травня.

² ДАСО, ф. р-2817, оп. 1, спр. 268.

³ Там само, оп. 2, спр. 929.

⁴ Там само, ф. р-7641, оп. 1, спр. 969, арк. 10, 20зв.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 166, оп. 12, спр. 4485, арк. 1, 1зв., 2.

⁶ *Реабілітовані історією. Донецька область* (2008). Кн. 5. Донецьк: Видавництво КП «Регіон» – СПД «Блєднов», 252.

⁷ Список жертв. URL: <https://lists.memo.ru/d20/f411.htm> (дата звернення: 29.09.2024).

⁸ Очевидно, йдеться про отамана Івана Каменюка, ватажка повстанського загону на Старобільщині.

затверджений на посаду завідувача школи № 3 м. Сумах¹. 8 квітня 1938 р. К. Кухаренко був заарештований як учасник антирадянської організації і засуджений до розстрілу².

У процесі науково-пошукової роботи вдалося виявити особові справи педагогів з інших українських областей, котрі були відряджені до роботи на Донеччину і там були репресовані. Так, Андрій Захарович Бандурівський народився 2 вересня 1893 р. в с. Троїцькому на Одещині. Після закінчення в 1905 р. однокласної сільської школи працював у сім'ї батька, котрий займався хліборобством. У 1914 р. призваний до армії, служив у Ленінградському гарматному управлінні. Як він пише, *«маючи вільний час й безмірне бажання до науки»*, протягом трьох років склав іспити на атестат зрілості та на сільського вчителя, а в 1918 р. вступив до Новоросійського університету – спершу на юридичний факультет, а потім перевівся на історико-філологічний, де прослухав 3 курси. З його слів: *«тодішні політично-громадські обставини диктували інше, і в 1919 р. в травні м-ці я поступив до КП(б)У. Працюю одночасно в університеті і в червоній армії на різних посадах по культосвіті. Пізніше революційні обставини вимагали іншого, прийшлося зовсім кинути Університет і відправитися на польський фронт в Галіцію. Після миру з поляками мене було демобілізовано і я вступив для продовження освіти до Уманського агротехнікуму на хліборобський факультет, де з 1920 до 1923 р. займався вивченням біології та селекційної справи кукурудзи. Водночас був лектором на Уманських політичних курсах, по педагогічних дисциплінах, а пізніше завідував Уманськими вищими 3-х річними педагогічними курсами та лектором психології, педології та педагогічних систем»*³. Відповідно до його трудового списку, він перебував на посаді завідувача і викладача педагогічних курсів у м. Умані з 1 червня 1922 р. до 31 липня 1924 р., з 1 серпня 1924 р. до 14 липня 1925 р. – викладачем і завідувачем Корсунських 3-х річних педагогічних курсів⁴. У 1925–1926 рр. працював старшим інспектором педагогічної освіти при Наркомосі України (м. Харків)⁵. Із 1 вересня 1925 р. працював лектором класової боротьби при Харківському інституті народної освіти. Навчався в аспірантурі при Харківському інституті народної освіти⁶. На момент арешту 29 червня 1938 р. А. Бандурівський перебував на посаді завідувача обл-оздороввідділу в м. Сталіні (Донецьк). Як учасник антирадянської організації, був засуджений до розстрілу⁷. Як зазначила З. Лихолобова, він був змушений

¹ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 4065, арк. 3зв.; ДАСО, ф. п-1, оп. 1, спр. 26, арк. 389.

² ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 531, арк. 8.

³ ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 4580, арк. 14.

⁴ Там само, арк. 13, 13зв.

⁵ Там само, оп. 12, спр. 324, арк. 3, 5.

⁶ Там само, арк. 14.

⁷ Реабілітовані історією. Донецька обл. Кн. 2, 63.

визнати свою участь у «Донецькому обласному право-троцькістському центрі», що нібито «діяв спільно з “Українською обласною буржуазно-націоналістичною організацією”, за її дорученням проводив шкідницьку діяльність, спрямовану на поширення інфекційних захворювань серед населення та збільшення смертності, особливо серед дітей»¹.

Вивчення матеріалів архівно-кримінальних справ репресованих педагогів дає змогу детально розкрити причини їх арештів та абсурдність звинувачень. Показово, що одним із пунктів звинувачень репресованих педагогів була нібито примусова українізація, хоча в дійсності вони лише виконували настанови партії. Вивчення біографічних матеріалів і діяльності цих педагогів свідчить про те, що багато з них мали комуністичні погляди і були радянськими активістами.

Так, Самійло Петрович Бондаренко, який народився 1875 р. в с. Малій Кошелівці Ніжинського району Чернігівської області, на момент арешту 27 вересня 1937 р. – пенсіонер, проживав у м. Середині-Буді на Сумщині. Трійкою при управлінні НКВС Чернігівської області. 13 листопада 1937 р. за антирадянську агітацію проти колгоспного будівництва був засуджений до 10 років таборів. Із довідки, наявної у справі, видно, що С. Бондаренко в 1935 р. був знятий із посади інструктора РВНО в м. Середині-Буді як учасник «контрреволюційної організації СВУ і в останній час він себе проявляє в контрреволюційно націоналістичному українському дусі»².

Матеріали справи ґрунтуються в основному на зізнанні обвинуваченого С. Бондаренка. Відповідно до протоколу допиту від 4 жовтня 1937 р. обвинувачений показав, що в 1930 р., як член «контрреволюційної організації» в Києві, він, за дорученням її керівників, Янушевської і Шевчука, був відряджений для роботи в Донецьку область, щоб «повести там свою роботу так, щоб народ зрозумів, до чого їх ведуть комуністична партія і радянська влада». С. Бондаренко виїхав у с. Бирюкове Ровенецького р-ну Донецької (нині Луганської) обл., де влаштувався працювати вчителем і проявив себе активістом села. Зокрема, він активно включився в громадську роботу (колективізація, хлібозаготівлі) і нібито «почав проводити контрреволюційну діяльність, направлену на озлоблення селян проти радянської влади». Він нібито під виглядом допомоги сільраді, більше всього «тиснув на неплатників із бідняків і середняків, наполягаючи перед сільрадою про вжиття щодо них репресивних заходів». А вчителю Горбу він дав розпорядження бити колгоспників, внаслідок чого згаданий педагог опинився під судом³.

¹ Лихолобова, 476.

² ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 11.

³ Там само, арк. 20–27.

У 1931 р. С. Бондаренко повернувся до м. Києва, щоб відзвітувати перед керівником київської націоналістичної організації Янушевською. А після повернення в с. Бирюкове С. Бондаренко нібито почав виконувати розпорядження Янушевської, а саме: 1) під час поширення позики серед селянства він насильно вкладав її в руки селян і ці облигації вважалися прийнятими. А тим, хто відмовлявся, він загрожував розкуркуленням і судом; 2) багаторазові виклики селян у комісію з виконання хлібозаготівлі, навіть тих, хто вже виконав свої плани хлібоздачі. За визнанням С. Бондаренка, він *«змушував їх вдруге здавати хліб, а якщо вони відмовлялися, направляв людей проводити обшуки і беззаперечне вилучення»*. У 1932 р. С. Бондаренка перейшов на роботу інструктором-методистом у Ровенецький РВНО. На цю посаду він був призначений за сприяння секретаря райкому спілки «Робос» Сергія Петровича Мороза, котрий часто приїжджав у с. Бирюкове і був *«в курсі моїх контрреволюційних дій»*. Далі вони зблизилися, і обвинувачений неодноразово бував у с. Рафаїлівці в гостях у батька С. Мороза, де неодноразово збиралися інструктор районного ВНО Кирило Якимович Луценко, Петро Євдокимович Мороз та інші. На таких зібраннях *«критикували заходи радянської влади, говорячи, що влада грабує селянство і веде його до рабства, і що тепер зручний момент позбавитися від радянської влади. З цієї ціллю потрібно більше озлобити селянство на владу»*. Після того, як С. Мороз переконався, що С. Бондаренко розділяє його погляди, він почав давати йому доручення їздити в колгоспи і добиватися засипки вчительських фондів на 100 % незалежно від наявності зерна з метою провокування незадоволення колгоспників. Виконання цього розпорядження викликало протести колгоспників у с. Великих Каменьках. За свідченнями С. Бондаренка, до контрреволюційної організації нібито входили: 1) Сергій Петрович Мороз, походив із куркульської сім'ї Подольської губернії, в 1933 р. був засуджений за участь у контрреволюційній організації на 10 років таборів; 2) Петро Євдокимович Мороз, розкуркулений; 3) Кирило Якимович Луценко, син сторожа; 4) Андрій Тихонович Камінський (обвинуваченому було невідомо, чи був він членом контрреволюційної організації, але його сестра Ніна висловлювала *«націоналістичні погляди»*; 5) Іван Іванович Мазур, директор десятилітки; 6) Анатолій Топоровський; 7) Юрій Захарович Шевченко, вчитель, антисеміт¹.

Під час допиту 19 жовтня 1937 р. С. Бондаренко свідчив, що Ю. Шевченко в 1930 р. працював вчителем в с. Бирюкове Ровенецького району, був комсомольцем і брав участь у виконанні громадсько-політичної роботи. Ю. Шевченко нібито *«дуже грубо поводився із селянами, навмисне проводив у селян повальні пошуки, головним чином у тих селян, котрі виконали своє завдання по хлібоза-*

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 20–27.

готівлі, то він, не дивлячись на це, все, що знаходив, все забирав, залишаючи селян повністю без хліба». До того ж при учнях він часто вживав слова «жид», «жидівська морда». Це був його улюблений вислів, яким він називав учнів, коли на них злився. Жоден із учнів не був євреєм. За такі висловлювання Ю. Шевченко був виключений із комсомолу. Загалом протокол допиту від 19 жовтня 1937 р. практично не доповнює попередніх свідчень. Обвинувачений лише сказав, що Анатолій Топоровський працював у редакції районної газети «Вперед». Після того, як у 1933 р. С. Бондаренко переїхав у м. Середино-Буду, ніякої контрреволюційної роботи не проводив. Після арешту в Ровеньках С. Мороза обвинувачений боявся, що його також заарештують¹.

Окрім свідчень самого обвинуваченого С. Бондаренка, в його справі проходять декілька свідків. Свідок Іван Іванович Грудзенко, 1894 р. н., уродженець Віленського уїзду Віленської губернії (нині Білорусь), на момент свідчень 8 жовтня 1937 р. проживав в с. Чернацькому Середино-Будського району, де працював вчителем у школі. У складі сім'ї – дружина Клавдія Дмитрівна, 40 р., вчителька, племінник Микола Васильович Баранович, 18 років, студент технікуму. У 1927 р. був судимий за грубе поводження із учнями. У своїх свідченнях І. Грудзенко показав, що від М. Сапіна чув, що С. Бондаренко намагався завербувати того в контрреволюційну організацію. Про це свідок дізнався від М. Сапіна в той час, коли С. Бондаренка звільнили в 1935 р. з роботи за участь у минулому в «СВУ» і як націоналіста. І. Грудзенко також показав, що особисто про контрреволюційну діяльність обвинуваченого нічого не знає². І. Грудзенко був заарештований 2 жовтня 1937 р. (ще до того, як давав свідчення у справі С. Бондаренка) і в грудні того самого року був засуджений до 10 років таборів за поширення антирадянської пропаганди³.

Свідок Микола Михайлович Сапін, 1891 р. н., уродженець і житель с. Ромашкова Середино-Будського району, у свідченнях від 3 листопада 1937 р. підтвердив, що обвинувачений С. Бондаренко намагався завербувати його в антирадянську організацію. Для цього в 1928 р. або 1929 р. С. Бондаренко, зустрівшись зі свідком, завів розмову на тему, як проходить українізація в школах. Після того, як М. Сапін поскаржився на об'єктивні складнощі у викладанні української мови і літератури, С. Бондаренко йому нібито сказав, що необхідно працювати «для відродження країни». Приблизно в 1930 р. свідок чув розмови, що С. Бондаренко був відряджений для роботи на Донбас як ударник і хороший вчитель. Після цього тривалий час вони не зустрічалися. У 1934 р. С. Бондарен-

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 43–45.

² Там само, арк. 52, 52зв, 54, 55.

³ Реабілітовані історією. Сумська область (2015). Кн. 3. Ч. 1. Суми: Редакційно-видавнича група, 425.

ко хотів влаштувати М. Сапіна викладачем української мови на вчительських курсах, але свідок відмовився від такої пропозиції. З усього цього М. Сапін запідозрив, що С. Бондаренко – український націоналіст і контрреволюціонер, котрий хоче втягнути його в цю справу. У кінці своїх свідчень М. Сапін згадав про розмову із І. Грудзенком¹. У справі міститься протокол очної ставки між обвинуваченим С. Бондаренком і свідком М. Сапіним. Відповідно до протоколу, С. Бондаренко заперечував свідчення М. Сапіна про те, що він вербував його в контрреволюційну організацію, тоді як М. Сапін наполягав на своїх попередніх словах².

Олексій Тимофійович Мільченко, який народився 22 лютого 1889 р. в м. Середині-Буді, закінчив Глухівський вчительський інститут і на момент свідчень 5 листопада 1937 р. працював учителем в м. Середині-Буді. У складі його сім'ї – дружина Марія Олександрівна, 1900 р. н., і син Володимир, 12 р.³ Свідок вказав, що нібито в 1923 р. у приватній розмові з ним С. Бондаренко говорив про те, що освічені люди йдуть у священники української автокефальної церкви. О. Мільченко *«виразив здивування в тому сенсі, що ці люди в силу своєї освіти знають, що церкви – це осередок мракобісся і що не може бути, щоб люди вірили у всю цю релігійну маячню»*. Після цього, за словами свідка, С. Бондаренко став переконувати його в необхідності національного об'єднання української маси довкола певного центру і що таким центром має стати автокефальна церква. До того ж, за словами О. Мільченка, обвинувачений та його дружина завжди висловлювалися проти різноманітних заходів радянської влади. А коли почалися політичні викриття у справі СБУ, то дружина обвинуваченого Анастасія Миколаївна нібито висловлювала занепокоєння, чи не втягнули С. Бондаренка в цю справу. До того ж дружина обвинуваченого була донькою царського чиновника. Її батько одружився з донькою великого куркуля і мав великий маєток біля м. Глухова. Посилаючись на слова обвинуваченого, свідок стверджував, що С. Бондаренко навчався разом із П. Любченком, колишнім головою раднаркомуну УРСР⁴.

Уже перебуваючи в ув'язненні, С. Бондаренко звернувся зі скаргою до президії Верховної ради СРСР. У листі він писав про свою автобіографію, обставини арешту і слідство, яке велось незаконними методами. Відповідно до документа, С. Бондаренко, рано втративши батьків, виховувався в Чернігівському земському сиротинському будинку, а потім у Чернігівській фельдшерській земській школі. Після її закінчення протягом шести років працював фельдшером у м. Конотопі, у низці сіл тодішнього Чернігівського уїзду та в м. Чернігові. Само-

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 57.

² Там само, арк. 61.

³ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 58.

⁴ Там само, арк. 59.

стійно підготувавшись, 1899 р. вступив до Глухівського вчительського інституту стипендіатом і закінчив його в 1902 р. Із 1902 до 1935 р. С. Бондаренко працював педагогом. Також він згадує і про свою діяльність, як, наприклад, участь у юнацькому віці в революційному гуртку самоосвіти і контакти з іншими революціонерами, зокрема з Петербурзького революційного гуртка. У 1905 р. він переїхав до м. Києва, де мав явочну квартиру, в якій зберігалися прокламації та бомби. Був делегатом революційних з'їздів. У 1925 р. був делегатом Всеукраїнського вчительського з'їзду в м. Харкові, в 1926 р. – делегатом ІХ з'їзду рад Київського округу, в 1926–1927 рр. – членом Київської міської ради. На Донбасі в с. Бірюковому Ровенецького району Донецької області був головою СББ, і, з його слів, саме *«завдяки моїй роботі, зняті церковні дзвони і закрита церква»*. Також був головою лекційного бюро при сільбуді і займався організацією різноманітних лекцій і спектаклів. 27 вересня 1937 р. в нього провели обшук, а його самого заарештували. Через два дні його викликали на перший допит, який тривав з 19.00 29 вересня до 17.00 1 жовтня, тобто 46 годин. Потім з 21.00 до 5.00 2 жовтня був другий допит, а з 9.00 до 17.00 2 жовтня – третій допит. Загалом до 6 жовтня включно, з невеликими перервами, він перебував на допитах співробітників НКВС. У процесі цих допитів йому практично не давали спати (лише в ніч із 3 на 4 жовтня дали поспати приблизно 3–4 години). Лише після таких інтенсивних допитів він зізнався у *«всілякій маячні»*. За словами ув'язненого, *«коли говорив, що знав, мені вказували, що це не так і говорили: “Пригадуєте, ви якось говорили ось так”. Мені залишалося сказати, що я і це говорив, хоча після того, як мені дали передишку, я з великим жахом розібрався у всьому і побачив, що оббрехав себе, оббрехав інших. Я пізніше сказав про це слідчому. Він мене уважно вислухав і сказав: “Що написано пером, то не відрубати й сокирою”. Після цього в мене залишилася надія лише на суд, де я вирішив розповісти всю правду про допит, де мої свідки, яких я пропонував викликати, і брехню даних мною свідчень, і правду про мою роботу взагалі, оскільки слідчий про правду говорив: “це поезія, а ось ви розкажіть про вашу контрреволюційну роботу”, тобто вів слідство одностороннє.*

Зараз у моєму формулярі обвинувачення проти мене сформовано так: *“Антирадянська к. р. агітація”*. [...]. Перше обвинувачення – *“я націоналіст”*. *Я українець за походженням, прожив все життя на Україні, люблю українську мову, пісні, музику і тільки. Але це ще не націоналізм. Що стосується політичного устрою, то це мене ніколи не цікавило і над всякими “самостійниками” [я] завжди сміявся. Радянська влада дала мені значно більше, чим я сам хотів. Що ж мені ще хотіти?*

Друге обвинувачення було пред'явлене на слідстві в тому, що я член СБУ. Ніколи не був членом цієї ганебної організації і дізнався про неї лише з газет, коли був оприлюднений обвинувальний акт. Звідки ж ці обвинувачування? Точ-

ного джерела я не знаю, але з великою ймовірністю припускаю, що справа виглядає так. Коли я був інструктором-методистом у Середино-Будському районі (Чернігівської обл.), я, обслідуючи по завданню РВНО Рожковичицьку школу, виявив там безгосподарність і навіть розкрадання». Далі, за словами ув'язненого, від в. о. завідувача школи він дізнався, що «це розбазарено під час канікул зав. школою Яковенко». Як зазначається в листі, «коли Яковенко приїжджав за речами, йому стало відомо про моє розпорядження і він, будучи у вчителя С.-Будської школи О. Т. Мільченка, дожарюючи останніх кроликів, яких він забрав у школі, став говорити: “ви в хороших стосунках з Бондаренком, але бережіться, він член СВУ”. Ось, на мою думку, джерело всіх моїх бід. На початку 1935 р., коли слух поширився, мене як причетного до процесу СВУ знімають з роботи (дивіться «Більшовик» від II/II 1935 р. – чернігівська газета). Обвинувачення це я оскаржував, і постановою Чернігівського обкому спілки неповної і середньої школи від 21 травня 1935 р. вийшла постанова, в якій сказано, що за наявними в обкомі даними обвинувачення не доведене»¹. Як видно з раніше наведених матеріалів, саме О. Мільченко давав свідчення про антирадянську агітацію обвинуваченого С. Бондаренка.

14 вересня 1939 р. були повторно допитані свідки М. Сапін і О. Мільченко, котрі підтвердили свої попередні свідчення, що відіграли вирішальну роль під час проведення додаткового слідства. Жодних інших осіб для свідчень не викликали. У постанові від 20 вересня 1939 р. зазначається, що у слідчій справі достатньо матеріалів, які характеризують всебічну діяльність С. Бондаренка. Ув'язнений, як видно з його заяви, вважав, що відбував покарання винятково за те, що було описано в його особистих свідченнях, водночас у справі були наявні показання свідків, які були відомі обвинуваченому і викривали його в проведенні контрреволюційної діяльності. В іншій постанові від 11 липня 1940 р. згадувалося, що С. Бондаренко подав скаргу на ім'я прокурора Сумської області, в якій просив переглянути його справу на підставі того, що слідство велося невірними методами і він змушений був підписати протокол під тиском. В СВУ він не брав жодної участі й антирадянською агітацією ніколи не займався. В обох випадках рішення трійки залишили в силах. Про його подальшу долю нічого невідомо. Реабілітований С. Бондаренко був прокуратурою Сумської області в грудні 1989 р.².

Біографія Георгія Григоровича Сарайлова на матеріалах особової справи була опублікована у статті В. Крижанівського. Як видно з цього дослідження, Г. Сарайлов народився 1898 р. в с. Улаклах тодішнього Маріупольського повіту Катеринославської губернії. В 1913 р. він вступив до Томаківської вчительської

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 76зв., 77, 78, 79, 80, 81.

² Там само, арк. 88, 90, 91.

школи, а в 1915 р. переведений у Маріупольську учительську семінарію, яку закінчив 1916 р. Після цього вступив до Катеринославського інституту, але через півтора місяці був відрахований. Працював в управлінні Катеринославських залізничних доріг. У листопаді 1917 р. вступив до лав Червоної гвардії, брав участь у боях із гайдамаками (26–29 грудня 1917 р.), а в наступному 1918 р. відступив під натиском німецько-австрійських військ. У 1918 р. у складі Таманської дивізії Сорокіна брав участь у боротьбі з Корніловим на Дону, із загоном А. Шкуро з чехословаками на Самарській ділянці фронту. У жовтні 1918 р. був поранений та лікувався в Москві, Серпухові. Після одужання 1 лютого 1919 р. прибув до Катеринослава. Працював у Революційній раді Катеринослава, в системі ЧК Катеринославської залізниці. У травні 1919 р. був мобілізований та направлений у частини Махна. Перебував у лавах Червоної армії (до січня 1921 р. на посаді воєнкома полка бригади та начальника політвідділення). Після демобілізації протягом 9 місяців був секретарем парткому Соляницького району Бахмутської округи. У жовтні 1921 – травні 1922 р. – завідувачем політсобезом, а з травня 1923 р. – завідувачем окрнаросвіти та одночасно членом Президії Виконкому. Від 20 квітня 1928 р. працював директором Ерастівського сільськогосподарського технікуму (Дніпропетровська область)¹.

Перебуваючи на посаді директора Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель в м. Глухові, Г. Сарайлов був виключений з лав партії 23 січня 1935 р. за невиконання протягом кількох місяців постанови комісії бюро Глухівського РПК щодо звільнення низки педагогів із числа *«класово-ворожих елементів»*. А після їх звільнення він видав їм позитивні характеристики. Ці дії були кваліфіковані як троцькізм і дворушництво, що стало причиною його звільнення з навчального закладу і арешту 14 лютого 1935 р.². Постанова про порушення кримінальної справи проти Г. Сарайлова і проведення слідства датовані 14 лютого 1935 р., а постанову про пред'явлення обвинувачення за ст. 54-11 КК УРСР йому винесли за тиждень до цього, 7 лютого 1935 р. У цьому обвинуваченні стверджувалося, що він *«впродовж ряду років був троцькістом-дворушником, був пов'язаний з рядом троцькістів, котрі проводили підпільну контрреволюційну роботу і сам брав участь у проведенні троцькістської контрреволюційної діяльності»*³. На цей факт звернули увагу під час додаткового розслідування у другій половині 1950-х рр. Під час обшуку в його квартирі слідчі НКВС виявили декілька книг за редакцією Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та інших, що було кваліфіковано як підтвердження його троцькістської діяльності. Вони були залишені в обласному управлінні НКВС м. Чернігова. Їх передбачало-

¹ Крижанівський, 138.

² ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 817, арк. 10.

³ Там само, арк. 128.

ся знищити¹. Особливою нарадою при НКВС СРСР 20 жовтня 1935 р. за контрреволюційну діяльність Г. Сарайлов був ув'язнений до 3 років таборів. Трійкою при управлінні НКВС по Архангельській обл. 21 грудня 1937 р. за контрреволюційну троцькістську діяльність засуджений до ВМП. Розстріляний 1 березня 1938 р. у Архангельську. На момент арешту в нього була сім'я у складі дружини Дори Ісааківни і двох дітей².

У кримінальній справі Г. Сарайлова містяться протоколи допиту обвинуваченого від 15 і 16 лютого, 7 березня, 28 березня, 10 травня 1935 р., а також протокол очної ставки між Г. Сарайловим і К. Вакуленком (також був репресований за цією справою) від 11 травня 1935 р. У межах цього дослідження основний інтерес становить протокол допиту обвинуваченого Г. Сарайлова від 15 лютого 1935 р., тобто на другий день після його арешту. Відповідно до протоколу, допит був проведений помічником начальника СПО УГБ Чернігівського облуправління НКВС Шепетіним. Обвинувачений Г. Сарайлов визнав себе винним у тому, що в 1928–1930 рр. сумнівався в правильності політики партії. Передусім він вважав темпи колективізації занадто високими і сперечався щодо тез комісії Я. Яковлєва (з грудня 1929 р. нарком землеробства СРСР), яка розробляла план колективізації. Результатом роботи комісії Яковлєва стала постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», яка, з одного боку, істотно скорочувала термін колективізації для зернових районів, а з іншого боку, – формулювала основні положення політики ліквідації куркульства як класу. Сталінське керівництво прийняло рішення завершити колективізацію в степових районах України до осені 1931 р., а в лівобережних округах – до весни 1932 р. Ідейний комуніст Г. Сарайлов мав змогу на власному досвіді спостерігати наслідки такого рішення. В його свідченнях згадується переродження на місцях в Артемівському окрузі. Також він повідомив про осіб, знайомих йому в Артемівському окрузі, котрі були налаштовані проти партії і були троцькістами – Дувенбаума, Бориса Антоновича Лустенка і Ханзона (останні двоє далі працювали в Харкові)³. Із зазначених осіб вдалося знайти згадку лише про Бориса Антоновича Лустенка, який народився 1896 р. в м. Хабаровську Хабаровського краю Росії. Він був мобілізований Троїцьким військкоматом Ворошиловградської (нині Луганської) області УРСР і зник безвісти в серпні 1943 р.⁴

Варто зазначити, що відповідно до довідки у справі М. Балишева, «троцькісти Гусев і Арсірій», колишні наукові робітники інституту конопель, у 1936 р.

¹ Там само, арк. 10.

² ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 817, арк. 10.

³ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 817, арк. 22, 23, 24.

⁴ Память народа. URL: <https://pamyat-naroda.ru/>

із м. Глухова виїхали і матеріали про них були виділені для розшуку¹. В автобіографії Андрій Тимофійович Арсірій пише, що народився 7 вересня 1906 р. в с. Баришівці колишньої Полтавської губернії. У дореволюційний час його батько працював агрономом на Харківщині, Поділлі, Київщині та Херсонщині. А. Арсірій у 1915 р. почав навчатися в Київській гімназії, а потім у Київському міському училищі, яке за браком коштів залишив у 1919 р. Після закінчення семирічки в 1920–1923 рр. навчався в Ново-Українській агрошколі, а після її закінчення вступив у Зінов'євський агротехнікум. Після його закриття в 1924 р. А. Арсірій був переведений в Ерастівський агротехнікум на Криворіжжі. Закінчив технікум у 1926 р., залишився лаборантом, пропрацювавши на цій посаді наступні півтора року. У лютому 1928 р. Окружним комітетом ЛКСМУ був відкликаний на роботу в ОКК – РСІ інспектором, але вже в жовтні того самого року він був призначений на посаду завідувача агркультуроботою Мігійського сільськогосподарського технікуму, де працював на момент написання автобіографії². Відомо, що в червні 1931 р. при радгоспі «Зоря комунізму» у м. П'ятихатках (Дніпропетровська область) була відкрита школа для спеціалістів, де агроном Андрій Тимофійович Арсірій працював педагогом і заступником завідувача навчальної частини³. Отже, А. Арсірій та Г. Сарайлов деякий час працювали в Ерастівському агротехнікумі, і можна припустити, що вони були знайомі задовго до роботи в Глухові. Точно не відомо, коли А. Арсірій переїхав до м. Глухова, але вдалося встановити, що на момент арешту 4 листопада 1936 р. він проживав у м. Фатежі Курської області, працював старшим агрономом МТС. 20 серпня 1937 р. він був розстріляний⁴.

Зіновій Андрійович Лісович народився 15 листопада 1904 р. в с. Грабовичах Львівського уїзду. На момент арешту 9 листопада 1937 р. проживав в м. Сумах, вул. Кірова, буд. 31, кв. 3, працював у школі № 7. У складі сім'ї була дружина Євгенія Яроцька – вчителька 19 школи і син Валерій (6 місяців)⁵. У справі містяться два протоколи обвинуваченого від 15 листопада і 27 листопада 1937 р. і обвинувальний вирок, за яким З. Лісович був засуджений до розстрілу. Жодних свідків співробітники НКВС не викликали⁶.

Враховуючи, що обвинувачення повністю ґрунтувалося на власному зізнанні обвинуваченого, треба більш детально ознайомитися з протоколами допиту обвинувачуваного. Так, відповідно до першого протоколу від 15 листопада

¹ ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 333, арк. 56.

² ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 154, арк. 6.

³ *П'ятихатщина – наш рідний край* (2008). П'ятихатки, 344.

⁴ Открытый список. URL: [https://ru.openlist.wiki/Арсирий_Андрей_Тимофеевич_\(1906\)](https://ru.openlist.wiki/Арсирий_Андрей_Тимофеевич_(1906))

⁵ ДАСО, ф. р-7641, оп. 4, спр. 951, арк. 4, 4зв.

⁶ Там само, арк. 24, 25.

1937 р., до прибуття в СРСР З. Лісович проживав у с. Грибовичах Львівського повіту (на час допиту – Польща), звідки був родом. У 1914 р. він вступив до Львівської гімназії. У 1920 р. з гімназії він був відрахований за участь в організації зустрічі частин Червоної армії, які в той час підходили до Львова, і невдовзі був заарештований жандармерією, просидівши в ув'язненні півтора місяці. Після виходу з ув'язнення до гімназії він уже не повернувся, оскільки померли батько й мати, а тому йому довелося разом із двома сестрами вести сільське господарство. Цим він займався до 1923 р. У 1923 р. він знову був заарештований жандармерією за виступ на сільському сході проти польської влади, яка проводила збір грошей потерпілим від землетрусу в Японії. У в'язниці він просидів три місяці: з 5 липня до 6 вересня 1923 р. Через кілька днів після його виходу з в'язниці (20 вересня), до нього в с. Грибовичі прийшов дядько (брат його матері – Василь Степанович Качур – робітник львівського заводу) і в процесі бесіди заявив: *«бачиш, яке життя і науку дають нам і нашим дітям польські пани, я постараюся зробити так, через своїх товаришів, що ти можеш стати людиною, але тільки в СРСР»*. Отже, дядько подав З. Лісовичу ініціативу для втечі в СРСР, з чим він і погодився. Під час наступних зустрічей дядько також давав йому поради про те, як краще перетнути кордон. Як наслідок, 29 грудня 1929 р. З. Лісович сів у Львові на потяг і доїхав до м. Чорткова, де зійшов і рушив пішки через село у напрямку до кордону. У ніч із 2 на 3 січня 1924 р. він прийшов у прикордонне село і постукав у крайню хату. У селянина, який вийшов із хати, З. Лісович попросив переночувати. Цей селянин впустив його, а в процесі розмови з ним за горілку і 50 польських марок погодився показати йому місце, де краще перейти по льоду на протилежний берег річки Збруч, де одразу ж було розташоване село, назва якого не зафіксувалась. Перейшовши кордон, З. Лісович відразу ж прийшов до місцевої комендатури і заявив про нелегальний перетин кордону. Через день його відправили в м. Сатанів у прикордонну заставу № 3, де він був допитаний, а після цього відвезли у м. Проскурів. Там після ще одного допиту йому дали 20 крб грошей і запропонували їхати самому до Харкова. Після цього він відправився в ЦК КП(б)У, звідки його направили в розпорядження ЦК МОПР (із рос. «международная организация помощи революции») там же в Харкові, де в будинку політемігрантів він прожив два місяці. Після цього завідувач будинку політемігрантів на прізвище Василенко відправив його в м. Артемівськ (сучасна Донецька область) у розпорядження відділу народної освіти, де З. А. Лісович був призначений на посаду вчителя школи-семирічки станції Ступки, де пропрацював із квітня 1924 до 1928 рр. А в 1928 р. через ЦК МОПР він вступив в Одеський інститут профпросвіти, який закінчив у 1932 р. Після закінчення інституту він був направлений у розпорядження Донецького обласного відділу народної освіти, де отримав призначення інспекто-

ром районного ВНО в Рубежанському районі і завідувачем відділу підвищення кваліфікації педагогів. Там З. Лісович пропрацював до 1935 р., а потім переїхав у м. Лисичанськ, де працював завідувачем навчальної частини школи № 1. Пропрацювавши там рік, він був переведений у м. Сталіно (Донецьк) інспектором обласного ВНО, але на цій посаді не погодився працювати через відсутність квартири і влаштувався вчителем в школі № 21 у м. Сталіні. У зв'язку з хворобою дружини З. Лісович отримав дозвіл на виїзд із м. Сталіна на початку 1937–1938 навчального року і перебрався у м. Суми, оскільки батьки його дружини проживали поблизу, а дружина закінчила Сумський педінститут¹.

Далі обвинувачений З. Лісович показав, що на посаду інспектора Донецького обласного ВНО він був запрошений помічником завідувача обласного ВНО Агуповим за рекомендацією начальника відділу школи Ковтуна. У с. Насвітевичі (сучасна Луганська область) проживала його перша дружина Зоя Василівна Нечаєва, котрій він платив аліменти за дитину. Друга дружина Єроцька Євгенія Павлівна, з якою він одружився в м. Лисичанську, походила з сім'ї службовця – рахівника Сільпо. Слідчий вимагав від обвинуваченого З. Лісовича визнати, що, проживаючи на території СРСР, він нібито проводив шпигунську роботу. Такі обвинувачення З. Лісович категорично відкинув².

Відповідно до протоколу допиту обвинуваченого від 27 листопада 1937 р., З. Лісович визнав себе учасником націоналістичної організації УВО і за її завданням проводив в СРСР шпигунську роботу. У 1923 р. він був завербований для шпигунської роботи в м. Львові своїм колишнім знайомим Володимиром Розенбергом, який доручив йому після прибуття в СРСР знайти Василя Степановича Музичку. У 1927 р. З. Лісович зустрів В. Музичку в Одеському інституті професійної освіти і сказав йому пароль («через дорогу»), який йому сказав В. Розенберг. Натомість В. Музичка розповів йому про завдання націоналістичної організації «УВО», що полягали у впровадженні української мови і одночасно у витісненні російської з метою розвивати національну ворожнечу щодо росіян. Тоді ж В. Музичка сказав, що він, як професор з української літератури, цю роботу вже проводить і познайомив З. Лісовича з викладачем інституту народного господарства. У 1933 р., після випуску З. Лісовича, В. Музичка нібито дав йому завдання, щоб він, працюючи в школах, виховував дітей у націоналістичному дусі з метою викликати ворожнечу до росіян. Із 1933 р., працюючи в м. Сталіні, З. Лісович нібито намагався прививати українізацію і в такий спосіб розпалювати національну ворожнечу, а також поширював контрреволюційну літературу.

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 4, спр. 951, арк. 7.

² Там само, арк. 8.

Впродовж 1933 р. З. Лісович нібито передав В. Музичку інформацію про кількість українських та російських шкіл в м. Сталіні, а також скільки українських дітей навчалося в російських школах. Однак після того, як у 1933 р. В. Музичка був заарештований, зв'язок із ним повністю припинився. У 1934 р. З. Лісович познайомився зі вчителькою Вікторією Степанівною Тененбаум, котра прибула легально з Польщі в 1932 р., а також із її знайомим німцем – вчителем німецької мови Віктором Говбергом. Із останнім З. Лісович зблизився і неодноразово мав із ним приватні розмови, в яких В. Говберг вихваляв Німеччину. В одній із таких розмов В. Говберг нібито попросив З. Лісовича, щоб він надавав йому дані про стан заводів у Рубежанському районі, де З. Лісович у той час працював вчителем. В. Говберг пояснив, що такі дані йому потрібні для одного журналу, який випускався в Німеччині. З. Лісович пояснив, що не зможе здобути таких даних. І тоді В. Говберг запропонував збирати дані про нові потужності, кількість і якість продукції серед робочих. Після цього З. Лісович передав В. Говбергу дані про стані хімічної промисловості району. В. Говберг жив у той час у м. Сталіні, де працював у школі та місцевій бібліотеці, але в 1936 р. кудись виїхав (за словами В. Тененбаума – в Москву на якусь роботу)¹.

У списках студентів мовно-літературного факультету Сумського педінституту згадується Івга Павлівна Ярецька, 1911 р. н., уродженка м. Ленінграда, котра прибула в навчальний заклад із с. Ракітного Центрально-Чорноземної області (нині Белгородської) Росії². Але немає документальних підтверджень, що це дружина З. Лісовича.

Отже, наявні архівно-кримінальні справи дають змогу простежити діяльність репресованих педагогів у політичних кампаніях початку 1930-х рр. та їхні політичні настрої. Аналіз протоколів допитів обвинувачень вказує на шаблонність і часто цілковиту абсурдність звинувачень. Також у наявних справах містяться відомості про неправильні методи ведення слідства. Особові та архівно-кримінальні справи взаємодоповнюють наявні біографічні відомості, через що можуть бути використані для подальшої науково-пошукової роботи і для спеціальних генеалогічних досліджень.

References

Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archives of Sumy Oblast] [in Ukrainian].

Elektronnyi resurs. Retrieved from <https://lists.memo.ru/d20/f411.htm> [in Russian].

Kedrov, S. (1938, 29 travnia). Na ispytakh v 5 shkoli [On exams in the 5th school]. *Bilshovytska zbroia*, 121 [in Ukrainian].

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 4, спр. 951, арк. 16, 17, 18.

² Там само, ф. р-2817, оп. 1, спр. 270, арк. 441.

Kryzhanivskyi, V. M. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenko, 1924–1941 rr. [Materials for the Biographical Dictionary «Scientific and Pedagogical Workers of Hlukhiv National Pedagogical University named after O. Dovzhenko, 1952–1991»]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 6, 112–147 [in Ukrainian].

Likholobova, Z. (2007). «Velykyi teror» 1937–1938 rokiv u Donbasi: vtraty inteli-hentsii [«Great Terror» of 1937–1938 in Donbas: Losses of the Intelligentsia]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 16, 466–480 [in Ukrainian].

Marochko, V. & Khillih, H. (2003). *Represovani pedahohy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941)* [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1929–1941)]. Kyiv: Nauk. Svit [in Ukrainian].

Otkrytyj spisok [Open List]. Retrieved from [https://ru.openlist.wiki/Арсирий_Андрей_Тимофеевич_\(1906\)](https://ru.openlist.wiki/Арсирий_Андрей_Тимофеевич_(1906)) [in Russian].

Pamiat Naroda [Memory of the people]. Retrieved from <https://pamyat-naroda.ru/> [in Russian].

Pidnesty yakist navchannia [Improve the quality of education] (1934, 23 travnia). *Bilshovytska zbroia*, 117 [in Ukrainian].

Podkur, R. Yu. (2016). «Velykyi teror» 1937–1938 rr. na Donbasi [«Great Terror» of 1937–1938 in Donbas]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

P'iatykhatschyna – nash ridnyi krai [Pyatikhatsky district is our native land] (2008). P'iatykhatsky [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriiei. Donetska obl. (2005). [Rehabilitated by History. Donetsk region]. Kn. 2. Donetsk: KP «Rehion» [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriiei. Donetska obl. (2008). [Rehabilitated by History. Donetsk region]. Kn. 5. Donetsk: Vydavnytstvo KP «Rehion» – SPD «Blidnov» [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriiei. Sumska oblast [Rehabilitated by history. Sumy region] (2015). Kn. 3, 1. Sumy: Redaktsiino-vydavnycha hrupa [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].

КАНІБАЛІЗМ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ

Дмитро Байкєніч

гвардієць НГУ

e-mail: b1946@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

Dmytro Baikienich

guardsman of the National Guard of Ukraine

e-mail: b1946@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>



Мета статті полягає у комплексному дослідженні проявів людоїдства в Донецькій області під час Голодомору; окресленні географії поширення та масштабу; визначенні закономірностей та особливостей явища; аналізі дій та реакцій комуністичного режиму на випадки канібалізму. Методологія дослідження ґрунтується на використанні проблемно-хронологічного, ретроспективного, конкретно-пошукового, системно-структурного, статистичного та інших методах дослідження.

Канібалізм виник унаслідок масового голодування. Перший випадок людоїдства в Донецькій області офіційно зафіксовано в лютому 1933 р. Відтоді спостерігалася тенденція до зростання. Пік припав на кінець весни. Останній відомий випадок стався восени 1933 р. Епіцентром прояву явища були п'ять північних сільськогосподарських районів, які найбільше постраждали від голоду. Зокрема, Новопсковський район мав 21 випадок, Покровський – 15, Марківський – 11, Біловодський – 9 і Білолуцький – 8.

Із різних джерел встановлено 100 випадків або згадок про людоїдство у 21 районі області. Серед канібалів переважали одинаки, але приблизно у третині випадків діяли групи. Прослідковується чітка диспропорція жінок і чоловіків – перші значно домінують. Жертвами найчастіше ставали власні діти віком від 6 до 10 років. Дорослою була кожна восьма жертва. Домінувало «родинне» людоїдство з попереднім вбивством жертви. Труподство відбувалося в кожному сьомому випадку.

Комуністичний режим зволікав із вирішенням проблеми людоїдства. Це свідчить про усвідомлені наслідки її поширення. Для прикриття політики знищення голодом випадки канібалізму офіційно називалися «куркульськими вилазками». Боротьба з явищем відбувалася під керівництвом ДПУ. Значна частина канібалів була засуджена, частина померла до арешту, дехто уник покарання.

У дослідженні вперше використані матеріали з Галузевого державного архіву МВС України, а їх доповнення свідченнями очевидців дає більш репрезентативну картину. Зібрана нами інформація є важливим складником наслідків геноциду, сприяє переосмисленню та розумінню масштабу психічних страждань, приреченості та безвиході, в якій опинилися голодуючі в 1933 р. Матеріали про 100 випадків або згадок про людоїдство в Донецькій області під час Голодомору не є вичерпними та потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: Голодомор, Донецька область, канібалізм, трупоїдство, діти, кримінальні справи.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive study of cannibalism in the Donetsk region during the Holodomor; the geography of distribution and scale are outlined; determining the regularities and features of the phenomenon; analysis of the actions of the communist regime in cases of cannibalism. The research methodology uses problem-chronological, retrospective, specific-search, systemic-structural, statistical, and other research methods.

Cannibalism arose as a result of mass starvation. The first case of cannibalism in the Donetsk region was officially recorded in February 1933. Since then, an upward trend has peaked in late spring. The last known case occurred in the fall of 1933. The epicenter of the phenomenon was the northern agricultural regions, which suffered the most from the famine. The largest number of cases was recorded in 5 districts: Novopetrovskiy – 23, Pokrovsky – 15, Markivsky – 11, Bilovodskyy – 9, and Bilolutsky – 8.

Various sources have identified 100 cases or mentions of cannibalism in 21 districts of the region. Cannibals were predominantly loners, but about a third of cases involved group activity. There was a clear disproportion between women and men, with the former significantly dominating. The main group of victims were mostly their children aged 6 to 10. One in eighth known victims was an adult. «Family» cannibalism with the preliminary killing of the victim was prevalent. Corpse eating occurred in every seventh case.

The communist regime's delay in solving the problem of cannibalism is evidence of the conscious consequences of its spread. To cover up the policy of extermination by starvation, cases of cannibalism were officially called «kulak raids». The fight against the phenomenon was carried out under the leadership of the state political administration. A significant number of cannibals were convicted, some died before arrest, and some escaped punishment.

The study uses materials from the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine for the first time, and their addition of eyewitness testimonies gives a more representative picture. The information we have collected is an important component of the consequences of genocide. It helps to rethink and understand the scale of mental suffering, hopelessness, and the deadlock in which the starving people found themselves in 1933. The materials on a hundred cases or mentions of cannibalism in the Donetsk region during the Holodomor are not exhaustive and require further research.

Keywords: Holodomor, Donetsk region, cannibalism, corpse-eating, children, criminal cases.

Голодомор в УСРР мав певні особливості. Найсильніше були вражені сільські місцевості. Мешканці міст і робітничих селищ мали більше можливостей залишатися в системі централізованого продовольчого постачання. Через це юрби голодуючих щосили намагалися знайти порятунок у районних та обласних центрах, промислових конгломераціях, що було обумовлено надією знайти роботу, а значить і продукти. Найбільше мігрували у напрямку Донбасу. Влучно охарактеризував ситуацію з потоком голодуючих зі всієї советської України

на схід очевидець подій Василь Мівутенко. У своїх спогадах він казав, що Донбас став «Меккою і надією для голодних»¹.

Адміністративно Донбас був складником більшого утворення – Донецької області. До її складу також входили сільськогосподарські райони колишньої Старобільської округи і Донецького Приазов'я. Місцеве населення традиційно сезонно підробляло на промисловості та на шахтах. Там видавалися продовольчі картки, тому загальна продовольча ситуація в області була кращою від інших регіонів УСРР. Однак все змінилося на початку 1933 р. Пов'язано це було, по-перше, зі скороченням категорій централізованого постачання та суттєвим зменшенням пайків; а по-друге, зі введенням паспортної системи, внаслідок чого селян позбавили можливості працевлаштування без відповідних документів. Відтак становище вихідців із сільськогосподарських районів Донецької області з зими 1933 р. нічим не відрізнялося від інших голодуючих сільських місцевостей совєтської України. Цю катастрофічну ситуацію підтверджували непоодинокі випадки канібалізму.

Тема людодїства сьогодні не набула популярності в українській історіографії через високу тригерність, психологічно й морально важкі складники проблеми та специфіку роботи з нею. Уривчастою інформацією про людодїство в різних місцевостях Донецької області наповнені всі без винятку збірки спогадів очевидців Голодомору – від обласних книг пам'яті до численних регіональних збірників². Узагальнена інформація про канібалізм як явище та окремі його випадки зазначені в низці збірників архівних документів присвячених Голодомору³.

Отже, сьогодні тематика людодїства в Донецькій області в 1932–1933 рр. лише фрагментарно та розрізнено висвітлена в науковій літературі, тому мало відома широкому загалу. До того ж із оприлюдненого не завжди зрозумілий масштаб явища, динаміка проявів, інформація про жертв, подальша доля канібалів тощо.

¹ Куромія, Г. (2002). Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870–1990-і роки. Київ: «Основи», 249.

² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область (2008). Ч. І. Авт. кол.: О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Блєднов, В. М. Нікольський, Б. Ф. Парсенюк, М. Н. Троян, І. М. Зайченко; відп. ред. С. Ф. Блєднов. Донецьк; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область (2008). Авт.-упоряд.: В. В. Михайличенко, М. О. Борзенко, В. Л. Жигальцева; обл. ред.: В. В. Заблоцький (голова) та ін.; Укр. ін-т нац. пам'яті, Луган. облдержадмін. та ін. Луганськ: Янтар; Блєднов, С. Ф. (2008). Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): Авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців (2008). Т. 1. Упоряд. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук; Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині – історичні дослідження, свідчення, спогади, документи (2008). Упоряд. Блєднов С. Ф. Донецьк: видавництво СПД «Блєднов».

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів (1990). Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали (2007). Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Метою статті є комплексне вивчення та висвітлення проявів канібалізму на території Донецької області під час Голодомору 1932–1933 рр.

В основу дослідження покладена документальна база з Державного архіву Донецької області та Галузевого державного архіву МВС України. Головним джерелом дослідження є кримінальні справи звинувачених у канібалізмі та трупоміждстві в 1933 р., що зберігаються в ГДА МВС України. В останньому також знаходяться менш інформативні відбіркові списки знищених понад пів століття тому кримінальних справ на людодів¹.

Загострення та поширення голоду в 738 населених пунктах 139 районів України в лютому та на початку березня 1933 р. спричинило появу поодиноких випадків канібалізму. До березня 1933 р. в УСРР офіційно вже було зареєстровано 28 фактів людодства через голод, але їх кількість була значно більшою. Комуністична верхівка констатувала складну продовольчу ситуацію, серед інших і в Донецькій області².

Перші випадки людодства було зафіксовано в північних районах. Зокрема, 20 лютого в с. Шапарському Новописковського району колгоспниця зі старшою доньку вбили з метою споживання молодшу доньку. Ця подія викликала резонанс, хоча й була закономірним наслідком голодування – половина мешканців села лежала набряклими по хатах. Під час арешту навіть саму колгоспницю вивести з хати не вдалося через важкий виснажений стан. На місце були викликані райуповноважений, начальник районної міліції та районний лікар, а інформацію оперативно передали до м. Сталіна³.

За короткий проміжок часу людодство поширювалося сусідніми районами. Так, у Марківському районі у с. Росоховатому на початку березня подружжя Руденків вбило та з'їло двох своїх дітей, а 11 березня повідомлялося про другий випадок канібалізму в Курячівській сільраді⁴.

У Біловодському районі в с. Нижній Бараниківці власну дитину з'їла дівчина, що залишилася одна після розкуркулення та заслання чоловіка. Людодка втекла з села⁵. За кілька днів у тому самому селі відбувся ще один випадок⁶.

¹ Вронська, Т. В., Платонова, Н. В. (2003). Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 26–41.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів ..., 55.

³ Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 14.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 6, 17, 23; Галузевий державний архів МВС України (ГДА МВС України), ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 188949.

⁵ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 46–47; ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 5.

⁶ ГДА МВС України, ф. 32 оп. 1, спр. 14744.

Подібне сталося в с. 1-му Білокуракіному, с. 2-му Білокуракіному, с. Булавинівці, хут. Бединому та с. Луб'янці Новопсковського району¹.

На швидке поширення людодїства, окрім власне голоду, вплинули погодні умови. Сильні лютневі морози 1933 р. не давали змоги ховати небїжчиків. Вони ставали легкодоступною альтернативою голодній смерті, що можна проїлюструвати на прикладі цілої низки спогадів. *«Сім'ю сусідів – матір, сина та дочку у колгосп не брали (їх батька засудили). Хлопець помер, але забрати труп в сильний мороз і завірюху не змогли, а через два тижні прийшли забирати покійного, а його вже немає: “Ми його з'їли” – сказала мати»,* – згадував Іван Дреєв із с. Нижньої Бараниківки². *«У с. Кононівцях мертвих складали у велику комору, бо ями в лютий мороз нікому було рити. Стали навесні в яму на кладовище перевозити людей, а там одні кістки, м'ясо люди пообрїзали і поїли...»,* – розповідала Марія Кононенко³.

Через зростання кількості людодїдів обласне керівництво почало вдаватися до дій. Вже 9 березня 1933 р. секретар Донецького обласного комітету КП(б)У з постачання Саркіс Саркісов дав вказівку на місцях перевірити всі випадки голодування⁴. Ймовірно, що головним завданням була не перевірка, а оцінка ситуації, зокрема й щодо канібалізму. До того часу державне і партійне керівництво не звертало відповідної уваги на прояви людодїства як на проблемне і масове явище. Його систематичним виявленням ніхто не займався, а отже, й інформація була локальною та неповною.

Для перевірки до районів виїхали представники обласних організацій разом із місцевими представниками робітничо-селянської інспекції. До збору інформації долучили й міліцію. *«Стали люди людей їсти. От і дали наказ міліції присікати людодїство. Варили людське м'ясо вночі. От міліція приїздила в село ввечері, як стемніє, піднімалися на пагорб і дивилися... З якого димаря дим іде, відразу до тієї хати»,* – згадувала Ганна Кравченко⁵.

Одночасно дані про канібалів збиралися через мережу МТС і ДПУ. До вищих органів зібране передавалося в комплексному зведенні (п'ятиденках) про голод. Щойно створені політвідділи МТС надсилали інформацію до обласних управлінь. Інформація, зібрана ДПУ, засекречувалася та шифрувалася. Кінцевим отримувачем такої статистики було ОДПУ СРСР⁶.

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 39, 41, 47; ГДА МВС України, ф. 32, спр. 14658, 14694, 14910.

² Особистий архів дослідниці В. А. Аннусової.

³ Там само.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 17.

⁵ Особистий архів дослідниці В. А. Аннусової; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 44–45.

⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали ..., 798–800; ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 47.

Під час перевірки було зафіксовано значну кількість нових фактів канібалізму. Історик Василь Марочко зазначав, що «випадки людодства траплялися у багатьох районах Донецької області»¹. Найбільше постраждало населення колишньої Старобільської округи, глухі степові села якої знаходилися на значній відстані від промислових центрів, а залізничного сполучення не було. Більше можливостей для виживання було в мешканців південної Донеччини. Розвинене транспортне сполучення та близькість промислових осередків давали змогу знайти постійну роботу або тимчасовий підробіток. Порятунком було Азовське море, де люди мали шанс вижити завдяки риболовлі.

Найбільш поширеним був «родинний» канібалізм, коли батьки поїдали власних дітей². Ці трагічні події залишилися не тільки в документах, а й викарбувалися в пам'яті очевидців. За спогадами Дарії Гусарченко, в с. Бабичевому Покровського району мати зарізала свою дитину³; а в с. Іллінцях мати з'їла трьох своїх дітей і зрештою померла⁴. У с. Аношкиному Параска Дерев'янка зарізала доньку п'яти років і зварила з неї холодець⁵. У с. Лантратівці жінки також убивали свої дітей з аналогічною метою⁶.

«Я чув, що мати свою дитину з'їла. Це отам було, над річкою, і не одне таке було, випадки такі були...», – згадував Іван Артющенко з с. Новолимарівки Біловодського району. Про подібні випадки говорила і Марія Подгайченко з сусіднього с. Литвинівки: *«було десь, но в нас не було, в селі нашому. Та це на Ковалівці, по-моєму, ... мати чи задавила дитьо своє, потом з'їли сім'єю»*. Андрій Семикоз із с. Євсуга також підтвердив наявність таких фактів у своєму селі: *«Я лічно знав ту тьотку, що дитину свою зварила. Середню дочку вона зварила. І ото варили той холодець»*⁷.

У Новопокровському районі про такі випадки також пам'ятають. Так, Агрипина Горбенко запам'ятала, що в с. Барвинівці мати з'їла дитину⁸. Галина Солонина з с. Пісків розповідала, що *«Бахтина Льоню з'їла. І з Миколєнкова хутора тут сім'я жила в нас ..., так ті мати й дочка з'їли ще одну дочку,*

¹ Марочко, В. І. (2015). Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 81.

² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. І. ..., 47.

³ Василь, С. (2017). Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні: парадигма тексту. Львів, 160–161.

⁴ Бледнов, 78.

⁵ Троян, 36–47.

⁶ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 395–396; ГДА МВС України, ф. 83, спр. 74, зб. 14. № 200508.

⁷ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 103, 106, 138.

⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 784.

сестру»¹. За спогадами Марії Ялтанець, її сусідка, бабка з хут. Хоменкового, вбила та засолила в діжці свою внучку².

У с. Тецькому Старобільського району Олександр Сокирка з'їв свого 12-річного брата Григорія та ще пригощав ним сусідів³. Мешканець с. Курячівки Василь убив племінницю і засолив у діжку. Інша малолітня племінниця наїлася «мозиків» із діжки. Була виявлена сільськими виконавцями та відправлена до дитячого притулку де невдовзі померла⁴. У с. Байдівці жінка зі старшими доньками вбили та з'їли трьох молодших дітей, а в с. Половинкиному мати з цією метою вбила доньку⁵.

Поодинокі випадки людодства фіксувалися в інших регіонах області. У с. Петрівському Старобешівського району жінка розчленувала вмираючу доньку⁶; у с. Дмитрівці Чистяківського району мати з сином зарізали меншого брата та з'їли його⁷; у с. Богданівці Артемівського району бабуса з'їла своїх онуків⁸.

У с. Курячому Ровенецького району Явдоха Коломійцева в пориві гніву вбила свою доньку за відмову йти до степу по кропиву. Її м'ясом мати нагодувала інших дітей. «Я вирішила пожертвувати однією дитиною, щоб спасти інших дітей», – виправдовувалася людодка⁹. Через голод власну дитину вбило подружжя Дашевських із с. Нижнього Кадіївського району¹⁰.

За спогадами Дарії Лебедевої з с. Ближнього Новоазовського району, випадки вбивства власних дітей та їх вживання в їжу були не поодинокими. Масовим явищем також було розкопування свіжих могил та трупоїдство. Однак після масових отруєнь цей процес припинився¹¹. Такі наслідки поїдання трупів були і в с. Бончуківці Новопсковського району¹².

Трупоїдство поширилося й іншими районами. Так, наприкінці травня 1933 р. колгоспник із с. Аношкіного Покровського району Кузьма Лемзяков з'їв три

¹ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 273.

² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні ..., 771.

³ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 352.

⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 772.

⁵ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15077, 15078.

⁶ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. I. ..., 377.

⁷ Маслова, О. (2008). Голодомор 1932–1933 гг. По рассказам очевидцев. *Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині* ..., 231–274.

⁸ Зувач, И. (2008). Зажги свечу памяти. Голодомор 1932–33 гг. Свидетельствуют очевидцы. *Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині* ..., 420–423.

⁹ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 14830.

¹⁰ Там само, спр. 15284.

¹¹ Кожем'яка, О. (2008). Голодомор 1933 року очима очевидців (експедиція четверта). *Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині* ..., 345–353.

¹² ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 43.

трупи своїх померлих дітей (від 5 до 9 років)¹, а в с. Нижній Дуванці Софія Михайличенко з донькою відкопали труп померлої доньки і сестри, відрубали ногу та вживали в їжу. Невдовзі вони померли². У с. Бондарівці Міловського району Антон Греков разом із дружиною з'їли свою померлу доньку³. У Старобільському районі в с. Байдівці Ганна Юник разом із дітьми вживала труп власного чоловіка⁴. Марія Фоменко з с. Новоселівки згадувала: *«У нас сусідка була, у неї діти померли, і вона оце брала, варила і їла оце м'ясо, і даже на базар носила холодець ... В неї діти були – троє чи четверо»*⁵.

Під час Голодомору серед населення поширювалися різні прислів'я та приказки. Не оминули вони й тематики людодства: *«Наш сусід уже здурів і дітей своїх поїв»*⁶. Виникли вони не на порожньому місці, адже після «родинного» людодства за кількістю випадків йшло «сусідське». Показовим був випадок у с. Григор'ївці Старобешівського району, де дорослі залишили своїх дітей на сусідів, а самі пішли на пошуки продуктів. За цей час сусіди малечу з'їли⁷. Катерина Сера з с. Єгорівки Старокерменчицького району згадувала, що двоє сусідських чоловіків з'їли дитину⁸.

Загалом жертвами канібалів найчастіше ставали діти. Виснажені голодом, вони фізично могли не подолати дорослу людину, а от малечу – легко. *«Один нещасний чоловік підстеріг, як сусідська дівчинка вийшла на город їсти квасець, спіймав, задушив і з'їв її»*, – згадувала Серафима Тюня з м. Сватового⁹.

Дар'я Гусаченко з с. Бабицевого Покровського району згадувала, що сусідка Василина ловила чужих дітей і різала їх: *«Тут ми йдемо з поля – міліція у неї у дворі. Ну, ми й зайшли туди. А воно вариться, ручка маленька і отак стриба в пічі, в чавунці»*¹⁰. *«Я в той момент ходила до дитячого садка, і якимось з вихователькою ми пішли у поле збирати колоски та зустріли бабусю. Вихователька відразу зібрала нас, і ми пішли звідти. Як розповідали старші, у будинку тієї бабусі було знайдено сім людських голів. Вона займалася канібалізмом, та й у*

¹ ГДА МВС України, ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 198855.

² Троян, 36–47.

³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 804.

⁴ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 14693.

⁵ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 328, 331.

⁶ Скоробагата, І. (2008). Голодомор 1932–1933 років на Україні. Наслідки його на Донеччині. *Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині* ..., 50–62.

⁷ Кожем'яка, 345–353.

⁸ Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині ..., 358.

⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 837.

¹⁰ Коденко, Ю. (2018). Літопис Голодомору 1932–1933 років: Луганські сторінки трагедії. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року)*. Київ, Дрогобич: Видавництво «Коло», 156–162.

неї були злі очі, і сама вона була гадкою», – згадувала Віра Палієва з м. Сватового. Недаремно діти боялися таких жінок. У с. Миколаївці Новопсковського району жінка запросила до себе на обід дівчинку та вбила її. За таким «кухваренням» її застали виховательки дитячого садка. А після обстеження будинку людоджерки виявили, що у погребі було знайдене пошматоване тіло ще однієї дівчинки¹.

Місцеві здебільшого знали тих, хто був гіпотетично небезпечним. Батьки намагалися убезпечити своїх дітей, вчили уникати таких людей та обходити стороною їх подвір'я. *«Ми боялися виходити на вулицю, бо люди убивали людей»*, – згадувала Наталія Кочмар².

Траплялися випадки, коли селяни рятували жертву з рук канібалів. Так, Наталя Несмашна з с. Містків Сватівського району розповіла, що їй допомогли люди, які вибили вікна та двері і відірвали від неї сусідку-людодітку. А під час огляду хати людодітки виявили діжку з засоленим людським м'ясом³. На одному з хуторів коло с. Курячівки Марківського району батьки зарізали та з'їли доньку. Хотіли зарізати і сина, але той почав кричати у вікно і його врятувала тітка. Людодідів заарештували та посадили⁴. Траплялося, що допомога приходила надто пізно. Зокрема, секретар Марківського РПК повідомляв до м. Сталіного про те, що в с. Курячівці та с. Кам'янці батькам-людодідам завадили з'їсти вже зварені частини власних дітей⁵.

На Донбас із віддалених голодних сіл і хуторів сунули валки голодуючих. Проходячи через різні села, голодні селяни не тільки випрошували по хатах щось поїсти, а й розповсюджували різні чутки, зокрема про людодідство⁶. *«Знаю, що ходили чутки про таке і в нас у селі, та я цього не бачила»*, – згадувала Ганна Чала з с. Просяного; *«По селу ходили чутки, що в сусідніх селах було людодідство»*, – розповідав Борис Федченко, який пережив Голодомор у с. Іванівці Новосвітлівського району; *«У людей чули, що десть єсть, а в нас не чула»*, – стверджувала Зінаїда Лемзякова з с. Високого⁷.

«Ходили чутки, що один наш односелець спіймав і зарізав восьмирічну дівчинку, яка прибилася в село. Ця вістка поширилася швидко, і жителі села не відпускали свої дітей самих на ту вулицю, де жив людодід», – згадувала Катерина

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 780, 836.

² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 779.

³ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 295–296.

⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 835.

⁵ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 44.

⁶ Бледнов, 130.

⁷ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 182, 203, 380.

Іщенко з с. Наугольнівці Покровського району¹. А в с. Брусівці Біловодського району через поширення людодїдства директор школи ніколи не збирав наради у другій половині дня і молодим вчителям радив вечорами не виходити з дому².

Пересування чужими місцевостями у той час було надто небезпечним. Часто жертвами ставали випадкові перехожі, які не знали, до кого можна зайти попросити хліба або переночувати. У таких випадках жертвами могли бути й дорослі³. Зокрема, в с. Паньківці Новопсковського району жила бабця, яка заманювала до себе людей, убивала їх і варила з них холодець⁴. Подібне відбувалося й у с. Шапарівці⁵. У с. Роговому Клим Василенко впустив на ніч до хати незнайому дівчину, яку вночі й убив⁶.

Злочинці вбивали свідомо, аби харчуватися людським м'ясом. Переходило це навіть у промисловий характер. Небезпідставними були чутки про торгівлю людським м'ясом⁷, як-от у с. Покровському⁸. За спогадами Марії Данильченко з с. Морозівка Міловського району, їй «доводилося скуштувати ковбасу з людськими пальцями – пригостили»⁹. Подібна історія трапилася в с. Шуліківці Біловодського району, де мачуха пригощала пасербицю холодцем приготовленим із батька¹⁰.

Щодо цього влучно зауважив В. Марочко, що випадки людодїдства свідчать про «реальний апокаліпсис, глибоку фізичну та морально-психічну травму спільноти»¹¹. Відчуття голоду затьмарювало будь-які почуття, навіть до найближчих. Водночас дуже часто канібали розуміли, що вчинили не просто злочин, а порушили неписану соціальну заборону, яка передається з покоління в покоління. У с. Шапарському Новопсковського району селянка Марія з'їла труп свого сина Прохора. *«Коли її спитала баба де дівся син, людодїдка відповіла: “Кума, я грішна перед Богом. Я його з'їла... він вже як здох, я його мертвого їла. Вже хоч гріх, хоч два, терпіння в мене не було. Їсти так хотіла”*», – згадувала Катерина Комісаренко¹².

¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення (2009). Книга перша. Упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. Київ: ВД «КАЛИТА», 509.

² Особистий архів дослідниці В. А. Аннусової.

³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 773, 836; ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15147.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 64.

⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 776.

⁶ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15272.

⁷ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. I, 47.

⁸ ГДА МВС України, ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 194608.

⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 817.

¹⁰ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 167.

¹¹ Марочко, 87.

¹² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 768.

Психіка голодуючих не витримувала, вони втрачали розум і здоровий глузд. Так, у с. Наугольнівці Покровського району А. Богачова після смерті чоловіка лишилася сама з трьома дітьми. Щоб урятувати хоч когось із них, жінка зарізала 10-річного сина, а м'ясо зварила. Однак після цього канібалка втратила розум. У такому стані її заарештували. Відповідно до спогадів очевидців, такі випадки траплялися доволі часто. Зокрема, в с. Тишківці Марківського району селянка Параска з'їла двох своїх дітей та збожеволіла¹. В с. Олександрівці Слов'янського району жінка та її мати з'їли дитину. Після цього старша жінка втратила розум, і коли бачила дітей, то ганялася за ними².

Непоодинокими були випадки, коли після людодїства канібал накладав на себе руки. Наприклад, у с. Зориківці Міловського району селянка зарізала власну доньку, а потім вихвалялася у селі тим, що зварила м'ясо, а з'їсти не змогла. Згодом вона пішла до залізничної колії та лягла під поїзд³. Схожа ситуація сталася в с. Дмитрівці Чистяківського району, де батько зарубав і з'їв сина, а згодом повісився⁴.

Тривалий час стер із людської пам'яті деталі тих жахів, але окремі епізоди збереглися ще довго. Так, Анатолій Бирлов згадував, що його мати розповідала про людодїство на вулиці, де вони жили: *«батьки з'їли 4-х своїх дітей»*; *«та й сусід сусіда міг зарізати»*. Про випадки людодїства у Великоновосілківському районі згадав і Микола Арендарюк із с. Шевченка⁵.

Дехто зумів згадати більше. Марія Трач із с. Білогорівки Лисичанського району розповіла, що *«коли на селі з'їли Ярину, то почали їсти все, що потрапляло під руку – живе і неживе»*⁶. Михайло Тихонов із с. Сиротиного Покровського району розповів, що його *«село розділене річкою на дві частини. Так, говорять, що на тій стороні діти йшли до школи і не поверталися. Їх ловили і їли. Про це мені розповідала Титова, яка ледве врятувалася від таких бандитів. А на нашій стороні жив Циганов, який також спіймав хлопчика і з'їв»*⁷.

Навесні 1933 р. прослідковувалася чітка тенденція зростання кількості випадків людодїства. Зокрема, з Покровського району повідомляли, що були зареєстровані факти людодїства в селах Маньківці, Ландратівці, Новоолександрів-

¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років ..., 509, 842.

² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. I, ..., 394, 396.

³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 806.

⁴ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область Ч. I, 323.

⁵ Маслова О. Голодомор 1932–1933 гг. По рассказам очевидцев ..., 231–274.

⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 835.

⁷ Там само, 898.

ці, Нижній Дуванці, Наугольнівці, Покровському та ін.¹. Пік припав на кінець весни – початок літа – час найбільшого голодування. Загалом, згідно з інформацією ДПУ, з лютого до середини квітня у 166 населених пунктах 76 районів УСРР тільки офіційно було зареєстровано 319 випадків людодства. З 15 квітня до 1 червня, за неповною інформацією, було зареєстровано ще 570 випадків у 201 населеному пункті 66 районів².

Стверджувати, що канібалізм в УСРР став несподіванкою для режиму, немає підстав. Постійний моніторинг ситуації затягнувся, бо ця проблема до певної міри не розглядалася як загроза. Водночас об'єднання людей навколо самосуду над канібалами могло стати майданчиком для подальшого спротиву, а також несло репутаційні втрати правоохоронних і владних структур. До того ж розповсюдження інформації про людодство було підтвердженням тотального голоду, що заперечували комуністи. Отже, поширення явища набуло загрозливих масштабів і змусило комуністичний режим реагувати. З цією метою 22 травня 1933 р. дані про канібалізм, за розпорядженням заступника ДПУ УСРР Карла Карлсона, були засекречені, а розгляд кримінальних справ передавався місцевим органам ОДПУ³. Свідків цих жахливих подій на місцях залякували та змушували підписувати зобов'язання про нерозголошення⁴.

Комуністичний режим пояснював поширення канібалізму масовою анти-советською змовою. Зокрема, після випадку людодства в с. Росоховатому, секретар партійної ланки та уповноважений Марківського РПК на спеціальній нараді пояснювали місцевим колгоспникам, що такі випадки є штучними і використовуються куркульською контрреволюційною агітацією⁵.

Подібне відбулося і в кол. Марксфельд Старокаранського району, де Олександра Нижнікова вбила та з'їла двох своїх дітей. Засідання бюро Старокаранського райкому 11 липня 1933 р. постановило «вважати встановленим, що виключно звірячий за своїм змістом факт вбивства двох дітей є куркульською роботою, спрямованою на використання продовольчих труднощів»⁶.

Якщо ж людодом виявлявся бідняк чи колгоспник, знаходилися або надумувалися інші негативні чинники і характеристики. Наприклад, заарештованого людодда колгоспника Мефодія Криконенка з с. Чабанівки Рубіжанського райо-

¹ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. I, 477; ГДА МВС України, ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 194610.

² Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг., кн. 2. 1932–1934 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова (2005). Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 428–429.

³ Парсенюк, Б. Ф. та ін. (2007). *Невгамовний біль. Історичні дослідження, нариси, свідчення, спогади, документи* / упоряд. С. Ф. Бледнов. Донецьк: СПД Бледнов, 54–55.

⁴ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 14744.

⁵ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 17.

⁶ Там само, арк. 50.

ну звинуватили у крадіжці колгоспного теляти. Водночас не забули підкреслити, що «незважаючи на те, що він був за крадіжку виключений з колгоспу й знаходився під слідством, колгоспом була надана продовольча допомога»¹.

Суди над людодідами відбувалися в районних центрах, а також у Харкові. Завдяки 40 кримінальним справам із ГДА МВС України відомі випадки про канібалізм у селах, згадки про які не вдалося розшукати у спогадах. Зокрема, це с. Серебрянка Артемівського району, села Білолуцьк, Березівка, Коченове, Друга Миколаївка, Овчарове, Павленкове, Розсипне та Танюшівка Білолуцького району, с. Мойсеївка Міловського району, с. Нова Астрахань Рубіжанського району, с. Кругле Сватівського району та ін.². Відповідно до вироків більшість затриманих засудили на строк від 3 до 10 років ув'язнення в таборах. Кілька справ було припинено через смерть підозрюваних у с. 2-му Білокуракіному Новопсковського району та с. Кабиченому Марківського району³. Лише по справі Явдохи Малик (с. 2-ге Білокуракіне Новопсковського району)⁴ було ухвалено смертний вирок – розстріл. По справах Марії Ковальнової (с. Заайдарівка Новопсковського району) та подружжя Кривоконенків (с. Чабанівка Рубіжанського району), яких також мали розстріляти, відбувся перегляд та пом'якшення покарання – їх відправили на північ на 10 років⁵. Останню кримінальну справу в Донецькій області на людоділку Меланію Савченко з с. Луганського Горлівського району завели наприкінці осені 1933 р.⁶

Цілком очевидно, що випадків канібалізму було значно більше. Це підтверджують виявлені спогади очевидців. Однак на такі випадки кримінальні справи не відкривалися. Наприклад, через смерть від виснаження чи самогубства, самосуд селян, діяльність у безлюдній місцевості, банальну втечу після викриття тощо.

Отже, концентрація випадків людодіства в північних районах Донецької області була одним із головних показників найбільшого впливу голоду в них. Явище виникло взимку 1933 р. і поширювалося до початку літа. Поодинокі випадки фіксувалися восени. Загалом нами віднайдена інформація про 100 випадків або згадок про людодіство у 21 районі області. Відповідно до джерел, домінувало «родинне» людодіство з попереднім вбивством жертви. Трупоїдство відбувалося в кожному сьомому випадку. Прослідковувалося переважання канібалів-одинаків, груповий канібалізм зафіксований у кожному третьому випадку. Найбільше серед людодідів було жінок, а серед жертв – власних дітей віком від 6 до 10 років. Самосудів над канібалами майже не спостерігалось.

¹ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15497.

² Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 15074, 15079, 15112, 15272, 15475, 15542; ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 194613, 194618, 194698, 199037, 200071.

³ Там само, ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 205856, 207853.

⁴ Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 14658.

⁵ Там само, спр. 15147, 15497.

⁶ Там само, спр. 15609.

Позиція комуністичного режиму щодо вирішення проблеми людоїдства дає підстави вважати, що усвідомлене затягування голоду та випадки канібалізму використовувалися, зокрема, і для подальшої агітації проти опонентів колективізації. Монополія ДПУ на розгляд справ канібалів підтверджує повну обізнаність вищого партійного керівництва щодо поширення явища та кількості жертв. Засудження канібалів до таких саме строків, як і порушників закону «про 5 колосків», свідчило про цинізм режиму в оцінці людського життя.

References

Berelovych, A. & Danylov, V. (Comps.) (2005). *Sovetskaia derevnia hlazamy VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty y materyaly* [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials]. Moskva: «Rossyjskaia polytycheskaia entsyklopediya» (ROSSPEN), t. 3. 1930–1934 gg., kn. 2. 1932–1934 gg. [in Russian].

Blednov, S. F. (Comps.) (2008). *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty* [A bitter memory. The Holodomor of 1932–1933 in Donetsk region – historical research, testimonies, memories, documents]. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD [in Ukrainian].

Blednov, S. F. (2008). *Holodomor na Donbasi (1932–1933): avtors'ki rozdumy, svidchennya, dokumenty* [Holodomor in Donbas (1932–1933): author's reflections, testimonies, documents]. Donets'k: Donbas [in Ukrainian].

Kodenko, Yu. (2018). Khronika Holodomoru 1932–1933 rokiv: Luhans'ki storinky trahediyi [Chronicle of the Holodomor of 1932–1933: Luhansk pages of the tragedy]. *Materialy mizhnarodnoyi konferentsiyi «Shtuchni holodomory v Ukrayini XX stolittya»* (Kyiv, 16 travnya 2018 r.). Kyiv, Drohobych: Vydavnytstvo «Kolo», 156–162 [in Ukrainian].

Kozhem'yaka, O. (2008). Holodomor 1933 roku ochyma ochevydsiv (chetverta ekspeditsiya). [The Holodomor of 1933 through the eyes of eyewitnesses (fourth expedition)]. *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 345–353 [in Ukrainian].

Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrains'ko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky* [Freedom and terror in Donbas. Ukrainian-Russian borderland 1870–1990s]. Kyiv [in Ukrainian].

Mahryts'ka, I. (Comps.) (2008). *Zberezheni pam'yat'. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanshchyni: svidchennya ochevydsiv* [Saved memory. The Holodomor of 1932–33 in Luhansk region: eyewitness accounts]. Luhans'k: Promdruk, t. 1 [in Ukrainian].

Marochko, V. I. (2015). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Donbasi* [The Holodomor of 1932–1933 in Donbas]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Maslova, O. (2008). Holodomor 1932–1933. Golodomor 1932–1933 gg. po svidetel'stvam ochevydtsev [Holodomor 1932–1933. According to eyewitness accounts]. *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 231–274 [in Ukrainian].

Mykhaýlychenko, V. V., Borzenko, M. O. & Zhyhal'tseva, V. L. (Comps.). (2008). *Natsional'na knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini. Luhans'ka obl.* [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Luhansk region]. Luhans'k: Yantar' [in Ukrainian].

Parsenyuk, B. F. & al. (2007). *Nevblahanny bil'. Istorychni studiyi, narysy, svidchennya, spohady, dokumenty* [Unrelenting pain. Historical studies, essays, testimonies, memories, documents]. Donets'k: SPD Blednov [in Ukrainian].

Pyrh, R. (comps.) (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].

Pyrh, R. (comps.) (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2007 [in Ukrainian].

Skorobahata, I. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini. Yoho naslidky na Donechchyni [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Its consequences in Donetsk region]. *Hirky spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 50–62 [in Ukrainian].

Tretyak, O. L., Blednov, S. F., Nikol's'ky, V. M. & al. (2008). *Natsional'na knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. Donets'ka obl.* [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor 1932–1933 pp. in Ukraine. Donetsk region]. Donets'k, 2008 [in Ukrainian].

Trojan, M. (2008). Holodomor 1932–33 rokiv na Donbasi [Holodomor of 1932–33 in Donbas]. *Hirky spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 36–47 [in Ukrainian].

Vasyl', S. (2017). Fol'klorna proza pro holodomory 20 st. v Ukrayini: paradyhma tekstu [Folkloric prose about famines of the 20th century in Ukraine: the paradigm of the text]. *L'viv* [in Ukrainian].

Veselova, O. & Nikilyev, O. (Comps.) (2009). *Pam'yat' narodu: henotsyd v Ukrayini holodom 1932–1933 rr. Svidchennya*. [Memory of the people: genocide in Ukraine by famine of 1932–1933. Testimony]. Kyiv: VD «KALYTA», Kn. 1 [in Ukrainian].

Vrons'ka, T. V. & Platonova, N. V. (2003). Arkhivni materialy NKVS i DPU u fondakh Derzhavnoho arkhivu MVS Ukrainy [Archive materials of the NKVD and DPU in the funds of the State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*. Kyiv: Nauk. Dumka, 26–41 [in Ukrainian].

Zuvach, I. (2008). Zazhgite svechu pamyati. Golodomor 1932–33 godov. Pokazyvayut ochevidtsy. [Light a memorial candle. The Holodomor of 1932–33. Eyewitnesses testify]. *Hirky spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 420–423 [in Russian].

**ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР КОЛАБОРАЦІЇ.
ПЕТРО БОРДИЧЕВСЬКИЙ ТА «ОСТАТОЧНЕ ВИРІШЕННЯ
ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ» У МАРІУПОЛІ¹**

Євген Горб

*Французький центр досліджень в гуманітарних і соціальних науках (CEFRES),
Маріупольський державний університет
eshorb14@gmail.com*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9782-9194>

Yevhen Horb

*French Research Center in Humanities and Social Sciences (CEFRES),
Mariupol State University
eshorb14@gmail.com*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9782-9194>



Метою публікації є висвітлення діяльності одного з очільників допоміжної поліції Маріуполя у період нацистської окупації – Петра Бордичевського. На підставі маловідомих матеріалів архівосховищ Німеччини та Сполучених Штатів, а також відомостей окупаційної періодики зроблено спробу реконструкції основних моментів життєвого шляху П. Бордичевського.

Автор акцентує на необхідності відходу від полярних, чорно-білих оцінок діяльності місцевих колаборантів, традиція яких була вироблена методологічними настановами радянської історіографії. Комплексне залучення різноманітних за походженням джерел дало змогу достовірно відтворити період другого і заключного етапу «остаточного вирішення єврейського питання» у Маріуполі, події якого перебували на периферії дослідницьких інтересів краєзнавців та істориків, сконцентрованих на трагедії першого масового розстрілу маріупольських євреїв у жовтні 1941 р. Ставиться під сумнів достовірність матеріалів радянського слідства щодо Петра Бордичевського, що актуалізує проблему пошуку та залучення джерел німецького походження.

Новизна й оригінальність дослідження полягає у самій постановці проблеми створення біографічних нарисів про найбільш знакових представників регіональних еліт окупованих територій радянської України з метою переоцінки їх діяльності, з'ясування цілей та мотивів переходу на бік «Нового порядку». Пропонована стаття є першою спробою загального нарису біографії Петра Бордичевського на тлі масових

¹ Ця стаття підготовлена автором у межах дистанційної дослідницької стипендіальної програми Меморіального музею Голокосту США. Програма можлива завдяки сприянню та підтримці Меморіальної ініціативи з вивчення українських євреїв імені Петра та Башеви Польських. Зміст та висновки статті є відповідальністю автора, і не обов'язково відображають позицію установи, яка надала дослідницьку стипендію. Доступ до Архіву візуальної історії Фундації Шоа став можливим завдяки нерезидентській стипендії «The Petro Jacyk Program for the Study of Ukraine».

репресій проти єврейського населення у Маріуполі. Перспективи подальшої розробки означеної проблематики полягають у необхідності створення групових портретів членів колабораційних формувань Донеччини періоду 1941–1943 рр., що паралельно вимагає розширення наявної джерельної бази проблеми шляхом систематичної евристичної роботи у закордонних архівосховищах.

Ключові слова: нацистський окупаційний режим, Райхскомісаріат Україна, колабораціонізм, Надзвичайна державна комісія, Маріуполь, допоміжна поліція, Петро Бордичевський.

The aim of this publication is to shed light on the activities of one of the heads of the Mariupol Auxiliary Police during the Nazi occupation – Petro Bordychevskyi. Based on little-known materials from the archives of Germany and the United States, as well as data from the occupation press, an attempt is made to reconstruct the key moments of P. Bordychevskyi's life path.

The author emphasizes the need to move away from polarized, black-and-white assessments of local collaborators, a tradition that was shaped by the methodological guidelines of Soviet historiography. The comprehensive involvement of sources of various origins made it possible to accurately reconstruct the course of the second and final stage of the «Final Solution to the Jewish Question» in Mariupol, events that have remained on the periphery of the research interests of local historians, who have mainly focused on the tragedy of the first mass shooting of Mariupol Jews in October 1941. The reliability of Soviet investigative materials concerning Petro Bordychevskyi is questioned, which highlights the need to search for and involve sources of German origin.

The novelty and originality of this study lie in the very formulation of the problem of creating biographical sketches of the most prominent representatives of the regional elites of the occupied territories of Soviet Ukraine, with the goal of reassessing their activities and understanding the goals and motives behind their siding with the «New Order». This article is the first attempt at an overview of Petro Bordychevskyi's biography against the backdrop of mass repressions against the Jewish population in Mariupol. The prospects for further development of this issue lie in the necessity of creating group portraits of members of the collaborationist formations in Donetsk region during the period of 1941–1943, which also requires the expansion of the current source base through systematic heuristic work in foreign archives.

Keywords: Nazi occupation regime, Reichskommissariat Ukraine, collaborationism, Extraordinary State Commission, Mariupol, auxiliary police, Petro Bordychevskyi.

«Це неправда. Слідство володіє точною інформацією про те, що Ви брали безпосередню участь у масових арештах», – такі слова слідчого колишній очільник допоміжної поліції у Маріуполі Петро Бордичевський чув практично під час кожного допиту, перебуваючи у катівнях м. Сталіна (Донецьк)¹. Радянське правосуддя щодо колаборантів, а особливо керівних кадрів місцевої поліції, було дуже швидким на розправу, і прізвище Бордичевського після його розстрілу

¹ Aussagen zu Verbrechen in Mariupol (B 162/1261), Bundesarchiv, Koblenz, Germany, 38.

воліли не згадувати, адже за висновками радянського слідства, все було однозначно і обговоренню не підлягало. Наразі знайти бодай крихти інформації про життя та діяльність П. Бордичевського надзвичайно важко, але питання про те, чим керувався один із найбільш розшукуваних колаборантів Маріуполя, коли приймав пропозицію нацистського командування щодо очолення допоміжної поліції міста, залишається відкритим.

Історикам практично нічого не відомо про те, як складалося життя Бордичевського до встановлення німецького окупаційного режиму у Маріуполі, та вони й не переймалися цим питанням, адже історія Маріуполя періоду 1941–1943 рр. – це одна велика біла пляма, яка протягом післявоєнних десятиліть заповнювалася майже виключно краєзнавцями. Краєзнавчий наратив історії нацистської окупації Маріуполя сильно залежав від радянської версії подій, яка активно тиражувалася у періодиці, численних збірниках документів, ретельно дібраних на підставі партійних інструкцій. Для імені П. Бордичевського не знайшлося місця у працях дослідників Голокосту у Маріуполі – краєзнавця Лева Яруцького, істориків Дмитра Титаренка, Володимира Романцова, Андрія Ангрика¹. У знаковій статті Юрія Радченка про участь української допоміжної поліції у подіях Голокосту на Донбасі Бордичевський згадується лише поспіхом – констатується факт його участі у діяльності так званої Державної Кримінальної Служби². Отже, обставини життєвого шляху Петра Бордичевського, що привели його до крісла очільника маріупольської поліції, досі не ставали об'єктом дослідження.

Метою статті є відтворення основних віх життя Петра Бордичевського з особливим фокусом на його діяльності у період німецької окупації Маріуполя (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.).

Інформацію про діяльність, а тим паче – довоєнний період біографії Петра Бордичевського, – марно шукати серед опублікованих джерел. В основу пропонованої публікації було покладено матеріали слідства над Бордичевським та низкою інших маріупольських колаборантів, що зберігаються у Федеральному архіві Німеччини – йдеться насамперед про документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарб-

¹ Яруцький, Л. (1996). Евреи Приазовья. Мариуполь; Титаренко, Д. М. (2008). Геноцид єврейського населення на Донеччині під час нацистської окупації: деякі дискусійні аспекти проблеми. *Нові сторінки історії Донбасу: збірник статей* / гол. ред. З. Г. Лихолобова. Донецьк, 15/16, 27–49; Титаренко, Д. (2017). Окупований Маріуполь влітку 1942 р.: за матеріалами звіту польової комендатури № 538. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 29, 195–211; Романцов, В. М., Пандазі, А. В. & Гузь, А. М. (2018). Трагедія голокосту в Маріуполі доби нацистської окупації. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 22–23, 85–95; Angrick, A. (2023). *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*. Hamburg: Hamburger Instituts für Sozialforschung.

² Радченко, Ю. (2017). Українська поліція та Голокост на Донбасі. *Україна модерна*, 24, 81.

ників (так звана «НДК»). З численних копій матеріалів НДК, що відклалися в українських, російських та німецьких архівах, документи, що стосуються постаті Бордичевського, наявні лише у німецькомовних копіях¹. Зі зрозумілих причин аналогічні матеріали Державного Архіву Російської Федерації нам не були доступні, та й взагалі наявність копій справи Бордичевського у російських архівосховищах видається сумнівною.

Не менш цінними, хоча й специфічними з погляду достовірності та ступеня об'єктивності є усні свідчення осіб, які пережили Голокост у Маріуполі або були свідками масових страт. Використані під час підготовки цієї публікації свідчення сконцентровані в Архіві візуальної історії Фундації Шоа (Shoah Foundation Institute Visual History Archive). Історії очевидців, що стосуються П. Бордичевського, були записані у Маріуполі у 1998 р.². Допоміжне значення мали також підшивки офіційного друкованого органу окупаційної адміністрації Маріуполя – «Маріупольської газети», яка дає змогу реконструювати загальну атмосферу та деталі маріупольського повсякдення у період нацистської окупації.

Як було зазначено вище, про біографію Петра Миколайовича Бордичевського до 1941 р. відомо мало. Він був корінним маріупольцем, навчався у Єдиній трудовій зразковій школі № 1 міста Маріуполя, де викладання велося українською мовою. Особливий інтерес у хлопчика викликали уроки історії, яку викладав батько Леоніда Пономарьова, що вже у незалежній Україні згадував про роки знайомства батька з Бордичевським.

Після завершення навчання Петро поставив собі за мету стати істориком. Заповітною мрією випускник поділився зі своїм вчителем, який прищепив Бордичевському любов до минулого. Відомо, що до початку радянсько-німецької війни П. Бордичевський працював викладачем історії у Маріупольській школі № 18, проте де і коли Петро отримав педагогічну освіту, наразі сказати важко. Відомо лише, що директором школи, де вчителював Бордичевський, був той самий Олександр Пономарьов, який опікував хлопця з дитинства. Петро часто бував у Пономарьових, проте невідомо, чи знав він достеменно, що дружина Олександра була єврейкою. Вже після початку війни цей факт відіграє важливу роль і в житті Петра Бордичевського, і у трагічній долі сім'ї Пономарьових.

Існують непрямі свідчення, що до 8 жовтня 1941 р. (день захоплення Маріуполя німецькими військами) Бордичевський так і не став членом партії³. Інакше

¹ Aussagen zu Verbrechen in Mariupol.

² Пономарев, Л. (1998, October 22). Интервью 49617. Интервью Евгении Давыдовны Литинской. *Visual History Archive*, USC Shoah Foundation. URL: <https://vha-usc-edu.myaccess.library.utoronto.ca/testimony/49617>; Сердюк, Г. (1998, May 14). Интервью 44386. Интервью Евгении Давыдовны Литинской. *Visual History Archive*, USC Shoah Foundation. URL: <https://vha-usc-edu.myaccess.library.utoronto.ca/testimony/44386>

³ Пономарев.

б його кандидатуру не було погоджено на посаду голови Іллічівського районного відділення Державної кримінальної служби, яке він очолював до вересня 1942 р. Принаймні наприкінці вересня П. Бордичевський згадувався на сторінках «Маріупольської газети» як голова міської ДКС¹. Начальник Іллічівського відділення ДКС не брав участі у масових розстрілах єврейського населення 18–20 жовтня 1941 р. у протитанкових ровах селища Агробази за Маріуполем, проте він проходив як обвинувачуваний у справі про знищення нащадків змішаних шлюбів – каральної операції, яка була розгорнута невдовзі після підвищення Бордичевського.

Під час аналізу матеріалів НДК кидається у вічі, що радянське слідство більше цікавилось репресіями проти маріупольського партійного активу, аніж масштабними розстрілами представників окремих етнічних меншин та соціальних прошарків населення (йшлося про масове знищення євреїв до третього покоління; ромів; осіб, які страждають венеричними захворюваннями; військовополонених). Як мінімум у половині цих операцій Петро Бордичевський брав участь особисто.

Вже у 1946 р. Бордичевський на допиті від 16 лютого повідомляв, що вказівку щодо знищення нащадків змішаних шлюбів він отримав у листопаді 1942 р. безпосередньо у штабі зондеркоманди 10-а, називаючи прізвище відповідальної особи, яка контактувала з Державною кримінальною службою – Вульф. Зондеркоманда на той час очолювалася оберштурмбанфюрером Куртом Крістманом, тож достовірність існування загадкового Вульфа залишається під питанням. Точної дати отримання наказу Бордичевський не пам'ятав, однак далі операція розвивалася дуже стрімко.

П. Бордичевський моментально зібрав керівників районних відділів ДКС, щоб проінструктувати особовий склад щодо майбутніх арештів. Одним із головних завдань операції було недопущення витоку інформації, тому списки осіб, які підлягали арешту, знаходилися в окремих запаяних конвертах, і навіть голови районних відділів не отримали їх під час першого зібрання. Бордичевський розпорядився, щоб особовий склад допоміжної поліції Маріуполя протягом дня понаднормово перебував на своїх місцях, оскільки сигнал про початок операції і списки можуть з'явитися у найнеочікуваніший момент. Сам голова Маріупольської ДКС заздалегідь не мав на руках усієї супровідної документації щодо арештів євреїв – принаймні у цьому він намагався переконати слідство.

Директива від німецького командування та списки з'явилися через кілька годин. Кожен із начальників районних ДКС отримав копію директиви та пакети зі списками, які було заборонено відкривати до певного моменту. Арешти мали

¹ Реклама (1942, 23 вересня). *Маріупольська газета*, 123, 4.

бути здійснені одночасно, до дев'ятої години вечора. Загалом три районні відділи Державної кримінальної служби (Ілліча, Лівий берег, Порт) мали опрацювати трохи більше сотні прізвищ.

Одразу після хвилі арештів Петро Бордичевський був знову викликаний Вульфом, який наказав перевірити затриманих на предмет наявності венеричних захворювань. На обстеження арештованих давався тиждень. У перший же вечір очільник мариупольської ДКС разом із завідувачкою міського відділу охорони здоров'я оглянули 20 осіб, серед яких були хворі з другою та третьою стадією сифілісу. Двох арештованих із початковими симптомами сифілісу одразу відправили на лікування. Цікаво, що інші венеричні хвороби німців не цікавили. Такий висновок можна зробити з показів Бордичевського щодо чотирьох жінок із гонореєю, які були «помилувані» і помилково потрапили до списку сифілітиків.

Наступного ранку Бордичевський повернувся для продовження обстежень, проте арештованих уже не було – завідувачка міського відділу охорони здоров'я повідомила, що всіх затриманих уже обстежили і відвезли у невідомому напрямку¹. Відповідно до показів Петра Бордичевського, подальша доля затриманих була йому невідома, але у цьому Петро Миколайович явно збрехав слідству. Він міг багато розповісти не тільки такого, що б прискорило його процес, але й міг надати відомості, які б полегшили його участь. Можливо, така інформація звучала на допитах, проте вона не знайшла відображення у протоколах.

Рівень особистої заангажованості Бордичевського до «операції» яскраво ілюструють два випадки, які знайшли відображення у матеріалах Архіву візуальної історії Фундації Шоа. Під час арештів восени 1942 р. був схоплений той самий Олександр Пономарьов, який чимало зробив для того, щоб молодий Петро втілив мрію свого дитинства – став шкільним вчителем. Пономарьов був росіянином за національністю, проте з 1924 р. був членом партій, що автоматично ставило його під загрозу з початком німецької окупації. Син Олександра Пономарьова вважав, що саме Бордичевський «здав» його батька, однак документальних підтверджень цього факту немає.

Під час арешту, коли до землянки Пономарьових прийшли двоє поліцейських та німці, Олександр встиг сказати дружині, щоб вона спробувала потрапити на прийом до Бордичевського. Шкільний директор був переконаний, що колишній вихованець не покине його у біді. Однак все сталося з точністю до навпаки. Дружина Олександра Пономарьова потрапила до будівлі Мариупольської ДКС вже на наступний ранок після арешту чоловіка. Для дружини Пономарьова було великим ризиком з'являтися на поріг головного карального орга-

¹ Aussagen zu Verbrechen in Mariupol, 34–40.

ну міста, оскільки вона була єврейкою, яка видавала себе за гречанку. Очільник ДКС прийняв Пономарьову, розмовляв з нею доволі грубо, на «ти», і спитав, чи знає вона, що її чоловік був партійним активістом із 1924 р. Це риторичне питання прозвучало наче вирок. Через кілька днів Олександра Пономарьова вивели під конвоєм на очах у дружини, яка прийшла передати йому трохи їжі, бо арештованих не годували¹.

Абсолютно інший образ Петра Бордичевського змальовує маріупольчанка Галина Лях, арештована у віці чотирьох років у селищі Володарському (зараз – Нікольське Маріупольського району). Її батько був українцем, проте мати – єврейка, а отже, їх спільні діти підлягали ліквідації. Батько Галини прийшов до будівлі Маріупольської ДКС на наступний ранок після арешту і хотів побачитися з сім'єю. Отримавши відмову, чоловік розплакався, що почув Бордичевський, який втішав його у коридорі, поряд зі своїм кабінетом. Саме Петро порадив вбитому горем чоловіку піти по селу і зібрати підписи людей, які б підтвердили, що це діти від першої дружини, яка вже померла. Попередньо Бордичевський дав команду – дітей Ляха не чіпати, бо вони потрапили до списків помилково. Збір підписів тривав менше тижня. Батько Галини вимушений був продати частину речей, щоб заохотити односельців підписати свідчення, що діти не є євреями. Врешті-решт голова ДКС розпорядився відпустити Галину Лях. До війни Бордичевський був знайомий з батьком Галини, який часто підвозив Петра до школи і назад².

На початку 1943 р. Петро Бордичевський захворів. Посилаючись на проблеми з серцем, він передав справи своєму заступнику Чернію. Вочевидь, Петро вже відчував, що треба підшукувати собі алібі через наближення лінії фронту до Маріуполя. Лише у березні Бордичевський повернувся до виконання обов'язків очільника Маріупольської ДКС³. Після завершення війни утримувався під вартою у м. Сталіно (Донецьк), а у Маріуполі оголосили про пошук свідків злочинів окупаційної адміністрації, які б хотіли виступити на відкритому процесі. Одним із таких свідків була вдова Олександра Пономарьова⁴.

Головним підозрюваним слідство вважало колишнього бургомістра Маріуполя – Миколу Комровського. П. Бордичевського допитували як одного зі свідків. Вочевидь, колишньому голові допоміжної поліції особливо не було чого сказати, оскільки його покази щодо Комровського зайняли лише абзац машинописного тексту. Бордичевський підтвердив, що Комровський до свого призначення бургомістром Маріуполя працював головним перекладачем у штабі зондеркоман-

¹ Пономарев.

² Сердюк.

³ Aussagen zu Verbrechen in Mariupol, 38.

⁴ Пономарев.

ди 10-а і особисто упізнавав євреїв, ромів та членів партії, яких потім розстріляли у ровах Агробази. Абсурдність цих свідчень не викликає сумнівів – одних тільки євреїв на Агробазі було розстріляно не менше 9 тис. осіб, тож Комровський навряд чи міг упізнавати кожного особисто. Однак слідство отримало, чого хотіло – Петро Миколайович Бордичевський був розстріляний¹.

Кар'єра Петра Бордичевського, яку ми, хоча й фрагментарно, спробували відтворити в межах цієї публікації, була цілком типовою для осіб, що з тих чи інших мотивів вимушені були піти на співробітництво з окупаційною владою. Все вказує на те, що у Бордичевського це співробітництво було цілком добровільним, але все одно давати оцінку діяльності очільника Маріупольської ДКС у чорно-білих тонах нам видається хибним шляхом. Полярність посмертних оцінок П. Бордичевського у спогадах Галини Лях та Леоніда Пономарьова лише підтверджує необхідність подальшого студіювання біографії цієї неоднозначної постаті, як і обставин життєвого шляху інших представників колабораційних структур, створених на території Райхскомісаріату Україна та у прифронтовій зоні, до якої, зокрема, належав і Маріуполь.

У якості перспективних напрямів подальших досліджень значний інтерес становить відтворення всієї вертикалі влади окупаційної адміністрації Маріуполя, створення просопографічних портретів службовців допоміжної поліції, цивільної адміністрації, старост прилеглих сіл, членів юденратів, керівників підприємств, що працювали в зоні окупації тощо. Подібні студії потребують систематичного опрацювання німецьких архівосховищ з огляду на той факт, що архіви Російської Федерації в осяжному майбутньому будуть недоступними для українських та європейських дослідників.

References

Angrick, A. (2023). *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943* [Occupation policy and mass murder. Einsatzgruppe D in the southern Soviet Union 1941–1943]. Hamburg: Hamburger Instituts für Sozialforschung [in German].

Aussagen zu Verbrechen in Mariupol [Statements on crimes in Mariupol] (B 162/1261), Bundesarchiv, Koblenz, Germany [in German].

Iarutskii, L. D. (1995). *Evrei Priazovia* [The Jews of Pryazovia]. Mariupol: Mariupolskoe evreiskoe kulturno-prosvetitelnoe obshchestvo [in Russian].

Ponomarev, L. (1998, October 22). Interview 49617. Interview by Evgenia Davidovna Litinskaya. *Visual History Archive*, USC Shoah Foundation Retrieved from <https://vha-usc.edu.myaccess.library.utoronto.ca/testimony/49617> [in Russian].

Radchenko, Yu. (2017). *Ukrainska politsiia ta Holokost na Donbasi* [Ukrainian police and the Holocaust in Donbas]. *Ukraina Moderna*, 24, 64–121 [in Ukrainian].

¹ Aussagen zu Verbrechen in Mariupol, 41–42.

Reklama [Advertisement]. (1942, 23 veresnia). *Mariupolska hazeta*, (123), 4 [in Ukrainian].

Romantsov, V. M., Pandazi, A. V., & Huz, A. M. (2018). Trahediia Holokostu v Mariupoli doby natsystskoi okupatsii [The Holocaust tragedy in Mariupol during the period of the Nazi occupation]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: istoriia, politolohiia*, 22–23, 85–95 [in Ukrainian].

Serdiuk, G. (1998, May 14). Interview 44386. Interview by Evgenia Davidovna Litinskaya. *Visual History Archive*, USC Shoah Foundation. Retrieved from <https://vha-usc.edu.myaccess.library.utoronto.ca/testimony/44386> [in Russian].

Tytarenko, D. (2017). Okupovanyi Mariupol vlitku 1942 r.: za materialamy zvitu polovoi komendatury № 538 [The occupied Mariupol in summer 1942: on base of the report of Field commandant's office № 538]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 29, 195–211 [in Ukrainian].

Tytarenko, D. M. (2008). Henotsyd yevreiskoho naselennia na Donechchyni pid chas natsystskoi okupatsii: deiaki dyskusiini aspekty problemy [The genocide of the Jews of Donechchyna during the Nazi occupation: some controversial aspects of the problem]. *Novi storinky istorii Donbasu*, 15/16, 27–49 [in Ukrainian].

УДК 929:638.1](477.67):314.151.3-054.72(=161.2)(437.311)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.10

**ГАЙДАК МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1898–1971):
ВІД ТЕМРЮКА (МАЛОЯНИСОЛЮ) ДО МІННЕАПОЛІСУ
ЧЕРЕЗ МІЖВОЄННІ ПОДЄБРАДИ ТА ПРАГУ**

Ольга Зубко

Донецький національний університет імені Василя Стуса
zubkoolga5@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

ResearcherID: ACP-6458-2022

Olga Zubko

Vasyl Stus' Donetsk National University
zubkoolga5@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

ResearcherID: ACP-6458-2022



Біографія відомого донеччанина зі світовим ім'ям Миколи Григоровича Гайдака відома, проте не деталізована. По-перше, є розбіжності у місці народження, а по-друге, і головне, не висвітлений подєбрадсько-празький період його життя, який і визначав його фах і покликання.

У статі об'єктивно, цілісно та системно з'ясовано, що до міжвоєнної Чехословаччини Микола Григорович Гайдак потрапив нелегально, шляхом переходу польсько-чехословацького кордону через Карпати; що звернувся відразу після приїзду по допомогу до Українського громадського комітету, звідки і отримав скерування на навчання до Української господарської академії в Подєбрадах.

Під час вибору вищого навчального закладу та фаху він керувався наявними в середовищі української еміграційної спільноти в міжвоєнній ЧСР «рейтингом професій» та «рейтингом вищих навчальних закладів». На вибір фаху та професії суттєво впливали також фінансовий фактор і науково-технічний прогрес 1920-х, а особливо евгеніка.

З початком 1930-х Микола Григорович переїздить до США. Спонукає його до цього прагнення поглиблення знань з області ентомології та наукова кар'єра.

Ключові слова: Донецщина, біографія, Микола Григорович Гайдак, українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина.

The biography of Mykola Hryhorovych Haydak, the famous Donetskian with a world name, is known, but not detailed. First, there are differences in place of birth; secondly, his «Podebrady-Prague period of life», which determined his profession and vocation, is not covered.

The article objectively, holistically and systematically found out that Mykola Hryhorovych Haydak entered interwar Czechoslovakia illegally by crossing the Polish-Czechoslovak border through the Carpathians; that immediately upon his arrival he applied for help to the Ukrainian Public Committee, from where he received a referral to study at the Ukrainian Economic Academy in Podyebrady.

When choosing a higher educational institution and specialty, he was guided by the «profession rating» and «higher educational institution rating» available in the environment of the Ukrainian emigration community in the interwar CzSR. His choice of specialty and profession was also influenced by the financial factor, scientific-technical progress of the 1920s, and especially eugenics. In the early 1930s, Mykola Hryhorovych moved to the USA. He was motivated by his desire to deepen his knowledge in the entomology and his scientific career.

Keywords: Donetsk region, biography, Mykola Hryhorovych Haydak, Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia.

Біографія донеччанина Миколи Григоровича Гайдака, на відміну від біографій інших міжвоєнних та повоєнних українських вихідців, повна, незамовчувана. Вона радше неафішована, і це за умови того, що Микола Григорович Гайдак – знаний бджоляр, винахідник пилку для штучного годування бджіл, член Ентомологічного товариства Америки та Національного географічного товариства США, автор понад 200 наукових і популярних статей із біології та бджільництва різними мовами, в яких популяризував не тільки знання про українське пасічництво зокрема (особливо про рамкову систему вуликів Прокоповича) і пасічництво загалом, а й про українську історію та культуру.

У поле зору автора цієї публікації Микола Григорович Гайдак «потрапив» як «подебрадець» та «матурант» ще в далекому 2014 р. Саме того року, з початком Антитерористичної операції, керівник історичного клубу «Холодний Яр» Роман Коваль (1959) і дослідник визвольних рухів Віктор Моренець (1964) готували до друку перший том «Подебрадського полку Армії УНР»¹. Точкою дотику трьох пошуковців виявилися Українські матуральні курси, що спершу діяли при Українській господарській академії в Подебрадах (1922–1945), а потім при Українському вищому (високому) педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933). Зазначені курси давали змогу українським вихідцям у реаліях міжвоєнної Чехословаччини здобути «матуру» – «атестат зрілості», або атестат про здобуття повної середньої освіти, з метою подальшого навчання у вищих навчальних закладах. Отже, завдяки документам «Празької колекції» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві (ф. 3801) й було з'ясовано, що Микола Григорович Гайдак повну середню освіту (курс гімназії) здобув на річних, а не піврічних, матуральних курсах у стінах ще Подебрадської академії.

Прослідкувати подальшу долю знаного бджоляра допомогли згодом Енциклопедія української діаспори² та Енциклопедія українознавства³. Із сучасних публікацій у великій нагоді стали наукові розвідки Я. Сидоровського та Б. Рудки⁴.

Однак фактично, за відносної повноти біографії донеччанина, поза межами уваги наукового та широкого загалу залишається його подебрадсько-празький період життя. Тому метою статі є спроба дати відповідь на питання «Який слід у житті Миколи Григоровича Гайдака залишили Подебради та Прага?» та «Чому саме “Божі комахи” (а саме так називав бджіл сам Микола Григорович) стали сенсом усього життя українського вихідця з донецьким корінням?».

За даними цифрових копій метричної книги про народження, шлюб і смерть Іллінської церкви Катеринославської духовної консисторії (Державний архів Донецької області), Микола Григорович Гайдак народився 12 травня 1898 р. в селі Темрюку Маріупольського повіту Катеринославської губернії (нині с. Тем-

¹ Коваль, Р., Моренець, В. (2015). *«Подебрадський полк» Армії УНР*. Т. 1. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», «Український пріоритет», 125–126.

² Моренець, В. (2009). *Гайдак Микола*. Василь Маркусь & Дарія Маркусь. *Енциклопедія української діаспори*. Т. 1: Сполучені Штати Америки. Кн. 1 (А–К). Нью-Йорк: Наукове товариство імені Тараса Шевченка в Америці, 142.

³ Гайдак Микола. (1993). *Енциклопедія українознавства*. Т. 1. (Г–Гал). Львів: НТШ у Львові, 336.

⁴ Сидоровський, Я. (2009). Микола Григорович Гайдак: до 110-річчя з дня народження. *Український пасічник*. 5(206), 38–39; Рудка, Б. (2006). Гайдак Микола Григорович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 5. Київ: НАН України, 300 та ін.

рюк Нікопольського району Донецької області)¹, однак у «Curriculum vitae» – стислому «Перебігу життя», написаному власноруч Миколою Григоровичем під час вступу до Української господарської академії в Подєбрадах, – місцем народження вказане село Малі Янисолі Маріупольського повіту Катеринославської губернії² (нині – село Малоянисоль Кальчинської сільської громади Маріупольського району Донецької області), в родині народного вчителя Темрюкського народного училища Миколи Степановича Гайдака – козака села Євгенівки Остерського повіту Чернігівської губернії, – та Анни Фролі(о)вни Гайдак.

У селі Темрюк (Малоянисоль) родина Гайдаків прожила недовго, бо вже на початку 1900-х родина переїжджає з Донеччини на Черкащину, а саме до містечка Крилова Чигиринського повіту (нині це містечко затоплене водами Кременчуцького водосховища). Саме у Крилові Микола Григорович здобуває початкову освіту. А ось середню освіту йому довелося опановувати вже в гімназії міста Черкас. Навчався тут хлопець охоче та блискуче, про що свідчить здобута срібна медаль.

Революційного 1917-го 19-річний юнак саме вступив на історико-філологічний факультет Київського університету ім. Святого Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), а водночас – до Київської гарматної школи, де увійшов до Спілки юнаків-українців (товариства українських студентів військових шкіл, членами якого були майбутні учасники бою під Крутами – у складі військової школи імені Богдана Хмельницького у Києві). Однак вже у 1918 р. перевівся на природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету, де навчався до грудня 1918 р.

У грудні 1918 р., під час антигетьманського повстання в Києві, Микола Гайдак залишає університет і приїздить до батьків у Черкаси. Проте вже 11 вересня 1919 р. у Черкасах його примусово було мобілізовано денікінцями та відправлено до Таганрозького повіту. Незважаючи на таку мобілізацію, Гайдаку «пощастило»: за росію воювати не довелося, оскільки в листопаді 1919 р. він захворів на тиф. Після лікування в Кременчуцькому шпиталі його було евакуйовано до Одеси. І саме звідси із загоном генерала Миколи Бредова (1873–1945) донеччанин вперше наприкінці лютого 1920 р. перейшов кордон. Це був кордон з Польщею. А далі на Миколу Григоровича чекали табори для інтернованих. Саме там він нарешті отримав змогу зійтися з українським товариством інтернованих вояків.

¹ Державний архів Донецької області (ДАДО). Уродженці Донеччини – борці за незалежність УНР. Презентація. URL: <https://dn.archives.gov.ua/> (дата звернення: 14.06.2024).

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 3795, оп. 1, спр. 858, арк. 1.

Зголосившись добровольцем до Армії УНР, з 02.08.1920 до 21.11.1920 брав активну участь у боях радянсько-польської війни у складі 2-ї Волинської дивізії Армії УНР. А 4 грудня 1921 р., вже після переходу Армії УНР за Збруч, де вдруге опиняється в таборах інтернованих, він закінчує навчання у Спільній юнацькій школі з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії по артилерії (за 1-м розрядом)¹.

Попри відмінні знання, залишатися військовим Гайдак не бажав. Невдалою виявилась і його спроба віднайти себе у складі студентства Варшавських вищих навчальних закладів. Саме тоді до українців Другої Речі Посполитої почали доходити чутки про «Руську допомогову акцію» в міжвоєнній Чехословаччині. Підживлювалися ці чутки й вищим українським офіцерським складом, зокрема керівником Старшинської школи в Каліському таборі, генералом-хорунжим Миколою Юхимовичем Шаповалом (1886–1948), старший брат котрого, відомий політично-громадський діяч Микита Юхимович Шаповал (1882–1932), був головою Українського громадського комітету в Празі (УГК) (1921–1925). Цікавий факт: обидва брати Шаповали були теж донеччанинами – уродженцями села Сріблянки Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Отже, Микола Григорович Гайдак рішуче налаштовується на перехід кордону втретє.

В офіційних паперах Миколи Григоровича («Празька колекція») відсутня інформація про те, як і коли він потрапив він на терени Першої Республіки чехів і словаків. Йдеться лише про 1922 р. А шляхів потрапляння до цієї країни було всього два: легальний та нелегальний. Перший потребував офіційної візи або офіційного запрошення; другий – «зеленої візи» – здоров'я й міцних ніг. Спільними для обох шляхів була лише залізниця.

Цілком зрозуміло, що для Гайдака доступною була лише «зелена віза» – нелегальний перехід польсько-чехословацького кордону через Карпати. Спершу «калішчанину» довелося залізницею добиратися до Кракова, а звідти до Нового Сончу. Далі – пішака Карпатами через «Бабину гору» до кордону. А потім пересідати вже на потяги (на території нинішньої Словаччини – О. З.), що курсували через Ораву та Кежмарок на Тврдошін або Брно, звідси було зручно добиратися до чехословацької столиці. Зауважимо: про злоті та крони в дорозі (купівля квитків, їжі, одягу) «калішчани» дбали наперед. Зазвичай потрібні суми зароблялися важкою фізичною працею або спродажем якихось особистих речей ще в Польщі. Звернемо увагу й на те, що наприкінці 1921 р., впродовж 1922–1939 рр. десять польських злотих «дорівнювали» ста чеським кронам ($10,57 = 100$)².

¹ Тинченко, Я. (2011). *Офіцерський корпус Армії УНР*. Кн. 2. Київ: Темпора, 288, 309.

² Obwieszczenie Ministra Skarbu 1922–1939. (1939). Warszawa, 47. (З приватної колекції Андрія Гецевича).

Оскільки Микола Григорович у 1922 р. починає навчатися на Матуральних курсах, це засвідчує: приїхавши до Праги, він розшукав «Шерікову вулицю», а отже, звернувся по допомогу до Українського громадського комітету. «Нелегалам», прохачам допомоги, під час звернення до УГК відразу виплачувалися на руки 500 крон (до 1925 р. – О. З.), надавався гуртожиток (до 1925 р. – О. З.) й талони на харчування в одній із громадських їдалень (до 1925 р. – О. З.). А ось тих прохачів, котрі виявляли бажання навчатися в Господарській академії, скеровували за місяць-півтора після приїзду до Праги в Подебради. «Подебрадці» винаймали кімнати (200 крон у місяць) та харчувалися безпосередньо в містечку (кооперативна їдальня при УГА до 1929 р., де вартість комплексного обіду становила 3–5 крон – О. З.), яке знаходилися всього за 20 км від Праги. Вартість квитка на потяг із Праги до Подебрад дорівнювала 3 кронам (до 1929 р. – О. З.).

Опанування на річних Матуральних курсах української мови, українського письменства, латинської, французької, німецької та чеської мови, історії (середньовічної та нової) (йдеться про всесвітню історію – О. З.), філософської пропедевтики (вступу до філософії – О. З.), алгебри, геометрії, нарисної геометрії, тригонометрії, фізики, хімії, природознавства та географії, малювання та креслення, дало змогу Миколі Григоровичу навчатися одночасно у трьох вищих навчальних закладах: у Празькому Політехнічному інституті (саме вільним слухачем, а не дійсним студентом, як це зазначено у Вікіпедії та низці біографічних публікацій – О. З.), в Українській господарській академії в Подебрадах (дійсним студентом – О. З.) та в Українському вільному університеті у Празі (вільним слухачем – О. З.).

Пріоритет УГА в Подебрадах серед інших вищих навчальних закладів, зокрема чехословацьких, був свідомим та виправданим із декількох причин. По-перше, Українська господарська академія була технічним вищим навчальним закладом, відповідним тій добі – добі міжбелуму (інтербелуму) – науково-технічного прогресу й культурної революції; періоду, коли вперше в історії людства реально поліпшився побут. Так, у 1920-х рр. чехословацьке суспільство ознайомилося з технічними відкриттями Першої світової війни (засобами гігієни, вологими серветками, паперовими носовими хустинками, кварцевими лампами, чайними пакетиками, наручними годинниками, застібками-блискавками, засобами для гоління з нержавіючої сталі, окулярами та майками), із першими авто-рефрижераторами, електроенцефалографами, контактними лінзами, бульдозерами, асфальтоукладачами, поліграфом, кінематографом, телеграфом, банківськими (Western Union) й поштовими переказами. З 1924 р. Перша Республіка чехів і словаків почала активно розбудовувати власні шосейні дороги, оскільки швидкими темпами розвивався її літакопром з автопромом – випускалися стійкі, елегантні, надійні та економні «шкодовки» концерну «Škoda Auto» (зі споживанням

бензину та керосину). Тому Академія «розбудовувала» свій навчальний процес з урахуванням як українських (майбутніх), так і світових технічних запитів, беручи до уваги гендерну та вікову категорію власних студентів – здебільшого чоловіків від 18 до 45 років, котрі, незважаючи на усілякі перешкоди, намагалися набутися високого соціального статусу як безпосередньо в Чехословаччині, так і в майбутньому в Україні.

УГА мала три факультети: 1) агрономічно-лісовий (з відділами агрономії та лісівництва); 2) інженерний (з гідротехнічним та хіміко-технологічним відділами); 3) економічно-кооперативний (з економічним, кооперативним та статистичним відділами). Інженерний факультет готував фахівців у царині цукроваріння, ферментаційної хімічної промисловості (гуральництва, броварства, виробництва дріжджів, оцту, вина, оброблення шкіри, технології туків (мінеральних добрив – О. З.), дерева), гідромеліорації, а також фахівців у галузі переробки нафти й вугілля. Агрономічно-лісовий зосереджувався на підготовці агрономів, лісівників, бджолярів і ветеринарів, тоді як економічно-кооперативний факультет навчав оперувати бухгалтерією, розумітися на кооперації, яку вже в той час розглядали як третій сектор економіки – «третю альтернативу» приватному та державницькому підприємництву. До усього цей факультет випускав у світі також урядовців, консульських службовців, торговельних представників.

По-друге, серед українських вихідців міжвоєнної ЧСР існували внутрішні «рейтинг вузів» і «рейтинг професій», на які Гайдак мусив орієнтуватися. Першість у «рейтингу вузів» тримала Українська господарська академія, «срібло» було за Українським вищим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова, а ось «бронзу» утримував Український вільний університет. Майже таким самим був і «рейтинг професій», де освітяни (УВП ім. М. Драгоманова) поступалися інженерам, економістам, бджолярам та ветеринарам (УГА в Подєбрадах). Різниця полягала тільки у третьому, четвертому та п'ятому місцях: третє місце займали бібліотекарі (УВУ), четверте – фармацевти (УВУ), а на п'ятому перебували юристи (УВУ)¹.

Варто врахувати й потужний викладацький контингент УГА та не менш потужні лабораторії з технічними засобами навчання, а ще реальну практичну підготовку. Зокрема, вагомий вплив на Миколу Григоровича мав декан агрономічно-лісового факультету в 1927–1928 н. р. Кость Андрійович Мацієвич (1873–1942) – агроном, кооператор, дипломат (міністр закордонних справ УНР у 1919 р., а згодом голова Української дипломатичної місії УНР в Румунії). В УГА Мацієвич викладав на старших курсах сільськогосподарську економію, сільськогосподарську кооперацію, сільськогосподарську політику і громадську агрономію, а також

¹ Шрамченко, Л. (1926). *Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах ЧСР. Статистичний нарис*. Подєбради: б. м. в.

організацію сільського господарства¹. Саме завдяки Мацієвичу Гайдак чітко зрозумів роль кооперації як важливого складника діяльності агронома, адже в його дипломі засвідчувалося про присудження кваліфікації саме інженера-агронома.

Щодо технічних засобів навчання, то, наприклад, достовірно відомо, що студенти-агрономи, лісівники, ветеринари та бджолярі користувалися під час практик стереоскопічними фотокамерами Contur німецької фірми «F. Dekel» (1912–1952). Вони орендували їх за 25 гелерів в день².

По-третє, вагомим для Миколи Григоровича був фінансовий аспект. Технічний фах давав змогу швидше заробляти й заробляти більш-менш достатньо («стати на ноги»). Так, державні службовці отримували в Першій Республіці чехів і словаків у середньому 1 300 крон на місяць. Шахтарі – орієнтовно 1 000 крон. Від 600 до 700 крон була заробітна плата вчителів початкових шкіл. Пристойну платню отримували військові та інженери: від 2 653 крон до 3 765 крон. Це за умови, що в 1923–1933 рр. офіційний курс чехословацької крони відносно до американського долара становив 100 : 2,96 (100 крон : 3 долари)³, а прожитковий місячний мінімум українського вихідця – 1 200 крон. Стипендія ж українського студента (яку виплачували тільки до 1929 р. – О. З.) дорівнювала якимось 450–500 кронам.

Вражали і ціни, на які «подебрадець» мусив зважати. На початку 1920-х літр молока та літр пива коштували 3 крони 20 гелерів. Кілограм пшеничного борошна – 8 крон 45 гелерів, свинина – 23 крони за кілограм, кілограм вершкового масла – 48 крон 80 гелерів. Чоловіче взуття можна було придбати за 210 крон, жіноче – за 195 крон. Квиток до театру коштував 10 крон, чоловіча стрижка в перукарні – 4 крони. На кінець «Руської допомогової акції» в 1928 р. ціни на продукти були такими: кілограм хліба коштував 3 крони 40 гелерів, кілограм картоплі – 85 гелерів, кілограм яловичини – 14 крон 60 гелерів, кілограм вершкового масла – 25 крон 75 гелерів, літр молока – 1 крону 95 гелерів, яйце (десяток) – 85 гелерів, літр десятиградусного пива – 2 крони 90 гелерів⁴.

Розкриваючи причини обрання Гайдаком технічного фаху, вкотре наголосимо на тому, що питання фінансів в обранні фаху було чи не домінантним. Саме фінанси, точніше, їх відсутність, а ще неможливість оплати навчання сво-

¹ Власенко, В. М. (2024). Кость Мацієвич: агроном, кооператор, дипломат. *Регіональні детермінанти формування соціальних еліт та їх вплив на процеси націє- та державотворення в Україні*. Сумщина. Суми: Триторія, 252.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 269, оп. 3, спр. 893, арк. 83.

³ Зубко, О. Є. (2010). *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ.

⁴ Зубко, О., Коляструк, О. (2023). Грошові відносини українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939). *Сіверянський літопис*, (5–6), 129–139.

їх побратимів у чехословацьких вищих навчальних закладах українською еміграційною спільнотою в міжвоєнній ЧСР, посприяли його вступу до УГА. Тоді як вільне слухацтво в УВУ та Празькій Політехніці було радше додатковим бонусом до вивчення ентомології.

У 1925–1926 рр. Микола Григорович закінчив також безкоштовно Українські автотракторні курси в Празі (1924–1929), що були аналогом сучасних курсів підготовки водіїв різних категорій. Ці курси були відкриті на базі Української Селянської спілки в Празі (УСС) (1923–1931) за ініціативи голови УСС, волинського кооператора Федора Олександровича Сумневича (1885 – після 1929 р.). За п'ять років діяльності курсів їх закінчили всього 300 осіб. Після закінчення курсів, окрім свідоцтва, усім випускникам видавалися справжні шкіряні куртки¹.

Оскільки ми зачепили питання дозвілля Миколи Григоровича, то коротко вкажемо й на те, що донеччанин любляв танці та спів. Професор Олександр Грановський (1900–1976) – хорунжий, артилерист 2-ї Волинської дивізії, побратим Гайдака по Спільній юнацькій школі з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії по артилерії в Каліському таборі, пасічник зі світовим ім'ям так згадував про Миколу Григоровича вже «за океаном»: *«Д-р Гайдак був наскрізь громадською людиною і щирим та глибоко свідомим українським патріотом, завжди жертвенно помагав Українським Визвольним Змаганням. Це була точна, акуратна і сумлінна людина. Таких мало поміж нами. Він брав чинну участь у місцевому українському житті, але уникав ширшого поля, щоб не витратити марно сил на безплідні спори на верхах. Він був довголітнім секретарем, а опісля і головою громади при українській православній церкві Св. Архистратига Михаїла в Міннеаполісі. Був при потребі і директором парафіяльного хору, а також інструктором українських танців, виступаючи з молоддю на різних виставах. Деякий час був головою Українського Народнього Балету в “Твін Сітіс”»* (Twin Cities – загальна назва міст Міннеаполіс та Сент-Пол, які виступали економічним, культурним і політичним центром штату Міннесота в США – О. З.)².

По-четверте і головне, – чому саме бджолярство (пасічництво), а не «чиста» агрономія, лісівництво чи ветеринарія? Микола Григорович дуже переймався питаннями здоров'я людини. Ось чому потрапив під вплив позитивних євгеністів, як чехословацьких, так і українських. Останніх (Спілка українських лікарів Чехословаччини (СУЛЧ) (1922–1940)) в українському еміграційному осередку міжвоєнної Чехословаччини гуртував Борис Павлович Матюшенко (1883–1944).

¹ ЦДАВО, ф. 3925, оп. 1, спр. 8, арк. 12.

² Грановський, О. (1971). Пасічник світової слави. *Українське слово* (Париж), 1558. 10 жовтня, 4.

У 1920-ті рр., після Першої світової війни, людство, приголомшене успіхами науки, було готове повірити в її всемогутність. Воно щиро сподівалося, що віднайдеться еліксир безсмертя, оживуть мертві (образ Франкенштейна – не просто вигадка письменника, оприлюднена в 1818 р., а одна з типових ознак першої половини 20 ст. – О. З.), та головне, буде вибудований ідеальний світ: без хвороб, голоду, тяжкої праці. А якщо наука спроможна вдосконалити світ, то вона, вочевидь, спроможна вдосконалити й людину?

Чимало хто з тодішніх фахівців ствердно відповідав на це запитання. Маючи успіхи в селекції тварин, вчені передбачали перейти до селекції людини. Отже, на порядок денний виступала євгеніка – наука про «поліпшення людини». Євгеніка була дуже популярною в першій половині 20 ст., хоча тут треба одразу зробити зауваження: вже на той час говорилося і про «позитивну», і про «негативну» євгеніку, межі між якими були надзвичайно тонкими. Якщо метою «позитивної євгеніки» було сприяння відтворенню людей з ознаками, які розглядалися як цінні для суспільства, наприклад, відсутність спадкових захворювань, хороший фізичний розвиток і високий інтелект, то мета «негативної євгеніки» полягала в припиненні «відтворення осіб», які мали спадкові дефекти, або тих, кого в цьому суспільстві вважали расово, фізично або розумово неповноцінними. Гору серед євгеністів міжвоєнного світу брали радянські та німецькі фахівці. Та якщо радянські євгеністи навіть в умовах тогочасних історико-політичних й економічних реалій, з урахуванням наслідків Великого терору кінця 1930-х рр., усе ж зуміли перейти до медичної генетики, то фахівці німецької євгеністичної школи обрали шлях расової гігієни, що й спричинило далі цілковиту заборону євгеністичних досліджень у світі.

Головним для українських євгеністів у міжвоєнній ЧСР були: боротьба з туберкульозом, суворе дотримання гігієни (превентивне лікування), вивчення спадкових (батьківських) якостей індивіда включно з дошлюбними євгеністичними консультаціями (медичними оглядами, вивченням родоводів, офіційною заборонаю шлюбів із хворими на туберкульоз, венеричні та психічні хвороби). До того ж українські євгеністи намагалися віднайти ті здорові та дешеві продукти харчування, які б збільшували тривалість життя, і навіть дійти до згадуваного «еліксиру безсмертя»¹.

Здоровими та дешевими продуктами харчування українські євгеністи у ті роки називали нордичні оселедці в тандемі з цибулею й подекуди часником. Останні в міжвоєнній ЧСР і справді були чи не найдешевшим продуктом. Їх вживання обґрунтовувалося добовою кількістю білка (250 г), наявністю вітаміну D, селену, жирних кислот Омега-3 та Омега-6. Однак нордичні оселедці ма-

¹ Зубко, О. (2018). Між Храмом та євгенікою: українська еміграція в міжвоєнній ЧСР. Питання безсмертя. *Волинський Благовісник*, 8, 331–346.

ли суттєві негативні наслідки: спершу кепкування оточуючих, а потім відкрите незадоволення, бо витримати таке «амбре» у пристойному товаристві було важко. Отже, погляд українських євгеністів змушений був сфокусуватися вже на медові та його похідних: бджолиному воску, бджолиних стільниках, прополісі, перзі та пилку, забрусі, матковому молоці, бджолиній отруті, бджолиному підморі та гомогенаті.

Тому не дивно, що з розумінням меду як корисного й екологічного продукту, який разом із прополісом та матковим молочком входить до складу багатьох ліків, Микола Гайдак після отримання диплома в 1927 р. влаштовується науковим співробітником (асистентом) на одну з польових станцій бджільництва Чехословацького державного дослідницького інституту бджільництва. А згодом, у 1929 р., стає і завідувачем цієї польової станції. Працює тут до кінця травня 1930 р.

Під час роботи на станції випробовує особисто на собі «медову дієту», тобто харчується виключно медом, молоком та водою (місяць). Забігаючи дещо наперед, зауважимо, що «медової дієти» він дотримувався і в більш зрілому віці. *«Практичні питання роїння, зимівки та уживання меду в людській дієті теж не були занедбаними в його дослідних студіях. Він перевів досліди сам на собі, три місяці живлячись лише медом, молоком і водою, а при тому брав чинну участь в українському житті і в університеті»*, – згадував Олександр Грановський¹.

Його від'їзд до США у червні 1930 р. був спричинений не світовою економічною кризою, що, здавалось би, логічно впливало з історичного контексту («Велика депресія» охопила міжвоєнну Чехословаччину значно пізніше, в 1932 р., і затягнулася до 1935 р.), а бажанням поглиблення знань в ділянці ентомології, що стало зрозумілим після червневого Всеслов'янського з'їзду пасічників (Прага) 1927 р.

У Сполучних Штатах Микола Григорович спершу працював помічником на пасіці Американського Державного Відділу бджільництва, але вже восени 1930 р. вступив до Університету штату Вісконсін із бажанням спеціалізуватися в ділянці бджільництва і здобуття докторського ступеню в галузі біологічних наук. Проблеми годівлі бджіл він вивчав під керівництвом професора Вільсона та доктора Стінбока. Станом на липень 1932 р. мешкав у Нью-Йорку, був членом Співки українців США, які закінчили «високі школи» в ЧСР.

У 1933 р., після завершення навчання, отримав вчене звання доктора біологічних наук. У липні того самого року був запрошений на посаду асистента ентомологічного відділу Міннесотського університету, а згодом посів тут місце професора ентомологічного відділення. Основними напрямками наукових дослі-

¹ Грановський, 4.

джень Гайдака в США були фізіологія, тривалість життя, вплив корму на будову тіла бджоли, розподіл діяльності життя взимку і особливості поведінки бджіл. У сферу його наукових інтересів входили також питання вмісту вітамінів у кормах бджіл, роль меду у профілактиці та лікуванні анемії, значення зазначеної вже медової дієти в харчуванні людини та її модифікації. Розробляв способи контролю бджолосім'ї у вулику. Одним із багатьох важливих винаходів професора Гайдака був штучний замінник пилку, який сьогодні широко використовується у США, Канаді, Австралії і інших країнах. У 1966 р. вийшов на пенсію. Після тривалої хвороби (рак серця) помер у госпіталі Норт Меморіал 12 серпня 1971 р. у місті Міннеаполі.

Родина Миколи Григоровича Гайдака складалася з дружини Пауліни Гайдак (1898–1997), з якою він став на весільний рушник у 1943 р., та двох дітей від першого шлюбу Пауліни – сина Володимира та доньки Джулії. Спільних дітей з Пауліною Микола Григорович не мав.

Похований на кладовищі Sunset Memorial Park Cemetery 14 серпня 1971 р¹. Надгробна плита Миколи Григоровича – доволі скромна, без будь-яких додаткових надписів. Тільки ім'я та прізвище, дати народження та смерті. Хоча доречно було б написати в епітафії, перефразуючи Григорія Сковороду (1722–1794): «Той, хто пожав тверду славу від свого уміння, працюючи з насолодою та натхненням». «Божі комахи» дійсно стали улюбленою справою всього життя «подебрадця», і саме вони допомогли вписати ім'я Миколи Григоровича Гайдака у славетну історію справжньої Української Донеччини.

References

Haidak Mykola [Haydak Mykola] (1993). *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. T. 1. (H–Hal). Lviv: NTSh u Lvovi, 336 [in Ukrainian].

Hranovskyi, O. (1971, 10 zhovtnia). Pasichnyk svitovoi slavy [A beekeeper of world fame]. *Ukrainske slovo (Paryzh)*, 1558, 4 [in Ukrainian].

Koval, R. & Morenets, V. (2015). «Podiebradskyi polk Armii UNR» (T. 1). [«Podiebrad Regiment of the Army of the Ukrainian People's Republic»]. Kyiv: Istorychnyi klub «Kholodnyi Yar», «Ukrainskyi priorityet» [in Ukrainian].

Morenets, V. (2009). Haidak Mykola. [Haydak Mykola]. *Vasyl Markus & Dariia Markus. Entsyklopediia ukrainskoi diiaspory*. T. 1: Spolucheni Shtaty Ameryky. Kn. 1 (A–K). Niu-Iork: Naukove tovarystvo imeni Tarasa Shevchenka v Amerytsi, 336 [in Ukrainian].

Obwieszczenie Ministra Skarbu 1922–1939 (1939). [Announcement of the Ministry of Treasury 1922–1939]. (Z pryvatnoi kolektsii Andriia Hetsevycha). Warszawa [in Polish].

Rudka, B. (2006). Haidak Mykola Hryhorovych [Haydak Mykola Hryhorovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. (T. 5). Kyiv: NAN Ukrainy ta in., 300 [in Ukrainian].

¹ Українці Донеччини в боротьбі за незалежність УНР. Презентація. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/> (дата звернення: 14.06.2024).

Shramchenko, L. (1926). *Ukrainske, biloruske ta hruzynske studentstvo na vysokykh shkolakh ChSR. Statystychnyi narys* [Ukrainian, Belarusian and Georgian students at higher schools of the Czech Republic. Statistical essay]. Podiebrady: b. m. v. [in Ukrainian].

Sydorovskyi, Y. (2009). Mykola Hryhorovych Haidak: do 110-richchia z dnia narodzhennia [Mykola Hryhorovych Haydak: to the 110th anniversary of his birth]. *Ukrainskyi pasichnyk*, 5(206), 38–39 [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine] [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].

Tynchenko, Y. (2011). *Ofiterskyi korpus Armii UNR* [Ofiterskyi korpus Armii UNR]. (T. 2). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Ukraintsi Donechchyny v borotbi za nezalezhnist UNR [Ukrainians of Donetsk region is fighting for the independence of the Ukrainian People's Republic] (2019). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iati*. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/> [in Ukrainian].

Urodzhentsi Donechchyny – bortsy za nezalezhnist UNR [Natives of Donetsk region are fighters for the independence of the Ukrainian People's Republic] (2020). *Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti*. Retrieved from <https://dn.archives.gov.ua/vystavky/2020/%D0%91%D0%BE%D1%80%D1%86%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D0%A3%D0%9D%D0%A0.pdf> [in Ukrainian].

Vlasenko, V. (2024). Kost Matsiievych: ahronom, kooperator, dyplomat [Kost Matsievich: agronomist, cooperator, diplomat]. *Rehionalni determinanty formuvannia sotsialnykh elit ta yikh vplyv na protsesy natsiie- ta derzhavotvorennia v Ukraini. Sumshchyna*. Sumy: Trytoriia, 226–269 [in Ukrainian].

Zubko, O. (2010). *Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnoho institutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923–1933)* [Creation and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague (1923–1933)] (dys. ... kand. ist. nauk). Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].

Zubko, O. (2018). Mizh Khramom ta yevhenikoiu: ukrainska emihratsiia v mizhvoienii ChSR. Pytannia bezsmertia [The temple and eugenics: Ukrainian emigration in the inter-war Czechoslovak SSR. The question of immortality]. *Volynskyi Blahovisnyk*, 8, 331–346. Retrieved from <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2020-8-88> [in Ukrainian].

Zubko, O. & Koliastruk, O. (2023). Hroshovi vidnosyny ukrainskoho emihratsiinoho oseredku mizhvoiennoi Chekhoslovachchyny (1918–1939) [Monetary relations of the Ukrainian emigration center in interwar Czechoslovakia (1918–1939)]. *Siverianskyi litopys*, (5–6), 129–139. Retrieved from <https://doi.org/10.5281/zenodo.7747339> [in Ukrainian].



СТУДІЇ З ІСТОРІЇ 21 СТОЛІТТЯ

УДК 32.019.5:929.6:72:94(477)*3

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.11

THE BOIKIVSKE COMMUNITY ARCHITECTURE LANDMARKS THAT SURVIVED CONVENTIONAL AND INFORMATION WARFARE

Кирило Мелекєсцев

Донецький національний університет імені Василя Стуса

k.melekestsev@donnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4931-9576>

ResearcherID: AAJ-9727-2020

Kyrylo Mieliekiestsev

Vasyl' Stus Donetsk national University

k.melekestsev@donnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4931-9576>

ResearcherID: AAJ-9727-2020



Мета статті – на основі аналізу літератури та джерел розкрити сучасний стан розвитку пам'яток архітектури населених пунктів Бойківської сільської громади Кальміуського району Донецької області України, виявивши та проаналізувавши причини сучасного стану історико-архітектурного простору району в такому вигляді, яким він є. Конкретно аналіз охоплює архітектуру 19–20 ст., коли регіон був під владою Російської імперії та СРСР. Методологічну базу дослідження в основному становить контент-аналіз матеріалів, як-от фрагментарні дані та фотографії, знайдені на різних онлайн-платформах (Google Map, Yandex Maps, а також низки місцевих вебсайтів, зокрема у стані інформаційного «гібридного супротивника») і повідомленнях вебсайтів новин про воєнні події, які могли вплинути на пам'ятки архітектури. Серед матеріальної бази другорядними джерелами були аматорські туристичні блоги та сайти краєзнавства і культури краю, а також сайти релігійних організацій.

Результати дослідження показують, що ані російський імперський, ані радянський уряди не дуже dbали про розвиток приємної для ока та тривалої крізь історію архітектури в тому, що стане в майбутньому Кальміуським районом, і кілька історичних будівель, які залишилися стояти, вціліли через свою зручність, міцність і подальше використання різними урядами. Єдиним винятком із цього принципу є релігійні будівлі, які утримувалися церквами, включно з найстарішою спорудою в окрузі, але навіть у цьому випадку упереджене ставлення уряду сильно заважало безпеці будівель: радянська антирелігійна політика призвела до руйнування низки оригінальних церков, що потребували відновлення у 21 ст.

Дослідження є повністю оригінальним і належить автору; переважно ґрунтується на матеріалах, які автор особисто знайшов у першоджерелах, на всі вторинні джерела посилаються надаються окремо. З практичного погляду результати повною мірою демонструють, як упередження, цілі та передбачувані потреби уряду впливають на розвиток архітектури. Це також впливає на тенденції інформаційного проти-

стояння, коли виселення німецького населення з сьогоденішнього селища Бойківського «співпало» з усуненням характерної архітектури (або, у випадку покинутого молоко-заводу, її перебудовою), повністю змінюючи історико-культурний ландшафт і меморіальний простір району. Отже, матеріали дослідження мають певну користь для істориків культури, архітекторів, державних службовців, які опікуються меморіальними просторами. Перспективи подальших досліджень теми включають те, що історична архітектура, яка залишилася в Кальміуському районі, може або підтвердити тенденції, які спостерігаються в селищі Бойківському, або свідчити про протилежне. До того ж стаття містить архівні та візуальні матеріали, вперше введені в науковий обіг.

Ключові слова: архітектура, інформаційне протистояння, історія культури, історія України, спеціальні історичні дисципліни, Донецька область.



The aim of the paper, based on the analysis of literature and sources, is to present a currently identifiable image of the development of architectural landmarks in the settlements of the Boikivske village community of the Kalmius district in the Donetsk region of Ukraine, while identifying and analyzing the reasons for the current state of historical-architectural space of the district existing as it is. The analysis covers 19th–20th centuries' architecture, when the region was under the control of the Russian Empire, and then the Soviet Union. Methodologically, the research is primarily based upon content analysis of materials such as data pieces and photography found on various online platforms (Google Map, Yandex Maps, along with a number of local websites, including under the control of the information warfare hybrid adversary) and news website reports on war events, which may have affected the architectural landmarks. The secondary sources amongst the material base were amateur travel blogs and websites on local lore and culture of the region, alongside websites of religious organization.

The results of the study reveal that neither the Russian Imperial, nor the Soviet government cared much for the development of eye-pleasing and historically-enduring architecture in what would become the Kalmius region, and the few historical buildings that remain standing are those that survived out of convenience, sturdiness, and continued use by governments. The only exception to that principle are the religious structures, which were maintained by the churches, including the oldest structure in the district, but even in their case government bias interfered greatly with the safety of buildings: Soviet anti-religion policies led to the destruction of a number of original churches, necessitating recreation in the 21st century.

The research is fully original and belongs to the author; it is mostly based on the materials that have been personally found or seen by the author in primary sources, all secondary sources are referenced separately. From the practical point of view, the results fully demonstrate how government bias, goals, and perceived needs influence the development of architecture. It also factors into information warfare trends, wherein the removal of German population from today's Boikivske community "coincided" with the removal of characteristic architecture (or, in the case of the abandoned dairy plant, a remodeling of it), completely changing the historical cultural landscape and the memorial space of the district. Thus, the research's materials have a certain use for historians of culture, architects, and government employees overseeing memorial spaces. Prospects for further research on the topic include the historical architecture remaining in the Kalmius district may either confirm the trends seen in Boikivske, or show otherwise. Furthermore, the article contains archival and visual materials, first introduced to academic use.

Keywords: architecture, Donetsk oblast, information warfare, history of culture, history of Ukraine, auxiliary sciences of history.

Unbridled with the minutiae of political correctness, it is now, in the year 2024, possible to note that, as the matter of fact, Ukraine was invaded by the Russian Federation back in 2014, even if masked via hybrid-adversarial means, masking regular units as “local paramilitary”. The Crimean Peninsula, most successfully occupied, was initially annexed by Moscow (although sources show that it took a whole year for the Kremlin to admit the fact, when it was sure that no major repercussion was in sight¹), while the regions of Donetsk and Luhansk, occupied only in parts, were declared, at least for a time, the work of “local rebels”. In particular, the Boikivske village community of the Kalmius District of the Donetsk region was left under this “hybrid occupation”. The full-scale phase of the war, which began in 2022, significantly expanded the problems for Ukrainian historical heritage in the Donetsk region. Devastating battles and the expansion of Moscow’s zone of occupation in the region put many monuments of southeastern Ukraine at risk of destruction and oblivion. This makes any kind of research important and relevant, even in the “online” mode, which compiles the currently available information about various monuments of the history of the occupied territories, both relatively recent and several hundred years old in age.

On this occasion, historians from the Vasyl’ Stus Donetsk National University, led by Nadiia Temirova, created the project “Historical and cultural heritage of Donetsk region: documentation of losses and prospects for restoration,” the purpose of which is to establish the loss of objects of material cultural and historical heritage of Donetsk region, as well as classify them by creating an open electronic database of these heritage objects². The project is implemented with the support of the Institute for Human Sciences (IWM), which specializes in research in the field of humanities and social sciences. It was founded in 1982 and acts as a platform for the exchange of research visions in social humanities in Europe. In March 2022, the IWM launched the analytical project “Documenting Ukraine,” which aims to create records of the Russian-Ukrainian war in order to record the human experience of this war, make it accessible and understandable to the wider world. The collected and created materials

¹ Schreck, C. (2019). From ‘Not Us’ To ‘Why Hide It?’: How Russia Denied Its Crimea Invasion, Then Admitted It. *Radio Free Europe / Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/from-not-us-to-why-hide-it-how-russia-denied-its-crimea-invasion-then-admitted-it/29791806.html> (data zvernennia: 07.10.2024).

² Історико-культурна спадщина Донеччини: історія, втрати, відновлення (2023). Про Проєкт. *Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення*. Retrieved from <https://heritage-of-donetsk.org/about.html> (data zvernennia: 07.10.2024).

will become components of an interdisciplinary archive. Information about the described project is available on the IWM website¹. In addition to working directly on the project, its research participants also published previous articles related to the topic². Thanks to the works of Nadiia Temirova, Inna Martynchuk, Olena Otzemko, Donetsk city's and Donetsk region's "cultural-historical landscape" was presented to the academic community, with a characteristic specific Soviet-biased memorial space and celebration of local historically notable representatives of government and culture, alongside those figures from the history of Ukraine that were "unoffending" to Moscow's sentiments. Analyzing architectural space is a touch different task, since often the architectural developments happened irregardless of government initiatives, thus showing more variety in ideas and projects, however, government control still figured into determining which buildings remained, and which were scheduled for complete removal and reconstruction, leaving nothing of the historical origins of the building. Noting the developments in recent academic literature on the related topic, such rationale influenced the search for unbiased and previously unused sources.

Working on the architecture part of the project, the primary sources for the research were data and photography found on various online platforms (Google Map, Yandex Maps, along with a number of local websites) and news website reports on war events, which may have affected the architectural landmarks. The secondary sources were various amateur travel blogs and websites on local lore and culture, which contained close-up photography and retellings of the landmarks' lore as currently known to the locals in various settlements of the Donetsk region, alongside websites of religious organizations, which noted historical and currently active churches that operated in the region.

Donetsk region's Kalmius district, less developed than most of the regions' districts, and de-facto occupied by Moscow's hybrid adversary masque since 2015, is particularly troublesome to research. Aside from pre-invasion materials, it is almost akin to a blank spot on the Internet, with barely any structures and offices publishing public information on the Internet. The district's previous administrative parts were likewise less developed than the rest of the region, and thus also less investigated by

¹ IWM (2023). Nadiia Temirova. *Documenting Ukraine / IWM*. Retrieved from <https://www.iwm.at/documenting-ukraine/grantees/nadiia-temirova> (data zvernennia: 07.10.2024).

² Мартинчук, І. І., Отземко, О. В., & Темірова, Н. Р. (2021). Меморіальні виміри Донецька. *International scientific and practical conference «History, political science, philosophy and sociology: revolutionary changes»*: conference proceedings, May 28–29, 2021. Wloclawek, 19–23; Мелекесцев, К. І. (2021). Емблематика пострадянської Донеччини: офіціоз «господарників», переробки «з народу», альтернативи апологетів «руського мира». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць*, 36, 58–66; Темірова, Н. Р. (2020). Формування монументально-меморіального простору Донецька. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, 57, 175–189.

the researchers, as getting any funding other than one's private costs for research of these territories was unlikely. Therefore, the sources on the district are scarce.

Another challenge with the materials was the lack of official registration of historical architectural landmarks in the Boikivske village community of the Kalmius district. Analyzing official materials, it may seem as if the district is almost completely bare of any notable architecture. Unsatisfied with the official ruling on the matter, the research continued via previously mentioned independent online sources, revealing a number of buildings dated multiple centuries ago, which simply never got an official registration number from the government. Further research in other districts of the region confirmed that the government policy on registering historical architecture was far from perfect, and led to private and municipal landscaping essentially destroying historical monumental architecture, which was unprotected by law. Furthermore, online research via Google Maps photographs and other online services with access to satellite and roadside photography revealed multiple buildings "unidentified" as historical landmarks in any written or online-published sources, but objectively identifiable as such with a naked eye, based on a historian's basic knowledge of the region's historical architecture styles (such as Ukrainian Modernism, Soviet Classicism, and Stalinist Empire styles).

Therefore, the aim of the paper, based on the analysis of literature and sources, is to present a currently identifiable image of the development of architectural landmarks in the settlements of the Boikivske village community of the Kalmius district in the Donetsk region of Ukraine, while identifying and analyzing the reasons for the current state of historical-architectural space of the district existing as it is.

Results of the research were presented according to a list of settlements of the Kalmius district ordered as such on the official websites of the Donetsk Regional State and Military Administration. Not every settlement of the district had identifiable or even unidentified historical landmarks to present, and, in a number of cases, information on landmarks existed, but had little to no visual confirmation.

The district's Boikivske village community was one of the more problematic cases. The town of Boikivske itself had some visual (thanks to the Wikimapia website) and literature representation, but information on the rest of the community's settlements was scarce. Most notably, the abandoned dairy plant in Boikivske is known from documents originating from the second half of the 1940s, but no specific date on its foundation is available¹. Based on the architecture of the central building, it is possible that the plant was formed by 1940s annexes to late 19th – early 20th century buildings previously used by the German population, which evicted after the Second

¹ Книга приказов директора маслозавода 1945–1946 гг. (1946) Архівний відділ адміністрації Тельманівського району. Фонди ліквідованих підприємств періоду незалежності. (ф. 166, оп. 1-Л, спр. 1, 2), Бойківське, Україна.

World War. According to the archive documents of the factory, it is known that the old building was not adapted to the typical Soviet requirements of a dairy plant in the 1940s: due the storage of finished products and raw materials, the plant used glaciers instead of refrigerators (the ice for which was collected in the winter time on reservoirs), covered with basic insulating material (straw). The closed joint-stock company “TELMANIVSKY MOLOCHNYI ZAVOD” (director Hennadii Herasymovych Volobuyev) was finally withdrawn from the Unified State Registry on May 6, 2022 (certificate number – 243173705435), current code number 24317374¹.



Image 1. Photograph of the abandoned dairy plant in Boikivske, showing a notable combination of early 20th century and post-WW2 architectural techniques

One photograph is presented online, supposedly of the artifacts from the remains of two settlements of the Bronze Age and Scythian times, and 9–13th centuries nomadic burials on the territory of the village of Starolaspa. However, in its current state, it can hardly be considered an architectural landmark.



Image 2. Supposedly a photograph of the artifacts from Ancient History settlements in Starolaspa

¹ Код ЄДРПОУ 24317374 ЗАТ «Тельманівський Молзавод» Директор Волобуєв Геннадій Герасимович. *Opendatabot*. Retrieved from <https://opendatabot.ua/c/24317374> (data zvernennia: 07.10.2024).

Other than said questionable case, the Boikivske village community's earliest known architectural monument is the Fountain of the Konkovo Spring, a hydrological landmark, a building around a spring, the water in which “has a constant temperature of about 10°C all year round”, the building was constructed around the stone with the alleged “footprint of the Mother of God” in 1846 at the behest of the Holy Transfiguration Church. The original 19th century stone blocks still remain in place, although part of the complex was abandoned in the Soviet times and was reconstructed recently with business and Russian Orthodox church funds. Photography sources also showcase newly constructed guardrails and walkways for the church processions added to the spring complex, contrasting with the original rough stone building¹.

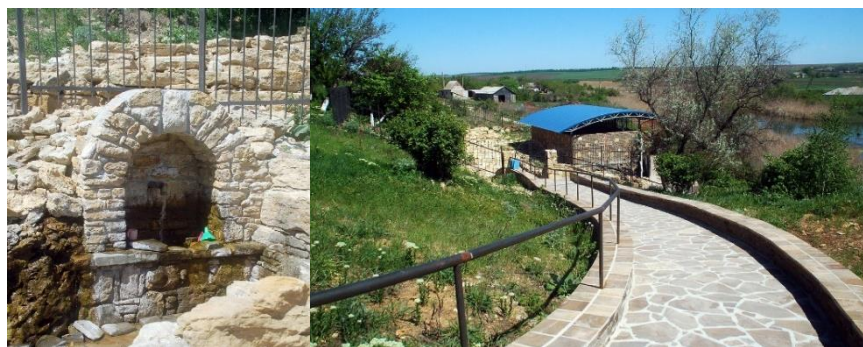


Image 2. The 1836 Fountain of the Konkovo Spring – the oldest architectural landmark in the Kalmius district²

A similarly old religious building would be the Church of the Icon of the Kazan Mother of God in Kuznetso-Mykhailivka village. At the end of the 19th century more than 800 inhabitants lived in Kuznetsovo-Mykhailivka; since 1887, the settlement was part of the Taganrog District of the Don Cossack Host Region. The widow of Russian Imperial Army General Kuznetsov, who owned huge funds in the region, built a church with her own money in 1854–1859. Unfortunately, the Church was destroyed during the Soviet era, its materials used to construct different buildings, and the current church is a 2000s building, allegedly based on the old design. The church was rebuilt by the Kyiv Patriarchate³, and is still officially registered as its church community in Ukrainian law⁴.

¹ Козленко, Д. (2011). Живые родники Донбасса. *Донецк: история, события, факты*. Retrieved from <https://opendatabot.ua/c/24317374> (data zvernennia: 07.10.2024).

² Admin (2011). Целебный источник в Коньково (часть 1) | Healing Spring in Konkovo (part 1). *Донбасс и Приазовье: туризм, отдых, путешествия*. Retrieved from <https://opendatabot.ua/c/24317374> (data zvernennia: 07.10.2024).

³ Maksym1991 (2014). Иллюстративный атлас Тельмановского района Донецкой области. *SlideShare*. Retrieved from <https://www.slideshare.net/slideshow/telmanovskiyrayonatlasend/35260654> (data zvernennia: 07.10.2024).

⁴ Казанської Божої Матері парафія Української православної церкви Київського патріархату (2024). *UA Region*. Retrieved from <https://www.ua-region.com.ua/ru/24162776> (data zvernennia: 07.10.2024).

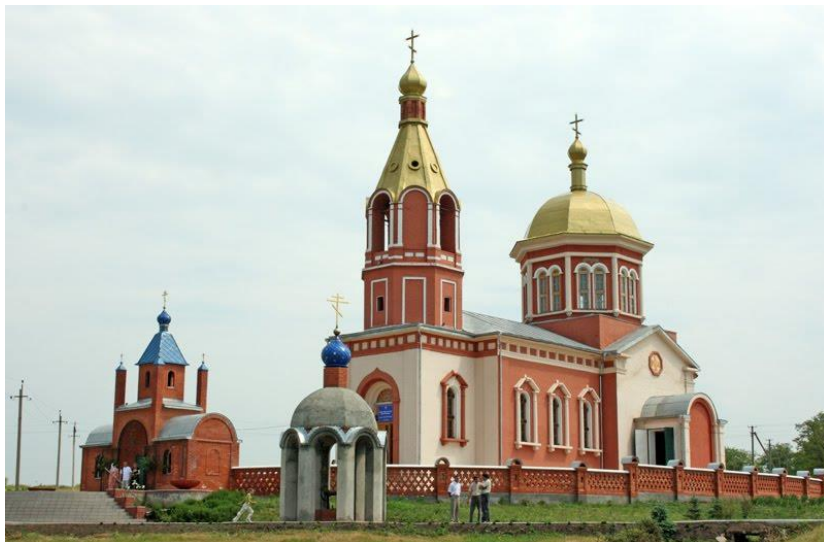


Image 3. Modern reconstruction of the 1854 church in Kuznetso-Mykhailivka

In contrast, the village of Michuryne boasts a 1940s wooden chapel – one of the first opened in the Soviet Union after the end of the official anti-religious policy, and the re-establishment of the Moscow Orthodox Patriarchy under Joseph Stalin’s scrutiny. The Orthodox chapel was established in Michuryne after the eviction of the German population from Donetsk region in the period after the World War II. The Boykos, an ethnographic group of Ukrainians from the west of Ukraine, were resettled in place of the German population. The chapel’s current appearance was filmed after restoration works performed by the Russian Orthodox Church in 2020, but its shaky wooden structure remains relatively unchanged.



Image 4. The 1940s wooden chapel in Michuryne after 2020 restoration works

Describing the architecture of Michuryne, one must note that, like the main town of Boikivske itself (formerly Telmanove), Michuryne was originally founded by German Lutheran settlers, who were forcefully removed from the region after World War II, alongside their unique architectural designs, and in their place Ukrainian population from West Galicia, fully under a puppet pro-Stalinist Polish government after World War II, like Lemkos and the aforementioned Boykos, were resettled. There is information (but no photographic evidence) of unique German-style building

in the town. The pre-war German buildings, as of 1926, were as such: a steam mill, two windmills, two brick factories, two schools, village council building. With more information on the building's locations, we can theorize on what remains of them. Other such settlements in the district include the villages of Bohdanivka (had a brick factory, not preserved on photographs), Vershynivka, Dersove, Hryhorivka (another site of a former brick factory), Zernove (aside from the Lutheran settlement, also contained a Molokan sect's hamlet), Lukove, Novooleksandrivka, Ternivka (formerly Friedrichsfeld). In the case of de-occupation, these former German settlements may be of considerable interest to archeology, and even intelligence-gathering photography. As of 2024, only pieces of information one may find on even signs of the buildings are from random, unfocused photographs from the 2000s on websites such as Wikimapia. Wikimapia and other sources of amateur / blogger photography sites gave an opportunity to research formerly unidentified and unregistered architectural landmarks from the first half of the 20th century in the Boikivske village community. A news report from the hybrid adversary's mass media showcasing a "Donetsk People's Republic celebration of the victory in the Great Patriotic War" revealed an unidentified early 20th century Modernist-style house in Hrekovo-Oleksandrivka, located near the village's monument to World War II veterans.



Image 5. Early 20th century building in Hrekovo-Oleksandrivka (on the left)

Moving into the Soviet era, a "Stalinist Empire" style building with Doric columns in Konkove village was successfully identified as a House of Culture dating from the 1930s. In the village of Kuznetsovo-Mykhailivka a 1940s–1950s building in the similary style was identified as Palace of Culture of the former Collective Farm "Road to Communism". An even later Soviet architecture example is the Village Club building in Lukove, last photographed with a Ukrainian flag-adorned mural,

now likely destroyed under Moscow's occupation regime. Notably, all the buildings relate to local cultural activities, and were also used for historical Communist Party's proclamations before the population of villages.



Image 6. From left to right: House of Culture in Konkove, Palace of Culture in Kuznetsovo-Mykhailivka; down: Village Club in Lukove

The results of the research indicate that neither Imperial, nor Soviet government cared much for the development of eye-pleasing and historically-enduring architecture in what would become the Kalmius region, and the few historical buildings that remain standing are those that survived out of convenience, sturdiness, and continued use. The only exception to that are the religious structures, which were maintained by the churches, including the oldest structure in the district, but even in their case government bias interfered greatly with the safety of buildings: Soviet anti-religion policies led to the destruction of a number of original churches, necessitating recreation in the 21st century.

From the practical point of view, the results demonstrate how government bias, goals, and perceived needs influence the development of architecture. It also factors into information warfare trends, wherein the removal of German population from today's Boikivske community "coincided" with the removal of characteristic architecture (or, in the case of the abandoned dairy plant, a remodeling of it). For both the architect-as-an-artist, and for government workers concerned with maintaining a specific "memorial space," the results prove a bleak picture of how previously "politically correct" art may get demolished and remodeled when it is no longer so (as is the likely fate of the Ukrainian flag mural on a Soviet building in what is currently Moscow-occupied territory). Further research into the historical architecture remaining in the Kalmius district may either confirm the trends seen in Boikivske, or show otherwise.

References

- Istoryko-kulturna spadshchyna Donechchyny: istoriia, vtraty, vidnovlennia (2023). Pro Proiekt. *Istoryko-kulturna spadshchyna Donetskoi oblasti: dokumentuvannia vtrat i perspektyvy vidnovlennia – Historical and cultural heritage of Donetsk region: documentation of losses and prospects for restoration*. Retrieved from <https://heritage-of-donetsk.org/about.html> [in English].
- IWM (2023). Nadiia Temirova. *Documenting Ukraine / IWM*. Retrieved from <https://www.iwm.at/documenting-ukraine/grantees/nadiia-temirova> [in English].
- Kazanskoi Bozhoi Materi parafiia UkrainskoI Pravoslavnoi tserkvy Kyivskoho patriarkhatu (2024) [Kazan Mother of God Parish of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate]. *UA Region*. Retrieved from <https://www.ua-region.com.ua/ru/24162776> [in Ukrainian].
- Knyha prykazov dyrektora maslozavoda 1945–1946 hh. (1946) [Book of the orders of the dairy plant director 1945–1946]. *Arkhivnyi viddil administratsii Telmanivskoho raionu. Fondy likvidovanykh pidpriemstv periodu nezalezhnosti. – Archive Department of the Administration of Telmanove District. Series on liquidated enterprises of the period of independence* (Series 166, Box 1-L; Folders 1, 2), Boikivske, Ukraine [in Russian].
- Kod YeDRPOU 24317374 ZAT «Telmanivskiy molzavod» Dyrektor Volobuiev Hennadii Herasymovych (2024). [Unified State Registry Code 24317374 closed joint-stock company “Telmanove dairy plant” Direktor Volobuiev Hennadii Herasymovych]. *Open-databot*. Retrieved from <https://opendatabot.ua/c/24317374> [in Ukrainian].
- Kozlenko, D. (2011). *Zhyvyie rodnyky Donbassa* [The Living Springs of Donbas]. *Donetsk: istoriia, sobytiia, fakty – Donetsk: history, events, facts*. Retrieved from <https://opendatabot.ua/c/24317374> [in Russian].
- Admin (2011). *Tselebnyi istochnyk v Konkovo (chast 1) | Healing Spring in Konkovo (part 1)*. *Donbass y Pryazove: turyzm, otdykh, puteshestviia – Donbas and Pryazovia: tourism, vacations, travels*. Retrieved from <https://opendatabot.ua/c/24317374> [in Russian].
- Maksym1991 (2014). *Yliustratyvnyi atlas Telmanovskoho raiona Donetskoi oblasti* [Illustrative atlas of the Telmanove district of Donetsk region]. *SlideShare*. Retrieved from <https://www.slideshare.net/slideshow/telmanovskiyrayonatlasend/35260654> [in Russian].
- Martynchuk, I. I., Otzemko, O. V. & Temirova, N. R. (2021). *Memorialni vymiry Donetska* [Memorial dimensions of Donetsk]. *International scientific and practical conference «History, political science, philosophy and sociology: revolutionary changes»: conference proceedings, May 28–29, 2021*. Wloclawek, 19–23 [in Ukrainian].
- Mieliekiestsev, K. I. (2021). *Emblematika postradianskoi Donechchyny: ofitsioz “hospodarnukiv”, pererobky “z narodu”, alternatyvy apolohetiv “russkoho mira”* [Emblematics of the post-Soviet Donetsk region: official ones “from the bossmen”, upgrades “from the people”, alternatives from the “Russian world” supporters]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia: zbirnyk naukovykh prats – Scientific notes of Mykhailo Kotsiubynsky Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History: collection of scientific papers*, 35, 58–66. [in Ukrainian].

Temirova, N. R. (2020). Formuvannia monumentalno-memorialnoho prostoru Donetska. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia» – Bulletin of the V. N. Karazin KhNU. Series “History”*, 57, 175–189 [in Ukrainian].

Schreck, C. (2019). From ‘Not Us’ To ‘Why Hide It?’: How Russia Denied Its Crimea Invasion, Then Admitted It. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/from-not-us-to-why-hide-it-how-russia-denied-its-crimea-invasion-then-admitted-it/29791806.html> [in English].

УДК 908(477.62):355.48(470+571:477)’’2022/2024’’

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.12

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ДОНЕЧЧИНІ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022–2024 РР.)

Валерій Романько

Донецька обласна організація НСКУ

e-mail: rom1952@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3965-024X>

Олексій Романько

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

e-mail: lexinua88@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3138-652X>

Valerii Romanko

The Donetsk regional organization of the NSKU

e-mail: rom1952@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3965-024X>

Oleksii Romanko

Horliv Institute of Foreign Languages

Donbas State Pedagogical University

e-mail: lexinua88@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3138-652X>



Мета статті – визначити стан краєзнавчої роботи в Донецькій обласній краєзнавчій організації, особливості дослідження та популяризації знань про рідний край краєзнавцями Донеччини у період сучасної російсько-української війни. Актуальність питання, винесеного в заголовок статті, ми вбачаємо у такому: залишити для історії факти та події з розвитку краєзнавчого руху на Донеччині у 2022–2024 рр.; узагальнення, викладені у статті, можуть бути взяті як досвід наступними поколіннями краєзнавців для подальшого удосконалення форм та методів краєзнавчої діяльності; матеріал статті може бути використаний із навчально-виховною метою у за-

кладах освіти різних рівнів, а також стане в нагоді науковцям, краєзнавцям, просвітянам, журналістам.

Питання, взяте нами для висвітлення, тою чи іншою мірою обговорювалося у періодичних виданнях, на деяких наукових конференціях окремими краєзнавцями Донеччини, наприклад, Тетяною Лисак, Оленою Баженовою, Ігорем Зоцом, Євгеном Шаповаловим, Валентиною Соловар, Ігорем Корнацьким, Сергієм Гайдуком та деякими іншими. Але вони зазвичай говорили про проблеми та перспективи свого міста чи району або ж про особисті результати діяльності. Ми ж ставимо за мету узагальнити питання особливості розвитку краєзнавчого руху на Донеччині упродовж більш ніж двох років сучасної війни, до чого причетні дійсні члени Донецької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, висвітлити форми та методи діяльності дослідників рідного краю у цей час.

Під час роботи над статтею ми використовували такі джерела: матеріали з'їздів та наукових конференцій, проведених Національною спілкою краєзнавців України; праці відомих краєзнавців, наукові статті краєзнавців Донеччини, періодику, архівні матеріали.

Ми вбачаємо перспективи для подальшого дослідження краєзнавчого руху на Донеччині у різні часові відрізки. Водночас надалі треба звернути увагу на роль особистості у краєзнавчому русі, на співпрацю краєзнавчих осередків із місцевими громадами та владними структурами, на важливість підготовки молоді до питань вивчення історії рідного краю та на деякі інші питання.

Ключові слова: краєзнавчий рух, рідний край, краєзнавство, Донецька обласна краєзнавча організація, історико-культурна спадщина.



The aim of our article is to present the state of local history work within the Donetsk Regional Local History Organization, the peculiarities of research, and the promotion of knowledge about the native land by local historians of Donetsk region during the current Russian-Ukrainian war.

The relevance of the issue raised in the article is seen as follows: to preserve for history the facts and events concerning the development of the local history movement in Donetsk region in 2022–2024; the generalizations made in the article may serve as experience for future generations of local historians to further improve the forms and methods of their work; the material in this article may be used for educational purposes in institutions of various levels, and will also be useful for scholars, local historians, educators, and journalists.

The issue we address has been discussed to some extent in periodicals and at scientific conferences by individual local historians from Donetsk region, such as Tetiana Lysak, Olena Bazhenova, Ihor Zots, Yevhen Shapovalov, Valentyna Solovar, Ihor Kornatskyi, Serhii Haiduk, and others. However, they usually spoke about the problems and prospects of their own cities or districts, or about their personal achievements. Our goal, on the other hand, is to summarize the development of the local history movement in Donetsk region during more than two years of the current war, involving the active members of the Donetsk Regional Organization of the National Union of Local Historians of Ukraine, and to highlight the forms and methods of their activities during this period.

In writing this article, we used the following sources: materials from congresses and scientific conferences held by the National Union of Local Historians of Ukraine; works of prominent local historians, scientific articles by Donetsk historians, periodicals, and archival materials.

Despite the issues outlined in this article, we see prospects for further research into the local history movement in Donetsk region at different time periods. In future studies, attention should be given to the role of individuals in the movement, the cooperation of local history centers with local communities and authorities, the importance of preparing young people to study the history of their native land, and other related issues.

Keywords: local history movement, native land, local history, Donetsk Regional Local History Organization, historical and cultural heritage.

Нелегкий період проживає наша держава, на різних фронтах мешканці України намагаються зберегти свою свободу та незалежність, відстояти свої землі: бійці ЗСУ зі зброєю в руках захищають рідну землю, волонтери мають тісні зв'язки із захисниками та суспільством, з огляду на свої можливості працює український народ на своїх робочих місцях, утримуючи економіку, зберігаючи традиції, історію та культуру.

Особливе місце у сучасних умовах розвитку суспільства належить краєзнавству, про що наголошує нинішній голова Національної спілки краєзнавців України О. Реєнт: *«Краєзнавству належить виняткове місце у вивченні та збереженні історико-культурної спадщини, багатовікових культурних традицій самобутніх куточків України. Як могутній чинник успішного розвитку українського суспільства ХХІ ст., краєзнавство сприяє прискоренню важливих процесів у різних сферах його суспільно-політичного й духовного життя, лише йому притаманними засобами формує громадянські, духовні, інтелектуальні риси сучасної громади»*¹.

Питання, взяте нами для висвітлення, тою чи іншою мірою обговорювалося у періодичних виданнях, деяких наукових конференціях окремими краєзнавцями Донеччини, наприклад, Тетяною Лисак, Оленою Баженовою, Ігорем Зоцом, Євгеном Шаповаловим, Валентиною Соловар, Ігорем Корнацьким, Сергієм Гайдуком та деякими іншими. Але вони зазвичай говорили про проблеми та перспективи свого міста чи району або ж про свої особисті результати діяльності. Ми ж ставимо за мету узагальнити питання особливості розвитку краєзнавчого руху на Донеччині упродовж більш ніж двох років сучасної війни, до чого причетні дійсні члени Донецької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, висвітлити форми та методи діяльності дослідників рідного краю у цей час.

Мета статті – визначити стан краєзнавчої роботи в Донецькій обласній краєзнавчій організації, особливості дослідження та популяризації знань про рідний край краєзнавцями Донеччини у період сучасної російсько-української війни.

¹ Реєнт, О. П. (2021). *Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку*. Київ, 66.

Під час роботи над статтею залучалися різні джерела: матеріали з'їздів та наукових конференцій, проведених Національною спілкою краєзнавців України; праці відомих краєзнавців, наукові статті краєзнавців Донеччини, періодика, архівні матеріали.

Свій фронт мають і краєзнавці України, зокрема тут, на Донеччині, фронт особливий та відповідальний – краєзнавчий, просвітянський. Дослідження з історії Донецького краю на професійному рівні, на основі об'єктивності та неупередженості, популяризація знань про рідний край доводять, що Донеччина – це здавна українська територія. Так, вона зі своїми особливостями, труднощами, боротьбою з постійними намаганнями північного сусіда нав'язати нам своє скривлене бачення історії та культури Донецького краю.

У спільноті Національної спілки краєзнавців України налічується 130 краєзнавців із Донецької обласної організації. У зв'язку з війною, розпочатою рф 24 лютого 2022 р., покинули рідні домівки та отримали статус ВПО 117 членів НСКУ. Але переважна більшість із них тримають тісний зв'язок із керівництвом Донецької обласної краєзнавчої організації, продовжують у нелегких умовах досліджувати історію рідного краю та популяризувати її у своїх статтях, виступах, книгах. На обліку перебуває переважна більшість жінок та осіб похилого віку. І все ж є такі наші земляки, хто відклав квиток члена НСКУ, переніс плани дослідження та популяризації історії рідного краю на післявоєнний час – після Перемоги, сьогодні зі зброєю в руках захищають Україну – це Дмитро Білько та Андрій Тараман. Інші ж продовжують працювати за фахом – на проукраїнській території Донеччини чи за її межами як внутрішньо переміщені особи, водночас багато хто з краєзнавців здійснює волонтерську діяльність, наближаючи жадану Перемогу.

Яскравим свідченням того, що краєзнавці Донеччини продовжують свої дослідження та оприлюднюють свої знахідки, є їхні виступи на різноманітних конференціях, круглих столах, опубліковані статті у матеріалах конференцій та у періодиці. У тісній співпраці з Донецьким обласним краєзнавчим музеєм краєзнавці провели два важливі заходи: Всеукраїнську науково-практичну онлайн-конференцію на тему «Краєзнавчий рух на Донеччині (08.12.2022) та круглий стіл «Чим живе сучасне краєзнавство» (27.07.2023)¹.

Активну участь краєзнавці Донеччини беруть у конференціях, які організовують Горлівський інститут іноземних мов, Бахмутський краєзнавчий музей та Донецька обласна організація НСКУ. Так, 26–27 жовтня 2023 р. на 7-й Всеукраїнській (з міжнародною участю) науково-практичній онлайн-конференції «Регіоналістика в цивілізаційному вимірі: напрями та перспективи поступу» ви-

¹ Ніколайчук, Д. (2023, 6 серпня). На Донеччині обговорили актуальні питання краєзнавчого руху. *НСКУ*. URL: <https://nsku.org.ua/?p=19319>

ступили члени НСКУ Тетяна Лисак, Валентина Соловар, Ігор Корнацький, Валерій Романько¹.

10 травня 2024 р. у Києві в режимі офлайн пройшла 16 Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство у викликах російсько-української війни: науково-дослідний та суспільний потенціал». Організаторами її виступили президія Національної спілки краєзнавців України та голови обласних краєзнавчих організацій. На пленарному засіданні з доповіддю «Хочемо і будемо жити на рідній землі, даній Богом: діяльність краєзнавців Донецчини у період сучасної російсько-української війни» виступив голова Донецької обласної краєзнавчої організації Валерій Романько. Активну участь краєзнавці Донецького краю взяли у секційній роботі цього форуму, де з повідомленнями виступили 12 краєзнавців-земляків: Валентина Соловар (м. Слов'янськ), Петро Гайворонський (м. Покровськ), Володимир Давиденко (м. Слов'янськ), Сергій Гайдук (м. Волноваха), Микола Бривко (м. Сніжне), Ірина Крюченко (Волноваський р-н), Павло Белицький (м. Покровськ), Ігор Корнацький (м. Бахмут), Олег Максименко (м. Краматорськ), Валерій Сиротенко (м. Краматорськ), Тетяна Лисак (м. Слов'янськ)².

Вагому й помітну нішу на краєзнавчому фронті дослідників рідного краю зайняв історико-краєзнавчий альманах «Донецчина: минуле і сучасність», який із 2023 р. став щорічним і через неможливість друкуватися на Донецчині виходить у видавництві «Терен» (м. Луцьк). Альманах має чотири розділи: «Минуле», «Сучасність», «З архіву», «Поетичним рядком». Нелегко давалися статті їхнім авторам. Нemoжливiсть працювати в державних архівах (у багатьох домашні архіви залишилися на окупованих чи прифронтових територіях), обмаль часу та інші проблеми, пов'язані ще й з побутовими та життєвими умовами на новому місці проживання, все це не завадили авторам зробити цікаві матеріали і своєчасно надіслати їх до редакційного портфеля. Вагома роль у випуску перших двох номерів обласного альманаху належить членам редакційної колегії: Тетяні Лисак, Ларисі Лисак, Ігорю Зоцу, Олегу Максименку, Віктору Мандриці. Головним редактором альманаху є голова Донецької обласної організації НСКУ Валерій Романько³.

Важливою формою обміну досвідом стали щорічні Донецькі краєзнавчі читання, участь у яких беруть члени НСКУ, вчителі шкіл, учні та студенти навчаль-

¹ Регіоналістика в цивілізаційному вимірі: напрями та перспективи поступу. *Університетські вісті*. URL: <https://news.donnu.edu.ua/2023/10/04/zaproshuyemo-na-vii-naukovo-praktychnu-onlajn-konferencziyu-regionalistyka-v-czyvilizacijnomu-vymiri-napryamy-ta-perspektyvy-postupu/>

² Ніколайчук, Д. (2024, 9 травня). XVI Всеукраїнська краєзнавча конференція «Краєзнавство у викликах російсько-української війни». *НСКУ*. URL: <https://nsku.org.ua/?p=19643>

³ Донецчина: минуле і сучасність: історико-краєзнавчий альманах. / гол. редактор В. Романько. Луцьк: «Терен», 2023 (1); Донецчина: минуле і сучасність: історико-краєзнавчий альманах (2024). Гол. редактор В. Романько. Луцьк: «Терен», 2024, (2).

них закладів. Ініціаторами та організаторами цих читань, які приурочуються до Всеукраїнського дня краєзнавства, стали члени НСКУ Тетяна Лисак та Лариса Лисак. За підсумками читань виходять збірки матеріалів¹.

Правління Донецької обласної краєзнавчої організації з 2012 р. опікується літературно-мистецькою премією імені Михайла Петренка. Останні три роки у зв'язку з воєнними діями на Донеччині премія вручається у місті Львові, де тимчасово, як внутрішньо переміщена особа, перебуває голова комісії з присудження премії Валерій Романько. За час існування премії нею відзначена 51 особа. Не так просто сьогодні віднайти кошти для премії, виготовити дипломи, закінчуються нагрудні знаки. Але цю добру справу президія обласної краєзнавчої організації не полишає: пам'ять про автора пісні «Дивлюсь я на небо...», відомого українського поета, нашого земляка Михайла Петренка планують зберігати й надалі².

За час воєнних дій в Україні відбулося поповнення лав НСКУ з числа наших земляків – у 2022 та 2023 рр. прийнято до Національної спілки краєзнавців 7 осіб: Ірина Крюченко (м. Волноваха), Олександр Мовчан (м. Краматорськ), Ігор Затулло (м. Дружківка), Максим Котляров (м. Слов'янськ), Анжеліка Тераніс (м. Добропілля), Михайло Мілян (м. Костянтинівка), Віктор Мандрика (м. Барвінкове).

У деяких прифронтових містах Донецької області продовжують проживати та працювати наші краєзнавці. Наприклад, у Слов'янську. Серед тих, хто залишився і надалі проживати у своєму місті, декілька краєзнавців та журналістів, людей віком 60+. Вони час від часу зустрічаються, щоб обмінятися новинами, відзначити День народження колеги-земляка. З грудня 2023 р. до вересня 2024 р. таких засідань провели уже п'ять. Так, Володимир Давиденко розповів про своє перебування у Чехії та зв'язки з чеськими музейниками, від яких привіз Подяку, а тепер надає поради музейникам Барвінкового, відновив археологічні розкопки у Слов'янську, готує збірку своїх вибраних статей; Геннадій Плотниченко розповів про свої нові статті в обласний історико-краєзнавчий альманах, розшукує матеріали про політв'язнів Слов'янська, борців за незалежність України; Віктор Скрипник презентував дві свої нові книги, написані тут, у Слов'янську; завдяки книзі «Овіяні війною» наш земляк став переможцем Всеукраїнського

¹ Збірник наукових праць за матеріалами I Регіон. краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання», присв. Дню краєзнавства, 26–27 травня 2023 р. Заг. ред. Т. Лисак, Л. Лисак. Харків: ТОВ «ПромАрт», 2023. Вип. 1; Збірник наукових праць за матеріалами II Регіон. краєзнавчої конференції «Краєзнавчі читання», присвяченої Дню краєзнавства, 24–25 травня 2024 р. Заг. ред. Т. Лисак, Л. Лисак. Київ: 7БЦ, 2024. Вип. 2.

² Романько, В. (2023). Премія – ознака Соборності. *Слово Просвіти*, (35 (1221)), 9; Романько, В. І. (2023). Літературно-мистецька премія імені Михайла Петренка як одна з форм вшанування пам'яті відомого поета-романтика. *Донеччина: минуле і сучасність: історико-краєзнавчий альманах*, (1), 140–143.

конкурсу «Українська мова – мова єднання»; Валерій Романько представив своє видання 2023 р. «Вибрана публіцистика», за яке отримав першу премію у Всеукраїнському конкурсі імені М. Чабанівського, а також, як редактор, презентував другий номер обласного альманаху «Донеччина: минуле і сучасність». Як учасник 16 Всеукраїнської краєзнавчої конференції, яка відбулася у Києві 10 травня, розповів про її роботу, і поділився враженнями про своє перебування у Львові та організовану там зустріч членів ГО «Донецьке земляцтво у Львові» з Марією Трильовською, донькою Романа Шухевича.

Цікавим було зібрання краєзнавців 6 червня 2024 р., приурочене до Дня журналістики та нещодавно минулого Дня краєзнавців. До слов'янських краєзнавців зі своїми повідомленнями про творчі здобутки приєдналися краєзнавці Микола Зелений із Барвінкового, Олег Максименко із Краматорська, Євген Шаповалов із Дружківки. Очільник обласної організації Валерій Романько вручив Подяки з нагоди Дня краєзнавства М. Зеленому, В. Давиденку, О. Максименку, а дружківським краєзнавцям Є. Шаповалову та В. Качуру вручені Подяки та пам'ятні подарунки від Донецького обласного краєзнавчого музею.

У такий непростий час керівництво Донецької обласної організації намагається не залишати краєзнавців наодинці зі своїми проблемами, а такі зустрічі-спілкування нагадують мирні часи, надихають на нові знахідки та статті, вселяють віру у Перемогу.

У Дружківці член НСКУ Євген Шаповалов упродовж 2022–2023 рр. проводив активну волонтерську діяльність і надавав допомогу ЗСУ, переправляючи своїм транспортом необхідні речі на Схід України. Голова Дружківської міської краєзнавчої організації Володимир Качур дискутує з міською військовою адміністрацією про вік Дружківки, подає чимало пропозицій щодо перейменування вулиць у своєму місті. Два роки саме Володимир Качур та Євген Шаповалов вели дискусію з міською владою за те, щоб із парку «Святогор» прибрати представлені там вироблені з піщаника фігури Петра I, Катерини II, Кутузова, Жукова. Дружківські краєзнавці справедливо вважали, що вся атмосфера міського парку була пронизана імперськими наративами, «руським миром», антиукраїнськими гаслами, тексти та підписи там були російською мовою. Нарешті влітку 2024 р. дерусифікація відбулася – вказані фігури були демонтовані та вивезені з парку у невідомому напрямку. Ця безкомпромісна боротьба місцевих краєзнавців з міською владою завершилася довгоочікуваною перемогою.

Краєзнавець Володимир Березін із Костянтинівки, переїхавши до міста Бережани на Тернопільщині, проводить активну роботу з популяризації життя та діяльності відомих українців з Донеччини – Микити Шаповала, Василя Стуса, Івана Дзюби, Олександра Добровольського та інших, у такий спосіб показуючи там, на західних теренах України, що Донеччина – теж українська.

У Краматорську невтомно працює на краєзнавчій ниві Олег Максименко: він видав дослідження з історії селища Черкаського та солідну працю – антологію-довідник «Українські літератори Краматорська». Презентації цього видання пройшли у Києві, Слов'янську, Краматорську¹.

У Дніпрі в'яжуть маскувальні сітки та проводять бесіди про історію та культуру Донецького краю краєзнавці Валентина Соловар зі Слов'янська та Сергій Гайдук із Волновахи².

У Києві педагоги Тетяна Лисак, Лариса Лисак, журналіст Ігор Зоц та письменник Петро Гайворонський у тісній співпраці з працівниками бібліотеки імені Лесі Українки презентують краєзнавчі видання донецьких краєзнавців (Віктора Скрипника, Ігоря Зоца, Петра Гайворонського, альманах «Донеччина: минуле і сучасність» тощо). 25 липня 2024 р. в Голосіївському мануарі Київського літературно-меморіального музею Максима Рильського відбулася презентація «Довідника-антології: Українські літератори Краматорська» (1868–2023), укладачем якого став член НСКУ з Краматорська, Почесний краєзнавець Донеччини Олег Максименко. Участь у заході також взяли члени президії Донецької краєзнавчої організації Тетяна Лисак та Ігор Зоц³.

У Львові подібне товариство оформлене офіційно у громадську організацію «Донецьке земляцтво у Львові». Таке рішення прийнято на установчих зборах 19 вересня 2022 р. в обласній бібліотеці імені Романа Іваничука, обрали головою донецького земляцтва Валерія Романька, заступником – Михайла Міляна. Переселенці з Бахмута, Слов'янська, Донецька, Краматорська, Костянтинівки, Дружківки тут, у Львові, об'єдналися, щоб разом вирішувати не тільки важливі житлові та побутові питання, а й продовжити дослідження та популяризацію знань про Донецький край. Разом зі львівськими письменниками та бібліотечними працівниками проводили вечори пам'яті Микити Шаповала, Михайла Петренка, презентували обласний альманах «Донеччина: минуле і сучасність», провели зустріч із донькою Романа Шухевича п. Марією Трильовською, дитячі та шкільні роки якої тісно пов'язані з Донеччиною; тричі (2022, 2023, 2024) організовували вручення премії імені Михайла Петренка⁴.

¹ У Краматорську відбулася презентація книги «Українські літератори Краматорська». НСПУ. URL: <https://nspu.com.ua/novini/u-kramatorsku-vidbulasya-prezentaciya-knigi-ukrainski-literatori-kramatorska/> (дата звернення: 07.10.2024); Відбулась презентація книги «Українські літератори Краматорська». Краматорська міська рада. URL: <https://krm.gov.ua/vidbulas-prezentatsiya-knygy-ukrayinski-literatory-kramatorska/> (дата звернення: 30.09.2024).

² Соловар, В. & Гайдук, С. (2023). Наближаємо перемогу в тилу. *Донеччина: минуле і сучасність. Історико-краєзнавчий альманах*, (1), 174–176.

³ Веселицька, Н. (2024). Донбас – це Україна! Відбулася презентація «Довідника-антології: Українські літератори Краматорська» (1868–2023 pp.). *Справи сімейні*. URL: <https://family-times.com.ua/suspilstvo/donbas-ce-ukraina> (дата звернення: 08.04.2024).

⁴ Романько, В. (2023). Премія – ознака Соборності, 9.

Краєзнавці Донеччини взяли активну участь у роботі місцевих комісій з виконання Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». У Слов'янську Валерій Романько працював як член Комісії з перейменування при Слов'янській МВА та як член Ради при Донецькій ОВА з виконання названого Закону; свій внесок у перейменування вулиць у своїх містах зробили краєзнавці Петро Гайворонський (Покровськ), Володимир Березін (Костянтинівка), Володимир Качур та Євген Шаповалов (Дружківка). До того ж за період повномасштабної війни членами Донецької ОО НСКУ надруковано понад 100 статей на краєзнавчі теми, видано 25 окремих видань (книги, брошури, матеріали конференцій, альманахи).

Зміцнилися ділові зв'язки ДонОО з Донецьким обласним краєзнавчим музеєм – ми впевнилися, що об'єднавши зусилля, можна працювати більш ефективно та продуктивно. Разом провели декілька конференцій, круглих столів, до лав НСКУ прийняли двох працівників музею – Олександра Мовчана та Ігоря Затулло. В. о. генерального директора музею Юрій Коваль до Всеукраїнського дня краєзнавства відзначив подяками 12 краєзнавцям Донеччини.

Члени Донецької обласної краєзнавчої організації Олександр Мовчан та Ігор Затулло на основі матеріалів Донецького обласного краєзнавчого музею провели виставку під назвою «Ген непокори», яку показали мешканцям Львівщини. Ця подія відбулася 17 жовтня 2024 р. у Міжнародний день нематеріальної культурної спадщини у центрі ГО «Центр Просвітництва Ініціативи Підприємництва ім. Миколая Рея польської громади Львівщини» (м. Стрий Львівської обл.). На сайтах Донецького обласного краєзнавчого музею та Донецької обласної військової адміністрації, у повідомленнях про цю подію зазначено: *«це важлива й багатомірна частина нашої недавньої історії. Радянська пропаганда, а згодом і сучасна російська, формували упереджене уявлення про Донеччину, як про територію “русского мира”. Однак зібрані матеріали Донецького обласного краєзнавчого музею доводять протилежне – Донеччина завжди була осередком боротьби за свободу та незалежність України. Учасники заходу – представники місцевої влади, громадських організацій, волонтери, ВПО та інші небайдужі громадяни – мали змогу ознайомитися зі сторінками історії, які роками були сховані в архівах кдб та родинних архівах українських героїв»*. Керівництво області та краєзнавчого музею, як і учасники зібрання у м. Стрию, дякували за проведений захід музейним працівникам, членам НСКУ О. Мовчану та І. Затулло, а також висловили особливу вдячність ще одному члену НСКУ від Донеччини – Дмитру Більку, науковому куратору та автору виставки, який підготував цю виставку ще у Краматорську до повномасштабного вторгнення рф в Україну, а нині захищає державу у лавах 109-ї бригади територіальної оборони¹.

¹ Про «Ген непокори» на Донеччині говорили під час дослідницько-краєзнавчих студій у Львівській області. *Донецька обласна державна адміністрація*. URL: <https://dn.gov.ua/news/>

Правління Донецької обласної краєзнавчої організації приділяє належну увагу роботі з молоддю – зі здобувачами різних освітніх ланок: вчителі шкіл, викладачі гімназій, ліцеїв, коледжів, ЗВО залучають школярів і студентів до участі у різноманітних науково-краєзнавчих конференціях, вихованці для своїх досліджень у Малій академії наук все частіше обирають теми з історії рідного краю. Навіть більше, в Донецькій області створено молодіжну організацію «Молодий краєзнавець Донеччини». Ініціатором цього проєкту виступило керівництво Мирноградської міської організації. З цією метою 21 грудня 2021 р. відбулися установчі збори у Мирнограді (школа № 10 – куратор, членкиня НСКУ О. В. Баженова) та у Покровську (школа № 9 – куратор, членкиня НСКУ С. Д. Островська). На сайті Національної спілки краєзнавців України 04.01.2022 повідомлялося: *«Голова Донецької обласної організації НСКУ В. І. Романько особисто вручив посвідчення та значки першим членам новоствореної організації. Він розповів про головну мету її створення, основні напрямки діяльності, побажав молодим колегам-краєзнавцям успіхів у подальшій дослідницькій роботі по вивченню історії рідного краю. Заходи пройшли в урочистій обстановці. Всього було прийнято до лав організації 11 учнів... Молодіжна організація “Молодий краєзнавець Донеччини” – це добровільне творче об’єднання учнівської молоді та юнацтва віком від 14 до 18 років, що забезпечує інтелектуальний і духовний розвиток, підготовку до проведення активної краєзнавчо-пошукової діяльності, сприяє самовизначенню у майбутній професії»*. Зараз проводиться робота зі створення подібної молодіжної організації краєзнавцями Слов’янська, де активно працюють із молоддю досвідчені педагоги-краєзнавці Тетяна Лисак, Лариса Лисак, Валентина Соловар, Ганна Соколова.

До Всеукраїнського дня краєзнавства 2024 р. відзначені грамотами та подяками НСКУ 10 краєзнавців Донеччини, у 2023 р. звання «Почесний краєзнавець України» присвоєно Тетяні Лисак (Слов’янськ) та Сергію Луковенку (Мирноград).

У Фейсбуці діють групи, які подають різноманітну інформацію із життя краєзнавців Донеччини: «Краєзнавці Слов’янщини» – адміністратор Тетяна Лисак; «Дон ОО НСКУ» – адміністратор Євген Шаповалов; «Старий рудник» – адміністратор Сергій Луковенко; «Краєзнавчий осередок “Краяни”. Дружківка» – адміністратор Євген Шаповалов; «Спадщина» – адміністратор Павло Белицький.

Добрі справи краєзнавців Донецького краю у ці два з половиною роки війни свідчать про те, що ДонОО НСКУ і сьогодні, незважаючи на бойові дії на Донеччині, залишається в авангарді українського краєзнавства. Керівництво

Національної спілки краєзнавців України високо оцінило їхню діяльність: наведемо цитату із нещодавно надісланого на адресу очільника донецьких краєзнавців листа з Києва: «*Ваша подвижницька праця з популяризації історії краю зміцнює духовні підвалини нації! Це титанічна праця Ваша і Ваших колег в надскладних умовах воєнного стану. Але як важливо тримати український дух під час війни! Дякуємо Вам! Вітання усім краєзнавцям! Сили, стійкості, мужності! Вистоймо і переможемо! З повагою Руслана Маньковська, заступник голови правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України*»¹.

Отже, у період сучасної російсько-української війни, незважаючи на нелегкі умови проживання у прифронтовій зоні чи перебування у небезпечних районах як внутрішньо переміщені особи, переборюючи побутові труднощі та у більшості відсутність умов роботи з особистими чи державними архівами, краєзнавці Донеччини зробили вагомий внесок у розвиток українського краєзнавства: досліджено та висвітлено в періодиці, у книгах, в Інтернет-просторі чималий пласт історії Донецького краю, удосконалювалися форми та методи краєзнавчої роботи в нових умовах. Попереду нові виклики та випробування. Віримо, що краєзнавці Донеччини і надалі будуть успішно проводити свою роботу.

References

Lysak, T., Lysak, L. (eds.). (2023). *Zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Rehion. kraieznavchoi konferentsii «Kraieznavchi chytannia», prysviachenoї Dniu kraieznavstva, 26–27 travnia 2023 r.* [Collection of scientific papers from the 1st Regional Local History Conference Local History Readings, dedicated to Local History Day, May 26–27, 2023]. Kharkiv: PromArt, (1) [in Ukrainian].

Lysak, T., Lysak, L. (eds.). (2024). *Zbirnyk naukovykh prats za materialamy II Rehion. kraieznavchoi konferentsii «Kraieznavchi chytannia», prysviachenoї Dniu kraieznavstva, 24–25 travnia 2024 r.* [Collection of scientific papers from the 2nd Regional Local History Conference «Local History Readings», dedicated to Local History Day, May 24–25, 2024]. Kyiv: 7BC, (2) [in Ukrainian].

Nikolaychuk, D. (2023, 6 August). *Na Donechchyni obhovoryly aktualni pytannia kraieznavchoho rukhu* [Discussion on the pressing issues of the local history movement in Donetsk]. NSKU. Retrieved from <https://nsku.org.ua/?p=19319> [in Ukrainian].

Nikolaychuk, D. (2024, 9 travnia). *XVI Vseukrainska kraieznavcha konferentsiia «Kraieznavstvo u vyklykakh rosiisko-ukrainskoi viiny»* [XVI All-Ukrainian Local History Conference «Local History in the Challenges of the Russo-Ukrainian War»]. NSKU. Retrieved from <https://nsku.org.ua/?p=19643> [in Ukrainian].

¹ Романько, В. І. (2024). Продовжуємо досліджувати історію, працювати на краєзнавчому фронті. *Донеччина: минуле і сучасність. Історико-краєзнавчий альманах*, (2), 6.

Premia – oznaka Sobornosti [Award – a Sign of Unity]. (2023, august 31 – september 6). *Slovo Prosvity*, 35(1221), 9 [in Ukrainian].

Pro «Hen nepokory» na Donechchyni hovoryly pid chas doslidnytsko-kraieznavchykh studii u Lvivskii oblasti [The Gene of Defiance in Donetsk Was Discussed During Research and Local History Studies in Lviv Region]. (2024, 18 zhovtnia). *Donetska oblasna derzhavna administratsiia*. Retrieved from <https://dn.gov.ua/news/pro-gen-nepokori-na-donechchini-govorili-pid-chas-doslidnicko-kraieznavchih-studij-u-lvivskij-oblasti> [in Ukrainian].

Rehionalistyka v tsyvilizatsiinomu vymiri: napriamy ta perspektyvy [Regional studies in the civilizational dimension: directions and prospects]. (2023, 4 october). *Universytetski visti*. Retrieved from <https://news.donnu.edu.ua/2023/10/04/zaproshuyemo-na-vii-naukovo-praktychnu-onlajn-konferencziyu-regionalistyka-v-czyvilizacijnomu-vymiri-napryamy-ta-perspektyvy-postupu/> [in Ukrainian].

Reient, O. P. (2021). *Kraieznavstvo v Ukraini: istorychni tradytsii i stratehiia rozvytku* [Local history in Ukraine: historical traditions and development strategy]. Kyiv [in Ukrainian].

Romanko, V. (ed.) (2023). *Donechchyna: mynule i suchasnist: istoryko-kraieznavchyi almanakh* [Donechchyna: Past and Present: Historical and Local History Almanac], (1). Lutsk: Teren [in Ukrainian].

Romanko, V. (ed.) (2024). *Donechchyna: mynule i suchasnist: istoryko-kraieznavchyi almanakh* [Donechchyna: Past and Present: Historical and Local History Almanac], (2). Lutsk: Teren [in Ukrainian].

Romanko, V. (2023). Premia – oznaka Sobornosti [Award – a Sign of Unity]. *Slovo Prosvity*, 35(1221), 9 [in Ukrainian].

Romanko, V. I. (2023). Literaturno-mystetska premia imeni Mykhaila Petrenka yak odna z form vshanuvannia pam'iaty vidomoho poeta-romantyka [The Mykhailo Petrenko Literary and Art Prize as a Form of Honoring the Famous Romantic Poet]. *Donechchyna: mynule i suchasnist: istoryko-kraieznavchyi almanakh*, (1). Lutsk: Teren, 140–143 [in Ukrainian].

Romanko, V. I. (2024). Prodozhuemo doslidzhuvaty istoriiu, pratsiuvaty na kraieznavchomu fronti [Continuing to Study History, Working on the Local History Front]. *Donechchyna: mynule i suchasnist: istoryko-kraieznavchyi almanakh*, (2). Lutsk: Teren, 6 [in Ukrainian].

Solovar, V., & Haiduk, S. (2023). Nablyzhaemo peremohu v tyliu [Bringing Victory Closer in the Rear]. *Donechchyna: mynule i suchasnist: istoryko-kraieznavchyi almanakh*, (1). Lutsk: Teren, 174–176 [in Ukrainian].

U Kramatorsku vidbulasia prezentatsiia knyhy «Ukrainski literaturni Kramatorska» [Presentation of the Book «Ukrainian Writers of Kramatorsk»] (2024, 10 zhovtnia). *NSPU*. Retrieved from <https://nspu.com.ua/novini/u-kramatorsku-vidbulasya-prezentaciya-knygi-ukrainski-literaturni-kramatorska/> [in Ukrainian].

Veselytska, N. (2023, 8 kvitnya). Donbas – tse Ukraina! Vidbulasia prezentatsiia «Dovidnyka-antolohii: Ukrainski literaturni Kramatorska» (1868–2023 rr.) [Donbas is Ukraine! Presentation of the «Reference Anthology: Ukrainian Writers of Kramatorsk (1868–

2023)»]. *Spravy simeini*. Retrieved from <https://familytimes.com.ua/suspilstvo/donbas-ce-ukraina> [in Ukrainian].

Vidbulas prezentatsiia knyhy «Ukrainski literatory Kramatorska» [Presentation of the Book «Ukrainian Writers of Kramatorsk»]. (2024, 30 veresnia). *Kramatorska miska rada*. Retrieved from <https://krm.gov.ua/vidbulas-prezentatsiya-knygy-ukrayinski-literatory-kramatorska/> [in Ukrainian].

УДК 355.4(477.62-21Маріуполь)«2014-04»

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.13

МАРІУПОЛЬ: КВІТЕНЬ 2014 Р. ПОЧАТОК АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Володимир Романцов

Маріупольський державний університет

romantsov_v@ukr.net

ORSID ID <http://orcid.org/0000-0002-9019-4149>

Наталя Романцова

Маріупольський державний університет

romantsova_n@ukr.net

ORSID ID <http://orcid.org/0000-0001-5032-1097>

Volodymyr Romantsov

Mariupol State University

romantsov_v@ukr.net

ORSID ID <http://orcid.org/0000-0002-9019-4149>

Natalya Romantsova

Mariupol State University

romantsova_n@ukr.net

ORSID ID <http://orcid.org/0000-0001-5032-1097>



Завдання наукового дослідження полягає в необхідності проаналізувати стан наукової розробки теми, початок антитерористичної операції (АТО) на Сході України, обставини її реалізації в Маріуполі.

Методологія статті базується на засадах комплексного застосування сучасних теоретичних підходів, передбачає поєднання історичного та історіографічного аналізу, історичного регіоналізму, що пов'язано з застосуванням міждисциплінарного соціогуманітарного аналізу проблеми.

Історіографічний аналіз зазначеної проблеми засвідчив фрагментарне висвітлення теми. Її джерельна база потребує розширення завдяки долученню архівних матеріалів, відомостей із соціальних мереж, джерел особового походження.

Фактологічний аналіз теми обумовив висновок про те, що початок АТО на Сході України, здійснення її заходів у Маріуполі було результатом протиправних дій проросійських терористів, які спричинили загострення суспільно-політичної ситуації у східноукраїнському регіоні загалом, зокрема у Маріуполі як важливому воєнно-стратегічному, економічному, логістичному центрі українсько-російського порубіжжя у контексті розв'язаної імперською кремлівською владою рф гібридної агресії проти Української держави.

Підштовхувана путінськими спецслужбами проросійська п'ята колона у Маріуполі, поєднуючи антиукраїнські пропагандистські та збройні акції, активізувала антидержавні дії для захоплення приміщень українських адміністративних установ та правоохоронних структур. Неодноразово піддавалася атакам проросійських терористів будівля Маріупольської міської ради. В середині квітня 2014 р. загроза законній українській владі у Маріуполі виникла у зв'язку зі спробою керованих російськими агентами бойовиків захопити військову частину № 3057 Національної гвардії України, щоб використати надалі її зброю проти українських військ.

Завдяки рішучим діям підрозділів МВС України реалізація цих злочинних акцій не була допущена. Так, у Маріуполі розпочалася антитерористична операція. Загалом це був успіх, хоча не остаточний. Аналіз цього успішного бою засвідчив, що загальній перемозі українських сил у місті завадили проросійські настрої значної частини маріупольських містян, які були зомбовані активною ворожою пропагандою.

Оригінальність студії полягає у висвітленні питання здійснення антитерористичної операції в Маріуполі, які не отримали належного аналізу в попередніх студіях.

Практичне значення розвідки полягає в тому, що результати проведеного дослідження можуть бути використані для аналізу місця українського Приазов'я у здійсненні АТО на Сході України.

Перспективи вивчення проблеми: проведене дослідження виявило низку суперечностей у питаннях використаної інформації, які потрібно надалі усунути, долучивши нові джерела. Вимагають подальшого осмислення розглянуті суспільні процеси, що відбувалися у місті в умовах АТО, проблеми її здійснення, які виявилися у приазовському регіоні.

Ключові слова: *Маріуполь, схід України, проросійські терористи, антитерористична операція, гібридна війна, «російська весна».*



The task of scientific research consists in the need to analyze the state of current development of the topic, the beginning of the anti-terrorist operation (ATO) in the east of Ukraine, the circumstances of its implementation in Mariupol.

The methodology of the article is based on the principles of complex application of modern theoretical approaches, involves a combination of historical and historiographical analysis, historical regionalism, which is connected with the application of interdisciplinary socio-humanitarian analysis of the problem.

The main results of the research carried out within the article. The historiographical analysis of the mentioned problem testified to the fragmentary coverage of the topic, its source base needs to be expanded by adding archival materials, information from social networks, sources of personal origin.

Factual analysis of the topic led to the conclusion that the beginning of the anti-terrorist operation in eastern Ukraine, the implementation of its activities in Mariupol was the result of illegal actions by pro-Russian terrorists, which caused the aggravation of the

social and political situation in the eastern Ukrainian region in general, in particular in Mariupol as an important military-strategic, economic, the logistics center of the Ukrainian-Russian border in the context of the hybrid aggression against the Ukrainian state unleashed by the imperial Kremlin authorities of the Russian Federation.

Pushed by Putin's special services, the pro-Russian fifth column in Mariupol, combining anti-Ukrainian propaganda and armed actions, intensified anti-state actions to seize the premises of Ukrainian administrative institutions and law enforcement structures. The Mariupol City Council building was repeatedly attacked by pro-Russian terrorists. In mid-April 2014, the threat to the legitimate Ukrainian authorities in Mariupol arose in connection with an attempt by militants led by Russian agents to seize military unit No. 3057 of the National Guard of Ukraine in order to use its weapons against Ukrainian troops.

Thanks to the decisive actions of the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the implementation of these criminal actions was not allowed. Thus, an anti-terrorist operation began in Mariupol. On the whole it was a success, though not definitive. The analysis of this successful battle proved that the overall victory of the Ukrainian forces in the city was hindered by the pro-Russian sentiments of a large part of Mariupol citizens, who were bombarded by active enemy propaganda.

The originality of the study: issues of anti-terrorist operation in Mariupol, which were not properly analyzed in previous studies, are highlighted.

The practical significance of intelligence lies in the fact that the results of the conducted research can be used to analyze the place of the Ukrainian Azov region in the implementation of ATO in the east of Ukraine

Prospects for studying the problem. The conducted research revealed a number of contradictions in the issues of the used information, which need to be further eliminated by adding new sources. The considered social processes that took place in the city under the conditions of ATO, the problems of its implementation, which appeared in the Azov region, require further understanding.

Keywords: *Mariupol, eastern Ukraine, pro-Russian terrorists, anti-terrorist operation, hybrid war, «Russian spring».*



Маріуполь на Сході України виокремився як великий індустріальний, адміністративний, культурний, центр Північного Приазов'я, місто-порт на узбережжі Азовського моря, який хоч і вважали формально частиною Донбасу, але фактично він не був нею ні територіально, ні етнічно, ні історично.

Проте відсіч, яку давали захисники Маріуполя рашистським загарбникам протягом усього періоду сучасної російської агресії проти України, свідчить про те, що це приазовське місто є українським. Аналізуючи початковий період російської гібридної війни проти Української держави, важливо розглянути роль антитерористичної операції у боротьбі з проросійськими терористами, руками яких злочинний путінський режим намагався реалізувати свої агресивні плани. Події, що є предметом дослідження, допомагають з'ясувати місце Маріуполя у початковий період АТО на Сході України.

Питання здійснення антитерористичної операції викликають інтерес у істориків, правознавців, журналістів. Уже у 2014 р. були опубліковані розвідки,

присвячені цьому питанню. Одним із перших аналізував його Ю. Нікітін. Він, як вчений-правник, розглядав АТО з погляду протидії «тероризму, сепаратизму, “бойовикам”, значна частина яких складається з осіб російської федерації ..., зомбованих інформаційними технологіями російських ЗМІ ..., які використовують лозунг “про загрозу їх життю та мовної ідентичності” з боку “бендерівців” та громадської організації “Правий сектор”»¹.

Оскільки значна територія Донеччини відзначається злочинною діяльністю проросійських терористів, що спричинило загибель мирних мешканців, правоохоронців та військовослужбовців, а також завдало матеріальних втрат, то, на думку автора, «першочерговим завданням керівництва АТО є покращення системної діяльності силових, правоохоронних органів та органів місцевого самоврядування»².

За словами авторитетного українського вченого правознавця-міжнародника та дипломата В. Василенка, простежувалося «постійне підтримання в Україні стану керованого хаосу та провокування сепаратистських рухів, спрямованих на послаблення державних інституцій, розчленування країни та руйнацію її державності»³. Ця дефініція повною мірою пояснює сутність акцій так званої «російської весни», які влаштовували проросійські терористи в Маріуполі протягом березня–травня 2014 р.

В. Головка аналізує означену проблему, висвітлюючи становище України в умовах антитерористичної операції. Автор звернув увагу на застосування Закону України «Про боротьбу з тероризмом», ухваленого у 2003 р. (пізніше був змінений 5 червня 2014 р.)⁴.

Науковець зазначає, що, характеризувати російсько-український конфлікт як війну немає підстав, оскільки ні російська федерація, ні Україна не оголошували війну, країни «зберегли / зберігають повноцінні дипломатичні відносини, здійснювали / здійснюють постійні контакти на політичному рівні, продовжували / продовжують (хоча й у значно меншому обсязі) торгівельні відносини тощо», але з квітня 2015 р. «дедалі більших масштабів набувають направлення росією на українську територію незаконних збройних формувань». Автор розвідки стверджує, що використання терміна «антитерористична операція» є адекватним, оскільки «процеси, які відбувалися в деяких південних і східних областях України з березня 2014 р., підпадають під визначення терористичної діяльності»⁵.

¹ Нікітін, Ю. В. (2014). Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства. *Держава та регіони. Серія: Право*, (2 (44)), 133, 134.

² Там само, 134.

³ Василенко, В. (2014). Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*, 42 (362), 29.

⁴ Головка, В. (2015). Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Український історичний журнал*, 3, 176–192.

⁵ Там само, 178.

На думку В. Головка, 6 квітня 2014 р. у східних областях України почалася «диверсійно-терористична фаза» збройної агресії РФ проти України. Про це свідчили вуличні акції і захоплення адміністративних будівель. Учасниками цих протизаконних дій були місцеві проросійські «агенти впливу», «політичні маргінали» та російські громадяни, серед яких діяли співробітники путінських спецслужб¹. Організацією цих терористичних акцій кремлівське керівництво перейшло до реалізації «проєкту “Новоросія”». В. Головка, аналізуючи зазначені події, висловив думку, що «при цьому змінився характер гасел – вийшовши за рамки внутрішньополітичної дискусії вони стали антиукраїнськими або сепаратистськими»².

Правові засади антитерористичної операції детально аналізувала у своїй розвідці А. Трофименко. Авторка звернула увагу на те, що на Сході України, активно діяли проросійські терористичні угруповання. За таких умов, на думку дослідниці, «антитерористична операція підлягає запровадженню для подолання проявів діяльності терористичних організацій у регіоні та встановлення належного рівня національної безпеки»³.

Історичні аспекти сутності антитерористичної операції висвітлював О. Андрощук. Він проаналізував обставини започаткування антитерористичної операції, пов'язуючи це зі загостренням суспільно-політичного протистояння на Сході України, де справа дійшла до захоплення проросійськими терористами адміністративних будівель, до спроб заволодіння ними зброєю. Це обумовило прийняття рішення РНБО про протидію терористичним актам, що передбачало початок широкомасштабної антитерористичної операції із залученням Збройних Сил України. За словами науковця, «вибір на користь формату антитерористичної операції» був обумовлений тим, що «процеси, які розгортались у південних і східних областях України від березня 2014 р., підпадали під визначення терористичної діяльності»⁴.

Значний науковий інтерес становить книга британо-канадського науковця та політолога українського походження Т. Кузьо. Вона дуже інформативна з багатьох питань, а щодо досліджуваної теми містить аналіз важливих теоретичних аспектів та дає необхідні узагальнення. Автор зазначає, що протягом квітня–червня 2014 р. «місцеві радикали-іредентисти отримали підтримку від профе-

¹ Головка, В. (2021). Збройна агресія російської федерації проти України. URL: *Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я*. Київ: Вид-во «Наукова думка», 261.

² Головка, В. (2015), 186.

³ Трофименко, А. В. (2016). Правові засади проведення антитерористичної операції в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 17, 266–267.

⁴ Андрощук, О. (2022). Що таке АТО та ООС? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минулих років. Діалоги з істориками*. (Кн. 1). Київ: НАН України. Ін-тут історії України, 147.

сійних військових ... і націоналістів-добровольців, які прибули з росії»¹. Водночас підкріпленням проросійським бойовикам було поставлено зброю.

Автори запропонованої розвідки розглянули деякі аспекти теми на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Російсько-українська війна (лютий 2014 – лютий 2024 рр.): Простір екзистенційних запитань і пошук відповідей», що знайшло відображення у збірнику матеріалів конференції². Ця публікація дала можливість ширше розглянути досліджувану тему. У зазначених тезах подано фактологічний матеріал і зроблено акцент на думці, що перемога захисників маріупольської в/ч № 3057 Національної гвардії України була першим успіхом над проросійськими терористами на Сході України. Залучення нових матеріалів дало можливість аналізувати маріупольський бій 16–17 квітня 2014 р. як початок АТО.

В. Бенчук, висвітлюючи «російську весну» в Маріуполі, звернув увагу на перше бойове зіткнення українських військових із проросійськими терористами. Науковець зазначив, що 16 квітня у місті були помічені «зелені чоловічки» у камуфляжній формі, балаклавах та без розпізнавальних знаків». Важливою також є констатація автором того, що бойовики штурмували військову частину (далі – в/ч) № 3057 Національної гвардії України (далі – НГУ), прикриваючись проросійськими мітингувальниками³. З висвітленням питань початку АТО в Маріуполі пов'язані також розвідки В. Бенчука, та В. Трофимовича⁴. Документальне дослідження Д. Бурої та О. Красовицького подає деяку підсумкову інформацію про маріупольський бій 16–17 квітня 2014 р.⁵

Найбільш детально висвітлюються ці події у книгах журналістів. Представники маріупольських ЗМІ присвятили окрему главу своєї публікації темі пропонуваного дослідження. Вона чудово ілюстрована, містить цікавий інформативний матеріал, спогади учасників тих подій⁶.

¹ Кузьо, Т. (2018). *Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет* (А. Павлишин, пер.). Київ: Дух і літера, 391.

² Романцов, В., Романцова, Н. (2024). Маріуполь: 16–17 квітня 2014 р. – перший у східній Україні успішний бій проти проросійських терористів. *Російсько-українська війна (лютий 2014 – лютий 2024 рр.). Простір екзистенційних запитань і пошук відповідей*. Збірник матеріалів. Заг. ред. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 91–98.

³ Бенчук, В. (2019). «Російська весна» у Маріуполі (лютий–червень 2014 року). *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Історія України*, (30 (69), 4), 9.

⁴ Бенчук, В., Трофимович, В. (2021). Технологія гібридної війни Росії проти України (на прикладі Донеччини). *Військово-науковий вісник*, (36), 3–26; Бенчук, В., Трофимович, В. (2020). Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. *Військово-науковий вісник*, (34), 172–199.

⁵ Буро, Д., Красовицький, О. (2022). *Хроніка війни. 2014–2020: у 3 т. Т. 1: Від Майдану до Іловайська*. Харків: Фоліо, 90, 91.

⁶ *Маріуполь. Последний форпост. События, изменившие нас 2014–2015* (2015). Киев: Полиграф ЮЕЙ, 64–90.

У контексті протидії організованих російськими спецслужбами т. зв. «російській весні» як один з аспектів битви за Маріуполь висвітлює зазначені події воєнний журналіст і фаховий історик М. Жирохов. Він з'ясував внутрішні та зовнішні чинники, що обумовили посилення суспільного протистояння в індустріальному центрі Приазов'я протягом березня–травня 2014 р. та спричинили спроби захоплення проросійськими бойовиками маріупольської в/ч № 3057 Національної гвардії України¹.

Історіографічний аналіз наукової розробки теми дає змогу зробити висновок, що більшість науковців не звернула увагу на маріупольські події середини квітня 2014 р., обмежуючись епізодичними згадками під час висвітлення інших тем. Повідомлення журналістів цікаві, але мають описовий характер. Загалом відсутній історичний та історіографічний аналіз зазначених подій.

Метою статті є аналіз маріупольських подій середини квітня 2014 р. в контексті здійснення антитерористичної операції.

Джерелами дослідження обраної теми є Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України», заява в. о. президента України О. Турчинова від 13 квітня 2014 р. про рішення РНБО України розпочати «широкомасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних Сил України», інформаційні матеріали маріупольської газети «Приазовский рабочий», опубліковані там документи маріупольської громадськості, міської, обласної, державної влади. Необхідна інформація міститься в інтернет-медіа «Українська правда», «Рубрика». Значну цінність під час вивчення маріупольських подій 2014 р. становлять візуальні джерела з книги «Маріуполь. Последний форпост».

Десять років тому Маріуполь, як і вся Донеччина, у межах організованої Путіним злочинної т. зв. «російської весни» (це був початок російської гібридної війни проти України) пережив хвилю рашистських диверсій та провокацій. Колишній перший заступник начальника Генштабу ЗСУ, адмірал І. Кабаненко вже 12 квітня 2014 р. впевнено заявив: «Вторгнення військ рф на Сході відбулося»². Причиною цієї війни став «цілковитий розрив України з імперською та тоталітарною спадщиною»³.

Під час «російської весни» в Маріуполі місцеві комуністи, які репрезентували проросійську «п'яту колону», а також зомбовані кремлівською пропаган-

¹ Жирохов, М. (2023). *Битва за Маріуполь*. Київ: Княжий вал.

² Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики (2016). П. П. Гай-Нижник (кер. проекту, упоряд. і наук. ред.). Київ: «МП Леся», 369.

³ Ясь, О. (2023). Війна у проєкціях і конструкціях історичного часу. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2023 року. *Вісник національної академії наук України*, (4), 69.

дою працівники металургійних комбінатів, декласовані елементи, особливо серед молоді, проплачені елементи організовували масові мітинги під антиукраїнськими гаслами¹. Все частіше висувалися вимоги щодо підтримки президента-втікача Януковича, мовне питання, проведення на Донбасі референдуму за зразком кримського, звернення до президента рф. На мітингах з'явилися російські триколори.

Ці зрежисовані російськими спецслужбами провокаційні дії у Маріуполі та інших містах Сходу України відбувалися у вихідні з 23 лютого протягом березня–квітня 2014 р. Масові акції проросійських «протестувальників» за участю т. зв. «активістів» посилювали серед містян радикальні настрої, підвищували градус суспільної напруги. У цих подіях представники маріупольських владних структур і силових відомств іноді виявляли безсилля.

За таких умов 8 квітня у маріупольській газеті «Приазовский рабочий» було опубліковано повідомлення з Донецька щодо проголошення т. зв. «донецької народної республіки» (днр)². У ці дні також з'явилася інформація про дії ворожих військових розвідувальних підрозділів т. зв. «зелених чоловічків» у Червоному Лимані та Слов'янську³. Керовані агентами московських спецслужб проросійські «активісти» почали захоплювати адміністративні будівлі, міські відділи міліції, скидали українські прапори і натомість піднімали днрівські та російські. У неділю, 13 квітня, вслід за провокативними виступами т. зв. «активісти» захопили у Маріуполі будинок міськради, спустили над ним український прапор, підняли прапор «днр», біля всіх вхідних дверей влаштували барикади, допускали глумлення над міліціонерами⁴. Ці злочинні дії зафіксували маріупольські журналісти у своїх фотосвітлинах⁵.

Після цих подій протистояння в місті перейшло на новий рівень. Захоплення міськради було недостатньо для бойовиків. Вони ставили вимоги про озброєння своїх груп і звернули увагу на військову частину НГУ № 3057, яка дислокувалася в м. Маріуполі, вважаючи, що там легко зможуть роздобути зброю. Це були відверто терористичні, злочинні наміри. Їх організатори розраховували на пасивність військовослужбовців, оскільки у своїх попередніх акціях, навіть під час захоплення міськради, вони не зустрічали належної відсічі.

За таких умов, коли в містах на Сході України агентами кремлівських спецслужб розпалювалися антидержавні терористичні акції, там було запроваджено

¹ Хотлубей, Ю. (2014, 2 апреля). Пресс конференция. 28.03.2014. *Приазовский рабочий*.

² Вчера провозгласили создание Донецкой народной республики (2014, 8 апреля). *Приазовский рабочий*.

³ Бура, Д., Красовицький, О. (2022). Хроніка війни. 2014–2020: у 3 т. Харків: Фоліо, т. 1, 75.

⁴ Митинги в прошедшие выходные завершились захватом здания горсовета (2014, 15 апреля). *Приазовский рабочий*.

⁵ Мариуполь. Последний форпост, 47, 49, 50.

антитерористичну операцію. 13 квітня 2014 р. в. о. президента України Олександр Турчинов виступив із заявою про те, що «Рада нацбезпеки та оборони розпочинає широкомасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних Сил України». Глава держави пояснив, що зазначені події – «це не війна між українцями. Це штучно створена ситуація протистояння, яка має на меті послаблення та знищення самої України Він висловив готовність українців «дати відсіч всім спробам вторгнення, дестабілізації та терористичним діям зі зброєю в руках»¹. 14 квітня було оприлюднено Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»². За словами А. Трофименко, «офіційно антитерористична операція в Україні була розпочата 14 квітня 2014 р.»³.

Названі рішення РНБО України від 13 квітня 2014 р. та Указ Президента України від 14 квітня 2014 р. створили юридичні засади для припинення терористичних акцій проросійських бойовиків на Сході України, зокрема і в Маріуполі, із застосуванням ЗСУ.

У Маріуполі проросійські терористи та їхні кремлівські куратори своїми злочинними діями дали підстави для застосування президентського Указу. Це було пов'язано зі спробою захопити військову частину Національної гвардії України № 3057. За свідченням командира в/ч С. Совинського, який зберіг до кінця вірність присязі, протягом квітня до 15 числа включно його часто відвідували представники т. зв. міністерства оборони самопроголошеної днр, «народні» мери, наполягаючи, щоб він підпорядкувався їм. Кожного разу вони отримували рішучу відмову⁴.

Вночі з 16 на 17 квітня 2014 р. біля військової частини стався вирішальний бій. У цих подіях виявилася активна роль рашистських спецслужб. Військовий журналіст М. Жирохов звернув увагу на те, що перед штурмом в/ч біля міськради відбувся мітинг, під час якого зібраний на площі «народ», вислухавши виступ ворожого пропагандиста Хабарова, був підготовлений до наступу на військових. Звучали «лякалки» про «правосеков», які нібито ховаються на терито-

¹ РНБО розпочинає масштабну АТО із залученням Збройних Сил – Турчинов (2014, 13 квітня). *Українська правда*. URL: <https://web.archive.org/web/20171017043038/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022274/> (дата звернення: 13.04.2014).

² Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». *Президент України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886> (дата звернення: 15.10.2024).

³ Трофименко, А. (2016), 271.

⁴ Маріуполь. Последний форпост, 78–81.

рії частини, але приїхали в місто, щоб штурмувати міськраду та нищити мирне населення¹.

Автори книги «Маріуполь. Последний форпост» зазначили, що перед цим у захопленій бойовиками Маріупольській міськраді з'явилися «сірі чоловічки», які були одягнуті в сіру форму без камуфляжу. Вони в оточенні натовпу місцевих цивільних рушили до військової частини. Це були «люди відмінної виправки, зі зброєю»². Серед них були присутні емоційно налаштовані жінки. Але ворота військової частини були перекриті двома автозаками та міліцейською машиною³.

В. Бенчук, посилаючись на «Інформаційний спротив», зазначив, що невідомі у військовій формі були з місцевих, які отримали базову військову підготовку в російському таборі та керувались офіцером Головного розвідувального управління Збройних сил рф⁴.

М. Жирохов вказує, що цей натовп налічував приблизно 300 осіб. За його відомостями, озброєні мисливською зброєю люди (крім «донецької» групи, зброя була й у кількох представників місцевого криміналітету) – прямували на легкових автівках відразу за натовпом. До цієї атаки долучилася знімальна група російського телеканалу «Лайф Ньюз», репортаж якої з'явився в телеєфірі⁵.

Деякий час відбувалися переговори з командиром військової частини. Проте бойовики висунули неприйнятні ультимативні вимоги: здати зброю і видати «правосеков». Не отримавши бажаного, вони почали штурм⁶. Автори «Хроніки війни 2014–2020» надали інформацію про те, що терористи, зібравшись біля воріт в/ч 3057, вимагали від військовослужбовців «поділитися зброєю», закидали їх коктейлями Молотова⁷.

«Українська правда» з посиланням на «Маріупольские новости», інформувала, що конфлікт почався приблизно о 20:40, коли, за повідомленням очевидців, у районі в/ч № 3057 в повній темряві вгору полетіли сигнальні ракети. Нападники були одягнені в цивільний одяг, але, окрім «цивільних», біля частини були помічені люди в «сірій формі». Станом на 22:00 із військової частини по-

¹ Жирохов, М. (2019, 16 квітня). Історія відбиття штурму військової частини в Маріуполі: перша перемога Нацгвардії. *Рубрика*. URL: <https://rubryka.com/article/istoriya-vidbytya-shturmu-viyskovoju-chastynu-v-mariupoli-persha-peremoga-natsgvardiyi/> (дата звернення: 16.10.2024).

² Маріуполь. Последний форпост, 65.

³ У Маріуполі штурмували військову частину. Є поранені (2014, 16 квітня). *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/16/7022727/> (дата звернення: 16.04.2014).

⁴ Бенчук, 9.

⁵ Жирохов, М. (2023). *Битва за Маріуполь*. Київ: Княжий вал, 11, 12, 16.

⁶ Жирохов (2019).

⁷ Бура, Красовицький, 86.

чали стріляти на ураження. Над телевежею дуже низько літав військовий літак¹. Стрілянина продовжувалася до 2-ї години після опівночі².

Міністр внутрішніх справ А. Аваков повідомив, що «за тривогою були підняті всі підрозділи міліції МВС Маріуполя», і «спільними зусиллями озброєної міліції та Нацгвардії – після короткого бою банда нападників була розсіяна, в основному локалізована й роззброєна». Для відсічі терористам було надано спецназ «Омега», під час операції задіяні гелікоптери. На вулицях працювали патрулі міліції. За відомостями Міністерства внутрішніх справ України, у процесі проведення зазначеної операції було виявлено трьох убитих, 13 поранених та 63 затриманих бойовиків. У них було вилучено зброю, засоби зв'язку та телефони російських операторів³. Особовому складу військової частини, яка відбила у Маріуполі атаку сепаратистів і диверсантів, обіцяно було виплатити за рахунок бізнесменів 500 тисяч гривень⁴.

Радник міністра внутрішніх справ С. Речинський повідомив, що після спроби штурму військової частини 25 із 63 затриманих сепаратистів незабаром відпустили, оскільки вони не мали зброї, якихось шоломів або захисних щитків, а на їхніх руках не було слідів бензину. Попередньо їх записали та опитали. Під час слідства їх планували використати у якості свідків⁵.

Маріупольська громада негативно сприйняла злочинні дії проросійських терористів, які намагалися захопити розташовану у місті військову частину Національної гвардії України. Диверсантів, які розбіглися після відбиття штурму в/ч № 3057, допомагали затримувати місцеві мешканці⁶. Депутати Маріупольської міськради звинуватили радикальних протестувальників у спробі захоплення військової частини, вимагали «від озброєних сепаратистів скласти зброю і залишити місто у спокої»⁷. Потрібно зазначити, що такі «слабкі» рішення маріупольських народних обранців не сприяли подоланню терористичної загрози у місті.

¹ У Маріуполі штурмували військову частину. Є поранені.

² Ночная стрельба возле воинской части на проспекте Нахимова. Есть убитые и раненные (2014, 18 апреля). *Приазовский рабочий*.

³ У Маріуполі в результаті операції вбито 3 бойовиків, 63 затримано – Аваков (2014, 17 квітня). *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022736/> (дата звернення: 11.10.2014).

⁴ Військові відбитої військової частини Маріуполя отримають 500 тисяч (2014, 17 квітня). *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022815/> (дата звернення: 17.10.2024).

⁵ Частину маріупольських сепаратистів відпустили (2014, 17 квітня). *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022845/> (дата звернення: 17.10.2024).

⁶ Місцеві у Маріуполі допомагали ловити диверсантів. (2014, 17 квітня). *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022781/> (дата звернення: 17.10.2024).

⁷ Маріупольські депутати вимагають від сепаратистів скласти зброю (2014, 17 квітня). *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022820/> (дата звернення: 17.10.2024).

За даними М. Жирохова, щодо учасників терористичного нападу на військову частину Жовтневим районним судом м. Маріуполя винесено доволі м'які вироки: лише двоє арештованих зі зброєю в руках були поміщені під варту¹. «М'якість» маріупольських суддів у вироках проти терористів, які чинили анти-державні злочини, спричинила думки про безкарність, а це негативно вплинуло на подальший перебіг подій у місті протягом травня 2014 р.

У зазначений період проросійські терористи та представники російських спецслужб встановили контроль над Слов'янськом та Краматорськом. Лише в Маріуполі українські військові підрозділи дали відсіч проросійським диверсантам. За словами маріупольських журналістів, «це була перша справжня відсіч», яку бійці НГУ дали «місцевим сепаратистам та російським найманцям на Сході країни»². Цю думку підтримує також М. Жирохов³.

Цей перший успіх був важливим у протидії російській гібридній агресії, але він виявився відносним. Ситуація, яка склалася в Маріуполі внаслідок успішного бою, не привела до загальної перемоги українських сил у місті, оскільки настрої містян під впливом ворожої пропаганди мали певною мірою проросійську орієнтацію.

Розглянуті події, на думку В. Василенка, засвідчили, що у квітні 2014 р. розпочалася «друга фаза збройної агресії рф проти України, коли контрольовані, керовані й фінансовані російськими спецслужбами озброєні групи проголосили створення “донецької народної республіки”»⁴.

Наслідком протиправних дій проросійських терористів, які спричинили загострення суспільно-політичної ситуації у східноукраїнському регіоні загалом і зокрема в Маріуполі, як важливому воєнно-стратегічному, економічному, логістичному центрі українсько-російського порубіжжя, у контексті розв'язаної імперською кремлівською владою рф гібридної агресії проти Української держави став початок АТО на Сході України.

Підштовхувана путінськими спецслужбами проросійська п'ята колона у Маріуполі активізувала злочинні антиукраїнські дії, поєднуючи пропагандистські та збройні акції, захоплюючи будівлі адміністративних установ та правоохоронних структур. Неодноразово піддавалася атакам проросійських терористів Маріупольська міська рада. В середині квітня 2014 р. загроза законній українській владі у Маріуполі виникла у зв'язку зі спробою керованих російськими агентами бойовиків захопити військову частину № 3057 Національної гвардії України, щоб використати надалі її зброю проти українських військ.

¹ Жирохов (2023), 17–18.

² Мариуполь. Последний форпост, 64.

³ Жирохов (2019).

⁴ Василенко, 32.

Завдяки рішучим діям підрозділів МВС України злочинні акції диверсантів було припинено. Так у Маріуполі розпочалася антитерористична операція. Загалом це був успіх, хоча не остаточний. Аналіз цього успішного бою засвідчив, що загальній перемозі українських сил у місті завадили проросійські настрої частини маріупольських містян, зомбованих ворожою пропагандою.

Підсумовуючи дослідницький аспект, необхідно зазначити, що робота над темою виявила низку суперечностей щодо фактичного матеріалу, які потрібно надалі усунути, долучивши нові джерела. Вимагають подальшого осмислення розглянуті суспільні процеси, що відбувалися у місті, поява колаборації деяких мешканців Маріуполя. Більшої уваги потребує історико-компаративний аналіз початкового етапу російсько-української війни та нинішньої повномасштабної російської агресії щодо становища у Приазов'ї.

References

Hai-Nyzhnyk, P. P. (ed.). (2016). *Ahresiia Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy ta suchasni vyklyky* [Russia's aggression against Ukraine: historical background and modern challenges]. Kyiv: «MP Lesia».

Androshchuk, O. (2022). Shcho take ATO ta OOS? [What are ATO and OOS?]. *Pere-lom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy*. Kyiv: NAN Ukrainy. In-tut istorii Ukrainy, (1), 146–151.

Benchuk, V. (2029). «Rosiiska vesna» u Mariupoli (liutyi–cherven 2014 roku) [«Russian Spring» in Mariupol (February–June 2014)]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalno-ho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky. Istorii Ukrain*, (30 (69)), 4, 7–12.

Benchuk, V., Trofymovych, V. (2020). Reaktsiia zhyteliv Donetskoï oblasti na zbroinu ahresiï Rosii proty Ukrainy u 2014 r. [The reaction of residents of the Donetsk region to Russia's armed aggression against Ukraine in 2014]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 34, 172–199.

Benchuk, V., Trofymovych, V. (2021). Tekhnolohiia hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy (na prykladi Donechchyny) [The technology of Russia's hybrid war against Ukraine (on the example of Donetsk region)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 36, 3–26.

Bura, D., Krasovytskyi, O. (2022). *Khronika viiny. 2014–2020* [Chronicle of the war. 2014–2020]. Kharkiv: Folio, (1): Vid Maidanu do Ilovaïska.

Chastynu mariupolskykh separatystiv vidpustyly [Some of the Mariupol separatists were released] (2014, 17 kvitnia). *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022845/>

Holovko, V. (2021). Zbroina ahresiia rosiiskoi federatsii proty Ukrainy [Armed aggression of the Russian Federation against Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Dodatkovyi tom. Kn. 1: A–Ia*. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 253–270. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=zbrojna_agresija_rosijskoji_federatsiji_protukrajiny

Holovko, V. (2015). Ukraina v umovakh antyterorystychnoi operatsii ta rosiiskoi zbroinoi ahresii (1914 r.) [Ukraine in the conditions of an anti-terrorist operation and Russian armed aggression (2014)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 176–192.

Ias, O. (2023). Viina u proieksiakh i konstruktivnykh istorychnoho chasu. Za materialamy dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 8 liutoho 2023 roku [War in projections and constructions of historical time. According to the materials of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on February 8, 2023]. *Visnyk natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 4, 62–71.

Khotlubei, Yu. (2014, 2 kvitnia). Press konferentsiia [Press conference]. 28.03.2014. *Pryazovskyi rabochyi*.

Kuzo, T. (2018). *Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet* [Putin's war against Ukraine. Revolution, nationalism and criminality]. (A. Pavlyshyn, per.). Kyiv: Dukh i litera.

Mariupol. Poslednij forpost. Sobytiya, izmenivshie nas 2014–2015 [Mariupol. The Last Outpost. Events That Changed Us 2014–2015]. (2015). Kyev: Polyhraf YuEI.

Mariupolski deputaty vymahaiut vid separatystiv sklasyt zbroiu [Mariupol deputies demand separatists to lay down their arms]. (2014, 17 kvitnia). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022820/>

Mistsevi u Mariupoli dopomahaly lovyty dyversantiv [Locals in Mariupol helped catch saboteurs] (17.04.2014). Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022781/>

Mitingi v proshedshie vihodnye zavershilis zahvatom zdaniya gorsoвета [Last weekend's rallies ended with the seizure of the city council building]. (2014, 15 aprelya). *Pryazovskyi robochyi*.

Nikitin, Yu. (2014). Antyterorystychna operatsiia yak neobkhidna forma protydii zlochynnosti ta zabezpechennia bezpeky suspilstva [Anti-terrorist operation as a necessary form of combating crime and ensuring public safety]. *Derzhava ta rpehiony. Seriia: Pravo*, 2 (44), 132–136.

Nochnaya strelba vozle voinskoj chasti na prospekte Nahimova. Est ubitye i ranennye [Night shooting near a military unit on Nakhimov Avenue. There are dead and wounded]. (2014, 18 aprelya). *Priazovskij rabochij*.

RNBO rozpochynaie masshtabnu ATO iz zaluchenniam Zbroinykh Syl – Turchynov [The NSDC begins a large-scale anti-terrorist operation with the involvement of the Armed Forces – Turchynov] (2014, 13 kvitnia). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20171017043038/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022274/>

Romantsov, V., Romantsova, N. (2024). Mariupol: 16–17 kvitnia 2014 r. – pershyi u skhidnii Ukraini uspishnyi bii proty prorosiiskyykh terorystiv. Rosiisko-ukrainska viina (liutyi 2014 – liutyi 2024 rr.) [Mariupol: April 16–17, 2014 – the first successful battle against pro-Russian terrorists in eastern Ukraine. Russian-Ukrainian war (February 2014 – February 2024)]. *Prostir ekzystentsiinykh zapytan i poshuk vidpovidei. Zbirnyk materialiv*. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo»; Voienno-naukovy viddil shtabu Komanduvannia Syl TrO ZSU, 91–98.

Trofymenko, A. (2016). Pravovi zasady provedennia antyterorystychnoi operatsii v Ukraini [Legal principles of conducting an anti-terrorist operation in Ukraine]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu Serii: Istoriia. Politolohiia*, 17, 266–277.

U Mariupoli shturmuvaly viiskovu chastynu. Ye poraneni [A military unit was stormed in Mariupol. There are wounded]. (2014, 17 kvitnia). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/16/7022727/>

U Mariupoli v rezultati operatsii vbyto 3 boiovykiv, 63 zatrymano – Avakov [In Mariupol, as a result of the operation, 3 militants were killed, 63 were detained – Avakov]. (2014, 17 kvitnia). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022736/>

Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 13 kvitnia 2014 roku «Pro nevidkladni zakhody shchodo podolannia terorystychnoi zahrozy i zberezhennia terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy» [Decree of the President of Ukraine On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated April 13, 2014 «On urgent measures to overcome the terrorist threat and preserve the territorial integrity of Ukraine»] (2014, 14 kvitnia). *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014?fbclid=IwAR149uH7Z790Af3vtw8t3zKCtjj1QAxPZ9RkwB4_FhXQCl3uPiDhLKgr4OQ#Text

Vasylenko, V. (2014). Rosiisko-ukrainska viina 2014 roku: prychyny, perebih ta polityko-pravovi otsinky [Russian-Ukrainian war of 2014: causes, course and political and legal assessments]. *Ukrainskyi tyzhden*, 42, 28–42.

Vchera provozglasili sozdanie Doneckoj narodnoj respubliki [Yesterday the creation of the Donetsk People's Republic was proclaimed] (2014, 8 aprelya). *Priazovskij rabochij*.

Viiskovi vidbytoi viiskovoi chastyny Mariupolia otrymaiut 500 tysiach [The soldiers of the recaptured Mariupol military unit will receive 500,000] (2014, 17 kvitnia). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022815/>

Zhyrokhov, M. (2023). *Bytva za Mariupol* [Battle for Mariupol]. Kyiv: Kniazhyi val.

Zhyrokhov, M. (2019, 16 kvitnia). Istoriia vidbytta shturmu viiskovoi chastyny v Mariupoli: persha peremoha Natshvardii [The history of repelling the assault of a military unit in Mariupol: the first victory of the National Guard]. *Rubryka*. Retrieved from <https://rubryka.com/article/istoriya-vidbyttya-shturmuvijskovoyi-chastyny-v-mariupoli-persha-peremoga-natshvardiyi/>

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДОНЕЧЧИНИ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ТАК ЗВАНОЇ «ДНР»

Ольга Лаврут

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

lavrut.olga@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Researcher ID: 58118317200

Olga Lavrut

Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

lavrut.olga@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Researcher ID: 58118317200



У статті увага до так званої «Донецької народної республіки» обумовлена тим, що це окупована частина Донецької області ще з 2014 р. Саме окремі райони Донецької та Луганської областей потрапили під удар «сепаратистів», проросійськи налаштованого населення та російських терористів чи не найперші. Із того часу і до сьогодні на окупованих територіях російська влада здійснює формування свідомого носія «руського миру». Одним із інструментів цього стала шкільна освітня політика, яка покликана здійснити на перших етапах переформатування дитячого світогляду та налаштування на «особливий донбаський», а зараз – відкритий, агресивний російський.

Завдання дослідження полягають у вивченні його джерельної та історіографічної бази; виокремлення питань і наративів, які висвітлювалися у підручниках з історії області на окупованих територіях; з'ясування механізмів впливу на формування світогляду школярів. У роботі застосовано принципи наукового дослідження, серед яких виділяємо такі: принцип історизму, який передбачає вивчення питання у його розвитку; об'єктивності, що характеризується неупередженим ставленням до висвітлення тих чи інших подій, явищ і процесів, про які йдеться у статті; принцип конкретності, який застосований під час характеристики періоду та змісту вивчення зазначеної проблеми; порівняльний – характеристики змісту підручників та сучасної української історичної науки.

У статті проаналізовані основні періоди історії розвитку Донецької області у складі Української РСР у перші повоєнні десятиліття. Підручники, якими користувалися і користуються діти на окупованих територіях від 2014 р., створені на основі радянської та російсько-імперської ідеології. Саме московський центр був турботливим щодо УРСР загалом та Донецької області зокрема. У підручниках багато цифрового матеріалу, який не аналізується; дітям надають готовий продукт, який спрямований на формування відповідного некритичного мислення і маніпуляцію.

Теоретичне значення статті полягає у вивченні матеріалу під час курсів із історії України, краєзнавства, медіаграмотності не лише задля власне ознайомлення, а й для запобігання маніпулятивним впливам на свідомість. Практичне значення запропонованого дослідження – у процесі запровадження українських стандартів освіти

на деокупованих територіях у майбутньому. Перспективами наших наукових пошуків може стати вивчення історії інших областей, які були окуповані після 2022 р.

Ключові слова: Донецька область, підручник, школярі, світогляд, окупація, «ДНР», історія.

In the article, the attention to the so-called «Donetsk People's Republic» is due to the fact that it has been an occupied part of Donetsk Oblast since 2014. It was certain areas of Donetsk and Luhansk Oblasts that came under the attack of «separatists», the pro-Russian population and Russian terrorists, if not the first. From that time until today, the Russian authorities have been forming a conscious bearer of «Russian peace» in the occupied territories. One of the tools for this was the school educational policy, which was designed to reformat the children's worldview and adjust it to a «special Donbas» and now an open, aggressive Russian one at the first stages.

The tasks of the research are to study its source and historiographic base; highlighting issues and narratives that were highlighted in textbooks on the history of the region in the occupied territories; elucidation of the mechanisms of influence on the formation of schoolchildren's worldview. The work applies the principles of scientific research, among which we single out the following: the principle of historicism, which involves the study of a question in its development; objectivity, which is characterized by an unbiased attitude to the coverage of certain events, phenomena and processes discussed in the article; the principle of specificity, which was applied during the characterization of the period and content of the study of the specified problem; comparative – when characterizing the content of textbooks and modern Ukrainian historical science.

The article describes the main periods of the history of the development of the Donetsk region within the Ukrainian SSR in the first post-war decades. The textbooks used by children in the occupied territories since 2014 were created on the basis of Soviet and Russian-imperial ideology. It was the Moscow center that cared about the Ukrainian SSR as a whole and the region in particular. In textbooks there is a lot of digital material that is not analyzed, children are provided with a finished product, which is aimed at the formation of appropriate non-critical thinking and manipulation.

The theoretical significance of the article lies in the study of the material during courses on the history of Ukraine, local history, and media literacy not only for personal familiarization, but also to prevent manipulative influences on consciousness. The practical significance of the proposed study is in the process of introducing Ukrainian education standards in the de-occupied territories in the future. The perspectives of our scientific research may be the study of the history of other areas that were occupied after 2022.

Keywords: *Donetsk region, textbook, schoolchildren, outlook, occupation, «DNR», history.*

Російська влада на тимчасово окупованих територіях України від 2014 р. веде тотальне знищення українського і демонстрацію переваг «руського миру». Жителі окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) стали першими жертвами цього. На порядку денному постає питання: яке знаряддя обрали окупаційна влада? Як вона це здійснювала? Одним із інструментів впливу на

формування світогляду мешканців окупованих територій стало вивчення історії певного регіону у контексті неукраїнської, інакшої – російської. Свій погляд автор звернув саме на Донецьку область, вихідцем із якої він є. Зазначена проблематика пов'язана із розвитком сучасної історичної науки та руйнуванням імперсько-російського минулого, практичне застосування можливе під час деокупації українських територій та реалізації там державницької політики.

Питання викладання історії на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) стало предметом дослідження академічної спільноти, серед яких – В. Смолій, С. Віднянський, А. Мартинов, Л. Якубова та інші¹. Історики вивчають витoki російської експансії, повернення російської федерації до тоталітаризму та її агресивний характер щодо своїх далеких і близьких сусідів. С. Віднянський та А. Мартинов розглядають питання міжнародних відносин у сучасній російсько-українській війні та роль міжнародних організацій у ній.

В. Головка, Я. Примаченко, Л. Якубова звертають увагу на витoki «руського миру», його основні складники та агресивно-руйнівний характер, який спрямований на поглинання усього інакшого і прогресивнішого; який має варварський характер і несе суцільне знищення, виставляючи це за прогресивне і цивілізаційне². В. Яремчук, О. Удод та інші дослідники показали образ України у висвітленні шкільної історії в уніфікованих підручниках російської федерації та шляхи реалізації маніпулятивної і агресивної політики уряду країни щодо наповнення освітнього контенту і виправдання своїх злочинів³. Проте питання викладання історії Донеччини у так званій «ДНР» у 1940–1960-х рр. дослідники обі-

¹ *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минулини. Діалоги з істориками* (2022). У 2-х кн. Кн. 2. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії НАН України; Віднянський, С., Мартинов, А. (2023). *Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство*. Київ: Інститут історії НАН України; Якубова, Л. (2023). *Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Аналітична записка*. Київ: Інститут історії НАН України; Стяжкіна, О. (2024). «Російський імперіалізм – імперіалізм первісного суспільства, орієнтований в минуле». *Суспільне. Культура*. URL: https://www.youtube.com/watch?reload=9&app=desktop&v=ARK1ZYCB_Z0&t=1028s (дата звернення: 30.08.2024).

² Якубова, Л., Головка, В., Примаченко, Я. (2018). *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витoki, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь*. Київ: Інститут історії НАН України, 2018; Якубова, Л. (2019). *Інтеграція Донбасу і Криму vs дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь)*. Київ: Інститут історії НАН України; Руденко, Є. Історикиня Лариса Якубова: «Руский мір» схожий на тоталітарну секту, члени якої хворі на соціальну шизофренію. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/10/4/7370240/> (дата звернення: 31.08.2024).

³ Яремчук, В. (2023). Україна у шкільній історії путінської Росії (до 2021 р.). *Український історичний журнал*, 3, 176–196; *Російські підручники з історії: школа ненависті і ворожнечі. Аналітична записка* (2023) / Відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. А. Удод (керівник), С. В. Віднянський, Ю. В. Грищенко, О. О. Лаврут, О. Є. Лисенко, Ю. Б. Малієнко, В. О. Мисан, П. В. Мороз, О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Л. Д. Якубова, В. П. Яремчук, О. В. Ясь. Київ: НАН України. Інститут історії України; НАПН України. Інститут педагогіки.

йшли увагою, тому мета нашої розвідки полягає у вивченні питання викладання цього предмета у квазіреспубліці. Завдання передбачають вивчення джерельної бази дослідження; характеристику основних меседжів у підручниках на окупованій частині Донецької області; аналіз змістового матеріалу та окреслення перспектив наших пошуків.

Джерелами для написання статті стали підручники, за якими навчаються діти на окупованій частині Донецької області. Вони використовувалися виключно з дослідницькою метою. Це дало змогу з'ясувати основні меседжі, які окупанти ретранслюють молодому поколінню з метою формування відповідної картини світу та сприйняття тих речей, які перекичують задля виправдання своєї агресивної та експансіоністської політики в Україні та світі. Підручники написані під егідою «Міністерства освіти і науки ДНР», «Донецького республіканського інституту додаткової педагогічної освіти» «учителями та науково-педагогічними працівниками» так званої «ДНР» та «Донецького національного університету»¹.

На ознайомлення учнів з історією регіону спрямований курс «Уроки гражданственности Донбасса», задля забезпечення якого було підготовлено посібники для п'ятого та дев'ятого класів (Уроки гражданственности Донбасса: 5 класс: материалы для учителя к урокам курса / сост. О. В. Хаталах, В. В. Гордон и др. Донецк, 2017; Уроки гражданственности Донбасса: 9 класс: материалы для учителя к урокам курса / сост. О. В. Хаталах, В. В. Гордон и др. Донецк, 2017). До того ж із 5 до 11 класу в «ДНР» запроваджені «уроки гражданственности», підручники для яких завезені з російської федерації. В цих книгах матеріал спрямований на формування світогляду «жителя Донбасу» під гаслом слів П. Безпощадного: «Донбас ніхто не ставив на коліна і нікому поставити не дано!». Цей вислів проросійські незаконні військові формування використовували у період «русской весны», начебто вірні історичній правді, що була притаманна поглядам сепаратистів. У мешканців Донецької області цілеспрямовано формувалася погляд на життя, який не має жодного стосунку до України і демонструє їх непричетність до українськості, до українського державотворчого процесу і України до них; навіть інше – формує їхню російську ідентичність. На роботу зі школярами звертали особливу увагу, оскільки після закінчення школи вони мали вийти з відповідним деформованим світоглядом, що мав реалізовувати основні ідеї псевдореспубліки, які спиралися на псевдовідкриття і перекичування історії на власний манер. Тобто ідеологічна робота з дітьми є важливим завданням окупаційної влади, що вимагає вкладення значних коштів. Оскільки змалечку

¹ У «ДНР» написали власні підручники з історії. *Кореспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3549452-u-dnr-vydadut-pidruchnyky-z-istorii-vitchyzny> (дата звернення: 30.08.2022).

відбувається формування і маніпулювання свідомістю школярів, то їх погляди можуть стати далекими від проукраїнських і проєвропейських¹.

Вивчення історії регіону в «ДНР» розпочинається у п'ятому класі. Контент присвячений характеристиці Донецької області від найдавніших часів до сьогодення. Особливу увагу приділено подіям, які передували «проголошенню ДНР» – проросійським мітингам, бойовим діям на Донбасі, «гуманітарній допомозі з російської федерації», що візуалізуються світлинами псевдореферендуму 11 травня 2014 р., бойових дій, підкріплюються цитатами бойовиків, які називаються «героями» і мають стати прикладом для дітей. Навчальному посібнику для п'ятого класу «Историческое краеведение: Введение в историю Донецкого края» було надано гриф «експертної ради міністерства освіти і науки ДНР». Він видавався двічі – 2015 та 2019 рр.

Укладачі та російські пропагандисти наголошували, що це перша книга з історії регіону, яка написана об'єктивно, науково і доступно. Книга мала охопити «усі сторінки історії краю». Аргументувалося це тим, що навчальна література, видана до 2014 р., начебто страждала на заідеологізованість. Українським підручникам закидали суцільні «білі плями» у висвітленні і вивченні історії Донеччини. Для їх подолання в «ДНР» створили «творчо-наукову групу науковців і педагогів», що діяла до 2018 р.

Історія викладається у хронологічній послідовності до подій «русской весны» і «становлення державності у республіці». Регіон розглядається як частина «русского мира» та історії росії. Привертає увагу вживання замість дефініції «Донецька область» назв «Донбас», «ДНР», «наш край», «регіон», «наша земля». Навіть зовнішнє оформлення підручника нагадує символіку «ДНР»: у кольоровій гамі виділяються три відомі кольори, а в ілюстраціях використовуються зображення кам'яних брил, давніх скіфських орнаментів на золотих речах, воїнів Другої світової війни і шахт у степу. Основною виступає ідея, пов'язана з давньою спадщиною «народу Донбасу», трудовими подвигами і захистом регіону від ворогів, історією степу. Водночас просувається думка про повернення Донеччини до власних витоків².

Підручник з історії краю, радше розрахований на дорослих, оскільки він громіздкий, і це не дивно, адже автори намагалися інформаційно-маніпулятивно наситити матеріал, який важко осмислити учням. У «ДНР» акцентували на тому, що школярі ніколи не тримали у руках книг з історії рідного краю, що не відповідає дійсності. Наголошувалося, що за часів незалежної України не було

¹ Куш, Л. Школи «ДНР»: як вивчають українську історію і мову? BBC. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161026_ukrainian_in_donetsk_om (дата звернення: 28.08.2024).

² *История с историей: по каким учебникам изучают прошлое школьники ДНР*. URL: <https://dontimes.ru/novyj-uchebnik-istorii-donbassa/> (дата звернення: 31.08.2021).

окремого предмета з історії рідного краю, проте факультативно його вивчали. Нагадаємо, що зараз у змісті історії України наприкінці певної теми відводиться час на вивчення історії рідного краю у певний його період розвитку або учитель самостійно додає змістовий та методичний апарат, який спрямований на виконання навчальних планів та програм.

У «п'ятирічний ювілей ДНР» (доволі символічно – авт.) у Донецьку підготували комплект із восьми підручників з історичного краєзнавства для учнів 5–11-х класів. Для одинадцятикласників видано двотомний навчальний посібник. Часовою межею між ними визначено 1991 р.

Перший розділ навчального посібника присвячений повоєнній відбудові після «Великої Вітчизняної війни». Акцент робився на відновленні втраченого потенціалу, надолуженні можливостей і виході на довоєнні показники. Автори демонструють звірства нацистів. Дітям пропонують світлини жертв «нового порядку» (убиті нацистами у підвалі будинку професури у м. Сталіні 1943 р.) та дані руйнацій і втрат у регіоні, причому без зазначення джерела в історичній довідці¹. Звісно, вони були величезними, але, коли надаються цифри без підтвердження, це є ознакою маніпулятивного впливу на читача та сприймання готового інтелектуального продукту, який може бути далеким від істини.

Оскільки Донбас розглядався «всесоюзнаю кочегаркою», то за ним залишалася функція відновлення промисловості та надолуження економічних втрат під час війни, що підтверджувалося у постанові Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) ще від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відновлення господарства в районах, звільнених від німецької окупації» та спеціальними постановами Державного комітету оборони (далі – ДКО) від 22 лютого 1943 р. «Про відновлення вугільних шахт Донбасу» і від 26 жовтня 1943 р. «Про першочергові заходи щодо відновлення вугільної промисловості Донецького басейну». 16 листопада 1943 р. ДКО видав постанову «Про невідкладні заходи з відновлення системи водопостачання Донбасводтресту і підприємств Наркомчормету в Донбасі». З часом створено Головне управління з відновлення вугільних шахт Донбасу при Наркоматі вугільної промисловості СРСР, на яке безпосередньо покладалося господарське і технічне керівництво цією роботою².

В СРСР і в регіоні зокрема розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань повоєнної п'ятирічки. Уже на початок 1950-х рр. Дон-

¹ Морозов, П. Л., Пестрецов, В. В. (eds.) (2019). *Историческое краеведение. Страницы истории Донбасса: новейшая и современная история (с 1939 года до современности). 11 класс: учебное пособие.* (Ч. 2). Донецк: ГОУ ДПО «Донецкий РИДПО», 88. URL: <https://drive.google.com/file/d/1SKC8jbnPRSmCML5k6Y2mAoJnkwsSNEUo/view> (дата звернення: 25.08.2024).

² Морозов, Пестрецов (eds.), 90–91.

бас за видобутком вугілля займав перше місце в СРСР, випереджаючи Кузбас та інші вугільні басейни. Задля швидкої праці необхідно було забезпечити її умови, тому «на шахтах з 1946 р. було впроваджено металеве і залізобетонне кріплення, до 1949 р. парові підйомні машини були повністю замінені на електричні». Автори наголошували на прогресивності та необхідності «стахановського руху», що був характерним ще для довоєнного періоду. Очевидним є висвітлення матеріального боку проблем: буденному життю увага не приділялася, людина перебувала осторонь від відбудови та економічних перетворень, хоча саме завдяки людському потенціалу здійснювалися значні перетворення¹.

Щодо аграрного сектору, то демографічні втрати ігнорувалися під час пояснення його становища, яке обумовлювалося повоєнними руйнуваннями, погодними умовами і скороченням кількості худоби. Воно покликане знову забезпечувати інші сфери життя, стало годувальником у широких масштабах. Так звана «боротьба за врожай» призвела до того, що до листопада 1946 р. Сталінська область виконала план хлібозаготівель лише на 66,7 %. У підручнику не йдеться про відповідальність державних діячів і їх виконавську практику щодо населення. Відбуваються події, явища і процеси, які начебто самі по собі здійснювалися або за інерцією: «народ» є головним виконавцем того, що відбувалося. Це здійснювалося «за замовчуванням», так, ніби все сталося само собою. Автори не визнавали катастрофічної ситуації у сільському господарстві, натомість писали про зниження оплати праці колгоспників на трудодні, не пояснюючи глибоких причин такого становища. Проблему вбачали саме у продовольчому забезпеченні, а явища, які взаємообумовлювали це, ігнорувалися, хоча писали про смертність населення: у 1945 р. вона становила 3,6 тис. осіб, у 1946 р. – 4,2, а в 1947 р. – 8,1 тис. осіб відповідно. Дані є применшеними. Згідно з даними Державного архіву Донецької області, ситуацію описували так: «У колгоспах області на 20.12.1946 налічується до 27 тис. сімей колгоспників з числа багатодітних, інвалідів війни, старих колгоспників та сімей загиблих воїнів, у яких не виявилося жодних продуктів харчування». Від голоду населення страждало аж до початку 1950-х рр.².

Довоєнні посівні площі були відновлені тільки до 1950 р., але за таких умов зернових було зібрано на третину менше, ніж у 1940 р., а овочів – менше половини. Довоєнний рівень поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах Сталінської області було відновлено теж на початку 1950-х рр.³. Одна з причин голоду – кліматична, – зовсім не згадувалася на сторінках підручника, адже від вимер-

¹ Морозов, Пестрецов (eds.), 95–96.

² Донеччина. Три страшні періоди, пов'язані з голодом. URL: <https://dn.gov.ua/news/donechchina-tri-strashni-periodi-povyazani-z-golodom> (дата звернення: 31.08.2024).

³ Морозов, Пестрецов. (eds.), 97.

зання та суховію загинули зернові (озимі та пшениця), що негативно вплинуло не лише на сільське господарство, а й на демографічну ситуацію, забезпечення населення та його моральний стан. Державні органи влади фактично стояли осторонь: вони продовжували виконувати вказівки центральних, ігноруючи потреби колгоспників та їхніх родин.

Людина, беручи на себе величезний тягар післявоєнної відбудови та лихоліття голоду, залишалася мовчазною істотою, яка повинна була працювати і радіти тому, що вона є учасником таких «перетворень», про якого колись, можливо, згадають і віддадуть належне наступні покоління, якщо або коли це зрозуміють. Людина виступала інструментом вирішення усіх проблем, особливо кадрових. Учасниками яких стали жінки, підлітки, люди похилого віку, демобілізовані, колишні військовополонені, оstarбайтери, мешканці з інших республік (обов'язково із Російської, Білоруської РСР та Молдавської АРСР, бажаючи підкреслити роль неукраїнців у заселенні та розвитку краю зазначеного періоду, а також – продемонструвати «триєдність братських народів», здійснюючи асиміляцію населення, його русифікацію) та регіонів, організований набір робочої сили з державних трудових резервів (ремісничих і професійно-технічних училищ із державним забезпеченням), які переважно були долучені до промисловості. До Сталінської області прибули майже 250 тис. осіб, для яких необхідне було житло, так само, як і для місцевих жителів, проте житлова проблема залишалася ще довго актуальною, що призводило до плинності кадрів у регіоні¹.

Значну частку робочої сили становило жіноцтво, яке працювало нарівні з чоловіками, а іноді і перевершувало їх, серед останніх називали Н. Кузьменко, М. Гришутіну, які виконали майже 1 000 % змінної норми. Задля підкреслення ролі вугільної промисловості у розвитку регіону наводиться історична довідка про свято «День шахтаря», яке було встановлено Указом Президії Верховної Ради СРСР 10 вересня 1947 р. і пов'язане з досягненням довоєнного рівня продуктивності праці. Перше офіційне проведення свята, приурочене вшануванню гірників, відбулося 28 серпня 1948 р. Для заохочення працівників, які відновлювали зруйновані підприємства, були започатковані дві медалі: «За відновлення вугільних шахт Донбасу» і «За відновлення підприємств чорної металургії Півдня». Більшу половину із 46 тис. нагороджених почесною медаллю «За відновлення вугільних шахт Донбасу» становили саме жінки. Це висвітлювалося з позиції не лише кадрової політики, а й досягнення такого статусу саме у радянському суспільстві, у якому праця жінок і власне жіноцтво прирівнювалося до чоловіків, чим громадяни мали пишатися і бути вдячними владі². Проте навантаження на жінку було величезним: вона виконувала функції матері, жінки,

¹ Морозов, Пестрецов (eds.), 99.

² Там само, 99–100.

дружини, берегині домашнього вогнища і трудівниці, перебуваючи у нерівних умовах із чоловіком¹.

Нагальними проблемами повоєнного періоду залишалися і соціально-культурні. Як зазначається у підручнику, до кінця 1945 р. житловий фонд області становив 76,5 % від рівня 1940 р., до початку 1948 р. у Сталінській області було відновлено і побудовано 3,4 млн м² житла, 17 об'єктів культурно-побутового призначення, 14 гуртожитків для молодих робітників. Підприємствами, організаціями, житлово-будівельними кооперативами за 15 післявоєнних років у Сталінській області введено в дію житла загальною площею понад 15 тис. м², але для задоволення потреб населення цього бракувало.

Автори звинувачують війну у всіх поневіряннях населення. Але ж були державні органи та діячі, які мали нести відповідальність за вирішення нагальних питань². Не усі батьки і родичі дітей загинули на фронті, певна частина потрапила після вогнища війни у пазурі тоталітарного режиму, що, звісно, замовчується. Болісним аспектом залишалося дитяче питання – дитяче сирітство і безпритульність, – тому влада продовжила свою практику зі створення інтернатних закладів, які не лише вирішували зазначену проблему, а й використовували дітей з власною пропагандистською, економічною та політичною метою, формуючи у них відповідний радянський світогляд. У підручниках це показано з позиції турботи влади про дітей та з опертям на відоме гасло: «Усе найкраще – дітям!» і протиставленням до західного, ворожого для них світу. Як зазначає Л. Лисиця, у Сталінській області у 1940 р. працювало 54 дитбудинки із контингентом 6 163 дітей, у 1946 р. – 5 213³; автори підручника наводять інші цифри: у 1945 р. – 52 дитбудинки із загальною кількістю 8 тис. осіб. Очевидно, останні дані є завищеними задля формування позитивного іміджу державних органів влади на вирішення зазначеної проблеми. Зазначимо, що кількість дітей у таких закладах була найбільшою, порівняно з іншими областями. Автори пишуть і про відновлення шкільної, бібліотечної мережі, мережі вищих навчальних закладів, які повернулися з евакуації; про «братню допомогу» з інших республік, особливо щодо друкованої продукції. Проте такої допомоги не вистачало задля відновлення втраченого потенціалу.

¹ Радченко, Я. Оксана Кісь: про ролі жінок у Радянському Союзі й незалежній Україні, історію протидії сексизму в рекламі та перспективи феміністичного руху після перемоги у війні. (2024, 26 лютого). *Гендер в деталях*. Режим доступу: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/feminism-in-detail/oxana-kis-pro-roli-zhinok-u-radyanskomu-soyuzi-y-nezalezhnii-ukrainy-istoriyu-protydii-sexyzmu-v-reklamy-ta-perspektivy-feministychnogo-ruhu-pislya-peremogy-u-viy-ni.html> (дата звернення: 04.09.2024).

² Морозов, Пестрецов (eds.), 108–109.

³ Лисиця, Л. Г. (2021). *Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.* Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А.

Акцент у вивченні історії Донеччини здійснюється з позиції кількості, а не якості. Постійно зазначається про «збільшення», «поліпшення», «зростання», наявні цифри без порівняння з попередніми періодами, тобто часто відсутня можливість у читача простежити динаміку: написано про «зростання», без надання можливості бачити інші цифри і самостійно розмірковувати щодо висновків. Це стосується питання про відновлення і відбудову повоєнної соціальної інфраструктури. Зазначено про діяльність у 1950 р. в області 305 лікарень і госпіталів на 24 тис. ліжок, поліклініки; здачу в експлуатацію нового вокзалу станції Сталіно; розширення комунальних послуг та благоустрою міст і селищ, збільшення протяжності водопровідної мережі, вуличної каналізаційної мережі, газифікації; лазень та пралень¹. Але про сільську місцевість згадати забули: матеріал не висвітлювався на сторінках книги. А це обумовлює і життєвий рівень населення, який не прив'язували до становища у селах. Для населення УРСР у тих умовах прип'яті різні стратегії поведінки і виживання, про що зазначав В. Швидкий².

Автори пишуть про зростання заробітної плати робітників, обійшовши те ж селянство, демонструють турботу влади про працівників промисловості. Вони не бачать причинно-наслідкових зв'язків між голодом та продовольчим забезпеченням, зазначаючи, що постачання городян хлібом, цукром, жирами і м'ясом за картками зберігалось до 1947 р. А грошова реформа взагалі була «проведена з мінімальним збитком для трудящих»³.

Питання матеріально-побутового, соціального забезпечення різних груп населення залишилися осторонь читача. Хоча саме буденна історія є відображенням «великої політики» у суспільстві, ставлення його до того, що відбувалося, моделі поведінки та світогляду⁴. Це було би цікаво і здобувачам освіти, але, очевидно, концепція змістового забезпечення є зовсім протилежною: у ній відсутній людиноцентричний погляд. Розвиток культури розглядали як інструмент, спрямований на задоволення інтересів радянського уряду, що передбачало формування відповідного світогляду населення.

Радянська влада показана зразковою та інтелігентною: вона дбала і про культурний рівень населення. Прикладом такого висвітлення стали події, пов'язані з будівництвом драматичного театру, розвитком художньої самодіяльності, виставками радянських художників на теми: «Відродження звільненого Донбасу», «30 років Радянської влади», «150 років від дня народження О. С. Пуш-

¹ Морозов, Пестрецов (eds.), 109–110.

² Швидкий, В. (2015). Суспільно-політичні настрої та стратегії виживання в умовах голоду 1946–1947 років. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія*. Київ: Інститут історії України НАН України, 262–289.

³ Морозов, Пестрецов (eds.), 111.

⁴ Даниленко, В. М. (ed.) (2010). *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. (Кн. 2). Київ: Інститут історії НАН України.

кіна», «Графічне мистецтво Донбасу» та інші, організатором яких стало обласне товариство художників. Восени 1948 р. у приміщенні колишнього Будинку держустанов була відкрита обласна філармонія, де з квітня 1949 р. почав виступати симфонічний оркестр.

У рубриці «Гордість і слава Донбасу» дітей ознайомлюють із творчістю Б. Горбатова, який у роки війни був військовим кореспондентом. За повість «Нескорені», написану у 1943 р., він отримав Сталінську премію другого ступеня. На початку 1950-х рр. він був удостоєний такою самою премією за сценарій фільму «Донецькі шахтарі»¹. До речі, у сучасному (окупованому) Донецьку є вулиця Б. Горбатова, така вулиця була у Бахмуті до перейменування (на вулицю О. Дульнева – корінного бахмутчанина, який служив старшим солдатом 46-го окремого штурмового батальйону «Донбас» ЗСУ і загинув, виконуючи бойове завдання у березні 2022 р. біля м. Курахового Покровського району)². На перехресті її та вулиці Садової до повномасштабного вторгнення російської федерації створений мурал на будинку з мальовничими українськими сюжетами – вишивкою і чудовими краєвидами³.

У повоєнний період регіон продовжують розглядати і як фізкультурно-спортивну столицю. Його команди підприємств «Азовсталь» (м. Жданов), машинобудівного заводу ім. С. Орджонікідзе (м. Краматорськ), ДСТ «Авангард», колектив колгоспу «Комінтерн» Дружківського району неодноразово ставали переможцями Кубка Сталінської області. Зростала кількість стадіонів, спортмайданчиків і футбольних полів. Серед цифр називали такі: 2 велостанції з 58 веломашинами, 12 гімнастичних залів, 7 спортзалів, 2 будинки фізкультури. Попри повоєнні роки саме тоді, як наголошується, була створена «основа, яка дала змогу донецькому спорту у подальший період вийти на світовий і олімпійський рівень».

За часів М. Хрущова так само звертається увага на розвиток важкої промисловості, що обумовлювалося «холодною війною», реалізацією гасла «Наздогнати і перегнати Америку!»⁴. У підручнику йдеться про промисловий потенціал, зазначається про прийняту постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС «Про невідкладні заходи щодо розвитку вугільної промисловості Української СРСР» 1956 р., у якій передбачалося прискорення робіт із технічного переоснащення галузі, завершення робіт із реконструкції шахт, якнайшвидше будівництво но-

¹ Морозов, Пестрецов (eds.), 111–112.

² Безмен, М. У Бахмуті з'явилися вулиця Дульнева: розповідаємо на честь кого назвали. (2024, 29 червня). *Bahmut.in.ua*. URL: <https://bahmut.in.ua/bahmut-ye-buv-i-bude-bahmutskyj-aktivist-pro-misto/> (дата звернення: 01.09.2024).

³ Семаковська, Т. Горбатова та Садова: окупанти показали Бахмут літом 2024. (2024, 4 червня). *Bahmut.in.ua*. URL: <https://bahmut.in.ua/okupanty-pokazaly-bahmut-litom-2024-foto/> (дата звернення: 31.08.2024).

⁴ Морозов, Пестрецов (eds.), 113, 116.

вих підприємств. У 1958 р. розроблені «Основні технічні напрями розвитку вугільної промисловості СРСР на 1959–1965 роки», які стали економічною програмою на найближчі сім років. Так, були введені в експлуатацію шахти: «Мушкетівська», «Заперевальна», «Глибока», «Гілка-Глибока» (сьогодні – шахта імені О. Ф. Засядька). У 1961 р. вступила в дію перша в області гідрошахта «Піонер». У цей період у Донецькому вугільному басейні видобувалося приблизно 30 % енергетичних і коксівного вугілля від загальносоюзного обсягу. Донеччина продовжувала бути «всесоюзною кочегаркою». У лютому 1953 р. відроджений металургійний гігант «Азовсталь» виробив свій перший власний агломерат, що у 2022 р. став бомбосховищем для цивільних та військових, які рятувалися від рашистів. Писали і про Жданівський завод ім. Ілліча, у якому вводилися в експлуатацію нові доменні печі; мартенівський цех із найбільшими в світі печами; киснево-конверторний цех. У 1958 р. на базі машинобудівних цехів заводу створюється Жданівський завод важкого машинобудування (ЖЗВМ), який брав участь в оборонних і космічних програмах на загальносоюзному рівні. У 1989 р. «Ждановтяжмаш» був перейменований в «Азовмаш». У 1960 р. постановою Ради Міністрів УРСР прийняла рішення про початок будівництва найбільшого в країні Авдіївського коксохімічного заводу (АКХЗ) з виробництва коксу для забезпечення потреб Жданівського металургійного комбінату ім. Ілліча та інших металургійних комбінатів СРСР. Саме Авдіївська «промка» тримала західний фронт на Донеччині майже 10 років від 2014 р.

Однак незважаючи на досягнуті успіхи, економіка регіону, як і у країні, відчувала певні труднощі. Спостерігалось зниження темпів розвитку в промисловості на 7–9 % за окремими галузями. Становище ускладнювалося неврожаєм 1963 р., труднощами у продовольчому забезпеченні, підвищенням роздрібних цін на продукти харчування, що пояснювалося непослідовністю реформ М. Хрущова. Значну увагу приділено кількісним характеристикам, тоді як якісні обходили увагою – причини, передумови, наслідки.

За часів «відлиги» у регіоні сформувався Сталінський (Донецький) раднар-госп. До 1957 р. промислові підприємства області підпорядковувалися 18 союзним, 26 союзно-республіканським і республіканським міністерствам. Оцінювали ці явища негативно, оскільки це породжувало паралелізм у роботі, складний і громіздкий апарат управління, вимагало великих фінансових витрат, створювало численні відомчі бар'єри на шляху розвитку економіки. У зв'язку з цим була зроблена спроба відійти від галузевого принципу керівництва економікою і створити економічні адміністративні райони. Район за своєю питомою вагою в народному господарстві був найбільшим в УРСР і четвертий в СРСР¹.

¹ Морозов, Пестрецов (eds.), 117–121.

Якщо порівнювати інвестиції, які вкладалися у промисловість і сільське господарство, то останнє залишалося на другому плані. Пріоритетність була очевидною. Зазначалося, що у Сталінській області за відстежуваний період інвестування колгоспів зросло майже в 1,8 раза, у Ворошиловградській – в 1,7 раза, що супроводжувалося зміцненням їх матеріально-технічної бази. Проте це були незначні кошти, порівняно з індустрією. Характерною рисою політики радянського уряду стало введення комплексу широкомасштабних, але не завжди ретельно продуманих соціально-економічних експериментів. Серед них – освоєння цілини, куди відряджали комсомольців із різних куточків країни, що вважалося почесно, престижно, як «трудовий подвиг». Це дійсно було подвигом, адже, приїхавши до місця призначення, молодь зіштовхнулася з купою проблем: відсутністю або необлаштованістю житла, браком продуктів, комунікацій тощо. Та все-таки подібні речі молоддю мали сприйматися на кшталт романтики й життєвих випробувань, які вони повинні були побороти.

Ще одним експериментом стала «кукурудзяна епопея». До 1958 р. у господарствах Сталінської області майже 26 % усіх посівних площ було зайнято «царицею полів», що виснажувало землю, знижувало показники врожайності. За великі успіхи в розвитку сільського господарства Сталінська область 26 лютого 1958 р. була нагороджена орденом В. Леніна. Але з кінця 1950-х рр., у сільському господарстві нашого регіону так само, як і в СРСР, починається спад. Автори визнають погіршення роботи сільськогосподарського виробництва, що було характерне для масштабів усієї країни і пояснювалося неефективністю власне колгоспної системи, помилками і непродуманими рішеннями в організації сільськогосподарського виробництва, експериментами волонтаристського характеру, що залишилося поза увагою авторів¹.

9 листопада 1961 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР Сталінська область була перейменована в Донецьку, а її столиця – в Донецьк. Відбувалися зміни і у соціально-побутовій сфері регіону, пов'язані з урбанізацією краю та збільшенням кількості мешканців міст. Тому необхідно було вирішити житлову проблему, що спричинило будівництво дешевого, швидкого житла, яке отримало назву «хрущовки». «Хрущовки» також мали вирішити також повоєнну проблему, як регіональну. Автори писали про облаштованість і розвиненість регіонального центру: у 1960-ті рр. він за рівнем озеленення займав третє місце в УРСР після Києва та Львова.

Про освітню систему зазначено як про прогресивну та розгалужену, де акцентувалося, що навчання залишалося безкоштовним. У 1950-ті рр. у Сталінській та Ворошиловградській областях працювала майже четверта частина шкіл робітничої молоді усієї УРСР, функціонували заочні школи для дорослих. Роз-

¹ Морозов, Пестрецов (eds.), 124–127.

вивався науковий потенціал регіону. У 1960 р. Донецький індустріальний інститут був реорганізований у політехнічний інститут. У 1959 р. у Донецьк із Харкова перевели інститут радянської торгівлі. Відновив діяльність Сталінський педагогічний інститут, для якого були побудовані нові корпуси: історичний, філологічний та фізичний¹.

Донеччина цього періоду відома й діяльністю поетів і письменників, чії імена згадуються на сторінках підручника, причому це і старі, і нові прізвища. Серед них зустрічаємо такі: П. Безпощадного, В. Сосюру, Б. Горбатова, В. Собка, П. Байдебуру, М. Рибалка, В. Шутова. Культурна сфера була представлена діяльністю театрів, яких на початку 1960-х років у Донецьку працювало 17, зокрема імені Т. Г. Шевченка, «Комсомолец», «Зірочка». У першому після реконструкції стали демонструвати широкоформатні кінофільми, а в панорамному кінотеатрі «Кристал» у парку ім. Щербакова – широкоформатні кінострічки.

Напередодні Дня шахтаря 1956 р. жителі міста побачили першу пробну телепередачу. Через 20 років телецентр уже транслював кольорові передачі. У підручнику засуджують закриття за рішенням регіональної влади у 1959 р. під приводом «браку коштів» Сталінського обласного російського драматичного театру ім. О. С. Пушкіна. Так само, як і попередній, були закриті Артемівський музично-драматичний і Чистяківський російський драматичний театри. З іншого боку, в цей період у Донецьку діяли державний академічний російський театр опери і балету, обласний український музично-драматичний театр ім. Артема, у Жданові (Маріуполі) – Донецький обласний російський драматичний театр, у Макіївці – Театр юного глядача. Це були репертуарні театри. Розвивалася студентська самодіяльність. У роки хрущовської «відлиги» з ініціативи «небайдужих громадян» стали виникати клуби за інтересами, які періодично влаштовували виставки. Значно розширювалася мережа клубів, будинків і палаців культури, кінотеатрів, бібліотек, діяльність яких була спрямована не лише на культурницьку мету, а й на світоглядну. Значну частину коштів виділяла держава на розвиток масової фізичної культури і спорту. У 1954 р. в центрі Донецька побудували найбільший на той час стадіон «Локомотив»². Отже, увага держави до регіону обумовлювалася насамперед його індустріальним потенціалом, особливістю соціальної і етнічної структури. Культура спиралася на відповідну матеріально-технічну базу, що пов'язувалося з ідеологічним наповненням.

З огляду на ці події почали говорити про штучне утворення «народ Донбасу», про регіональну специфіку, яку і втілюють через шкільну історичну освіту. Витоки історії, не дивлячись на той попередній матеріал, який презентують дітям із 5 до 11 класу, на думку авторів, сягають 19 ст., коли підприємці почали

¹ Морозов, Пестрецов (eds.), 132–134.

² Там само, 135–137.

зводити заводи, шахти, залізниці. Тут заявлено, що ні воля государя російського, ні радянські п'ятирічки не вплинули на становлення краю. Він начебто розвивався сам по собі: з одного боку інертно, а з іншого – його спрямовувала така собі «невидима сила», яка прагнула усе перебороти і досягти бажаного.

Акцентується на швидкій урбанізації регіону. Зазначається, що для регіону було характерне явище, коли жителі міст у першому або другому поколінні зберігали тісні зв'язки з батьківщиною. Це цілком нормальні відносини, коли підтримуються зв'язки з різними поколіннями, оскільки у радянську добу довгий час приховували власне походження через «неправильне минуле». Міграція сільських жителів відбувалася і через їх роботу на міських підприємствах і установах, що змінювало їх традиційний спосіб життя. До індивідуалізації життя призводило також активне житлове будівництво¹. Зазначимо, що в українській традиційній культурі, про що писала І. Ігнатенко, молоді сім'ї намагалися таки відділитися від батьківських, що суперечило даним цього підручника².

Отже, російська окупаційна влада намагалася продемонструвати підтримку сепаратистських і проросійських сил, що простежувалося у шкільних практиках. Вона акцентувала на окремішності Донеччини від України та ворожості її до регіону, що яскраво простежувалося на сторінках підручників з історії області. Усі досягнення та позитивні зрушення, які відбувалися, пов'язувалися з «турботою» радянського уряду в Москві. Висвітлення матеріалу у підручниках – радянські та імперські наративи, які ігнорують і плюндрують досягнення сучасної історичної науки. Перспективою нашого дослідження може стати вивчення питання у хронологічному та територіальному вимірі.

References

Bezmen, M. (2024, June 29). U Bakhmuti ziyavlysia vulytsia Dulneva: rozpovidaiemo na chest koho nazvaly [Dulneva Street appeared in Bakhmut: we tell you who it was named after]. *Bahmut.in.ua*. Retrieved from <https://bahmut.in.ua/u-bahmuti-zyavlyysya-vulyczya-dulneva-rozpovidayemo-na-chest-kogo-nazvaly/> [in Ukrainian].

Chyzh, D. & Pavlov, D. (2020, September 22). Ihnatenko, I.: «Moia meta – rozpovisty pro ukrainsku zhinku, yii seksualnist i tilesnist» [Ignatenko, I.: «My goal is to tell about a Ukrainian woman, both a sexualist and a physicalist»]. *Reporters.media*. Retrieved from <https://theukrainians.org/ihnatenko/> [in Ukrainian].

Danylenko, V. (red.) (2010). *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* [Postwar Ukraine: essays of social history (second half of the 1940s – mid-1950s)]. (Vols. 1–2). Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

¹ Там само, 189–191.

² Чиж, Д., Павлов, Д. (2020, 22 вересня). Ігнатенко Ірина: «Моя мета – розповісти про українську жінку, її сексуальність і тілесність». *The Ukrainians*. URL: <https://theukrainians.org/ihnatenko/> (дата звернення: 28.08.2024).

Donechchyna. Try strashni periody, poviazani z holodom (2021, November 27) [Daughter Three terrible periods associated with famine]. *Donetska oblasna administratsiia*. Retrieved from <https://dn.gov.ua/news/donechchina-tri-strashni-periodi-povyazani-z-golodom> [in Ukrainian].

Holovko, V., Prymachenko Ya. & Yakubova, L. (2018). Russkyi myr na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: Analitychna dopovid [Russian peace in Donbas and Crimea: historical origins, political technology, instrument of aggression: Analytical report]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kushch, L. (2016, October 27). «DNR»: yak vyvchaiut ukrainsku istoriiu i movu? [«DNR» schools: how do they study Ukrainian history and language?]. *BBC News Ukraine*. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161026_ukrainian_in_donetsk_om [in Ukrainian].

Lysytsia, L. (2021). *Funktsionuvannia spetsialnykh dytiachykh ustanov URSR u 1943–1950 rr.* [Functioning of special children's institutions of the Ukrainian SSR in 1943–1950]. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].

Morozov, P. & Pestretsov, V. (2019). *Istorycheskoe kraevedenye: Stranytsy ystoryy Donbassa noveishaia y sovremennaia ystoryia (s 1939 hoda do sovremennosti). 11 klass: uchebnoe posobyie* [Local history: Pages of the history of Donbass, recent and contemporary history (from 1939 to the present)]. Vols 1–2. V. 2. Donetsk: HOU DPO «DonRYDPO». Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1SKC8jbnPRSmCML5k6Y2mAoJnkwsSNEUo/view>

Radchenko, Ya. (2024, February 26). Kis O: pro roli zhinok u Radianskomu Soiuzi y nezalezhnii Ukraini, istoriiu protydii seksyzmu v reklamii ta perspektyvy feministychnoho rukhu pislia peremohy u viini [Kis O: about the roles of women in the Soviet Union and independent Ukraine, the history of opposition to sexism in advertising, and the prospects of the feminist movement after the victory in the war]. *Hender v detaliakh*. Retrieved from <https://genderindetail.org.ua/season-topic/feminism-in-detail/oxana-kis-pro-roli-zhinok-u-radyanskomu-soyuzi-y-nezalezhniy-ukrainy-istoriyu-protydii-seksyzmu-v-reklamy-ta-perspektivy-feministychnogo-ruhu-pislya-peremogy-u-viyni.html> [in Ukrainian].

Rudenko, E. (2022, October 4). Istorykynia Larysa Yakubova: «Ruskii mir» skhozhy na totalitarnu sektu, chleny yakoi khvori na sotsialnu shyzofreniiu [Historian Larisa Yakubova: «Russian Peace» is similar to a totalitarian sect whose members suffer from social schizophrenia]. *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/10/4/7370240/> [in Ukrainian].

Semakovska, T. (2024, June 4). Horbatova ta Sadova: okupanty pokazaly Bakhmut li tom 2024 [Horbatova and Sadova: the occupiers showed Bakhmut in the summer of 2024]. *Bahmut.in.ua*. Retrieved from <https://bahmut.in.ua/okupanty-pokazaly-bahmut-litom-2024-foto/> [in Ukrainian].

Shvydkyi, V. (2015). Suspilno-politychni nastroi ta stratehii vyzhyvannia v umovakh holodu 1946–1947 rokiv [Socio-political attitudes and survival strategies during the famine of 1946–1947]. *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba: Kolektyvna monohrafiia* [Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrush-

chev era: Collective monograph] (pp. 262–289). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Smolii, V. (red.) (2022). *Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy. U 2-kh kn. Kn. 2* [The turning point: Russia's war against Ukraine in the time layers and spaces of the past. Dialogues with historians]. Vol. 2. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Smolii, V. (red.) (2023). *Rosiiski pidruchnyky z istorii: shkola nenavysti i vorozhnechi. Analitychna zapyska* [Russian history textbooks: the school of hatred and enmity. Analytical note]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy. NAPN Ukrainy. Instytut pedahohiky.

Stiazhkina, O. (2023). *Rosiiskyi imperializm – imperializm pervisnoho suspilstva, oriientovanyi v mynule* [Russian imperialism is the imperialism of primitive society, oriented towards the past]. *Suspilne. Kultura*. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?reload=9&app=desktop&v=ARKlZYCB_Z0&t=1028s [in Ukrainian].

U «DNR» napysaly vlasni pidruchnyky z istorii. (2015, August 10) [The DNR wrote their own history textbooks]. *Korrespondent.net*. Retrieved from <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3549452-u-dnr-vydadut-pidruchnyky-z-istorii-vitchyzny> [in Ukrainian].

Vidnianskyi, S. & Martynov, A. (2023). *Rosiisko-ukrainska viina ta mizhnarodne spivtovarystvo* [The Russian-Ukrainian War and the International Community]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2019). *Intehratsiia Donbasu i Krymu vs dezintehratsiia Ukrainy: istorychnyi dosvid, suchasni vyklyky (analitychna dopovid)* [Donbass and Crimea vs disintegration of Ukraine: historical experience, modern challenges (analytical report)]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2023). *Rosiisko-ukrainski «istorychni viiny»: vvedennia v dyskurs nenavysti i znyshchennia Analitychna zapyska* [Russian-Ukrainian «historical wars»: introducing hatred and destruction into the discourse. Analytical note]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. (2023). *Ukraina u shkilnii istorii putinskoï Rosii (do 2021 r.)* [Ukraine in the school history of Putin's Russia (until 2021)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 176–196. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.176> [in Ukrainian].

Ystoryia s ystoryei: po kakym uchebnykam yzuchaiut proshloe shkolnyky DNR (2016). History with history: according to which textbooks the students of the DPR study the past. Retrieved from <https://dontimes.ru/novyy-uchebnik-istorii-donbassa/>



Наукове видання

ДОНЕЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(2), 2024

Редактор О. А. Солдатова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 26.03.2025 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 11,16
Тираж 100 прим. Зам. № 5

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.